

Міністерство освіти і науки України
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
Кафедра географії та краєзнавства

ОЛЕКСАНДР ФЕДІЙ

**ФОРМУВАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПОНЯТЬ
У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ
ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ**

Монографія

Полтава 2014

Міністерство освіти і науки України
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
Кафедра географії та краєзнавства

ОЛЕКСАНДР ФЕДІЙ

**ФОРМУВАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПОНЯТЬ
У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ
ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ**

Монографія

Полтава 2014

УДК 373.5.02 : 911.3 : [314] (07)
ББК 74.262.7
Ф 41

Рецензенти:

Гриньова М. В. – доктор педагогічних наук, професор, декан природничого факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Скляр Г. П. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри туристичного та готельного бізнесу ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Булава Л. М. – кандидат географічних наук, професор, завідувач кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Федій О.

Ф 41 Формування демографічних понять у процесі навчання економічної і соціальної географії : монографія / Олександр Федій. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. – 139 с.

ISBN 978-966-2538-32-8

У монографії розкриті теоретичні аспекти формування знань про населення у процесі навчання економічної і соціальної географії України та світу в середній школі, конкретизований зміст демографічних понять, представлені картографічні та структурно-логічні навчальні моделі демографічного спрямування. Матеріали монографії спрямовані на поглиблення знань учнів, вдосконалення методики викладання вчителями соціально-економічної географії, а також є корисним для студентів вищих навчальних закладів, які навчаються за спеціальністю «Географія».

УДК 373.5.02 : 911.3 : [314] (07)
ББК 74.262.7

Рекомендовано до друку Вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ISBN 978-966-2538-32-8

© Федій О. А., 2014

© ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПОНЯТЬ	5
1.1. Психолого-педагогічні особливості формування демографічних понять	5
1.1.1. Психолого-педагогічне підґрунтя формування понять у економічній і соціальній географії	5
1.1.2. Застосування дидактичних інструментів при формуванні демографічних понять	20
1.2. Демографічні поняття як складова змісту шкільної географічної освіти	40
1.2.1. Поняття як науково-педагогічна і логічна категорія	40
1.2.2. Демографічні поняття у змісті шкільних підручників і навчальних посібників з географії	46
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПОНЯТЬ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ	60
2.1. Дидактичні аспекти формування демографічних понять	60
2.2. Особливості змісту демографічних понять у курсі «Економічна і соціальна географія України» і методика їх формування	74
2.3. Організаційно-педагогічні умови формування демографічних понять у курсі «Соціально-економічна географія світу»	88
2.4. Методичні рекомендації з формування демографічних понять у шкільній географії	107
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	116
ДОДАТКИ	130

ПЕРЕДМОВА

Оновлення теорії вітчизняної економічної і соціальної географії в умовах модернізації освітнього простору України потребує розробки нових підходів до формування географічних знань у школі, вдосконалення організації навчально-пізнавальної діяльності учнів, підвищення ролі професійної підготовки вчителів.

Населення як один з об'єктів дослідження географії є найвагомим елементом усіх соціальних, економічних, політичних, екологічних перетворень у країні і світі загалом. Просторовість, комплексність, динамічність демографічної характеристики населення спрямовують навчальний процес на системність географічних знань учнів, розвиток гнучкості їх мислення, реалізацію творчих підходів у самонавчанні. Формування понять завжди було одним із центральних питань у методиці викладання географії. Забезпечуючи логічний взаємозв'язок усіх курсів економічної і соціальної географії, освіта повинна сприяти формуванню в учнів наукових понять, зокрема демографічних, їхньому постійному розширенню і поглибленню, послідовному засвоєнню і закріпленню. Демографічні поняття є важливими з погляду усвідомлення учнями всіх складних процесів життєдіяльності населення, можливості використання їх для пояснення економічної і соціальної дійсності.

За існуючої структури шкільної освіти економічній і соціальній географії в 9-му і 10-му класах відводиться основна роль у формуванні демографічних понять учнів. Нова програма з географії, розроблена на основі положень Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, істотно змінена щодо структури навчального матеріалу. Її зміст практично не зазнав змін, але значно скоротилася кількість годин на вивчення багатьох соціально-економічних процесів у шкільних курсах, зокрема демографічної складової. Новою програмою передбачено вивчення населення України у 8-му класі, а знайомство із світовими закономірностями народонаселення – в 9-му класі. Якщо в курсі «Економічна і соціальна географія України» закладаються основи понятійного апарату з питань демографії та закономірності життєдіяльності населення на прикладі нашої держави, то в курсі «Соціально-економічна географія світу» відбувається завершення реалізації цілісного підходу у вивченні населення.

Формування демографічних понять у шкільній географії у монографії реалізовано шляхом акцентування на наступних аспектах: 1) систематизації демографічних понять; 2) узгодженості щодо понятійно-термінологічного апарату; 3) визначення рівня глибини теоретичних знань з основ демографії, які повинні бути представлені у шкільній географічній освіті; 4) розробки методики формування понять із застосуванням картографічних і структурно-логічних навчальних моделей демографічного спрямування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПОНЯТЬ

1.1. Психолого-педагогічні особливості формування демографічних понять

1.1.1. Психолого-педагогічне підґрунтя формування понять у економічній і соціальній географії

Ефективне гармонійне навчання учнів можливе тільки на підґрунті розуміння психолого-педагогічних підвалин їхньої пізнавальної діяльності. Пізнавальні можливості учнів належать до основних чинників процесу навчання та безпосередньо впливають на цілі, зміст і характер навчальної роботи, рівень викладу матеріалу у шкільних підручниках, підготовці учителя до уроку. Сфера взаємодії вчителя і учнів визначається інтеграцією основних когнітивних процесів, тобто відчуття і сприйняття, уваги, пам'яті, мислення, уяви. Усвідомлене врахування специфіки цих процесів і є умовою досягнення освітньої мети на уроках під час вивчення економічної і соціальної географії.

Засвоєння демографічних понять забезпечується інформацією, яка постійно ґрунтується на наявності в учнів пізнавальних психічних процесів таких як відчуття, сприйняття, здатності їх до розумових дій і раціонального пізнання. Відчуття створює окремі уявлення щодо предметів і явищ з оточення учнів. Сприйняття забезпечує відображення об'єктів, процесів і явищ за їх безпосереднього впливу на органи чуття учнів. Тобто, теорія розвитку понять засновується на діалектиці чуттєвого і раціонального в процесі пізнання. Сприйняття учнів нерозривно поєднано з їхнім мисленням. Тенденція гуманізації сучасної шкільної географічної освіти супроводжується посиленням уваги до процесу мислення як однієї із найважливіших психологічних умов успішності будь-якої діяльності. Зароджуючись у чуттєвому пізнанні й спираючись на нього, мислення виходить за межі цього пізнання, відображає об'єктивну дійсність глибше, повніше й точніше, ніж відчуття та сприйняття [167, с. 70].

На думку І. Я. Лернера, навчання являє собою вид діяльності з метою передачі соціального досвіду [92, с. 11]. Мислення є одним із чинників успішності по розумінню сутності навчальної діяльності та пізнання. Мислення – це процес, у ході якого людина обмірковує, робить розумові висновки, і являє собою якісно нову, більш складну форму пізнання, ніж чуттєва ступінь [21, с. 180; 63, с. 5-7; 191, с. 252]. Мислення розглядається як психічний процес опосередкованого і узагальнюючого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в

їх істотних властивостях, зв'язках і відношеннях [92, с. 36]. Оперування поняттями складає логічний апарат мислення. Принципи організації і механізми навчально-виховного процесу в школі повинні бути спрямовані на розвиток мислення учнів, формування наукових понять.

У педагогічному процесі необхідно впроваджувати закономірності психологічної діяльності і її розвиток у дітей різних вікових періодів. Вікові особливості учнів безпосередньо визначають їхню активізацію органів відчуття, що веде до цілеспрямованого й усвідомленого засвоєння ними знань. Зв'язок педагогіки і психології обумовлений необхідністю здійснювати опору на знання цих наук при формуванні демографічних понять в учнів. Психічні особливості школярів визначається за психолого-педагогічними критеріями, які включають характерну для кожного віку соціальну ситуацію розвитку. Власне від цього і залежить вибір оптимальних форм, прийомів, засобів навчальної діяльності учнів на уроках, вибір учителем моделі навчання.

У середній школі створюються передумови розуміння учнями складних процесів, зокрема, демографічних. Як зазначають психологи, найбільш явні зміни у розвитку процесу розуміння відбуваються саме у середній школі. При підготовці до уроку учитель завжди повинен приймати до уваги умови організації цілеспрямованого сприйняття об'єктів і процесів. Знання психології дають можливість обирати оптимальні шляхи формування на уроці різних видів мобілізації уваги школярів, особливо на початку та в кінці уроку. Психологічні знання використовуються вчителем з метою підвищення ефективності навчання школярів, що дозволяє розподіляти увагу власну та учнів, тобто утримувати у центрі уваги одночасно декілька об'єктів [61, с. 68-69].

Старший шкільний вік вирішує завдання завершального самовизначення й інтеграції у спільність дорослих людей. Він розглядається як психологічний вік переходу до самостійності, період самовизначення, набуття психічної, ідейної та громадянської зрілості, формування світогляду, моральної свідомості та самосвідомості. На цій стадії особистість виходить за межі конкретних переживань і починає мислити більш логічно й абстрактно, мислення стає інтроспективним, тобто набуває здатності аналізувати власні думки, користуючись індуктивним та дедуктивним методами. На цьому етапі розвитку школярів відбувається взаємопроникнення мислення і мови, інтелектуалізація усіх пізнавальних процесів. Завдання теоретичного мислення полягає в тому, що результати сприйняття та уявлення учнів перетворити у форму понять, і тим самим всебічно відтворити систему внутрішніх зв'язків, які породжують певну конкретність [51, с. 119]. Психологічна спрямованість мислення, потреба проникнути в систему знань створюють міцну основу для формування у старшокласників фундаментальних методологічних ідей високого рівня

узагальнення, переконливих поглядів [148, с. 243]. Мислення – це процес творчого відображення дійсності. Воно формується в учнів старшої школи саме як здатність до творчого перетворення наявних у пам'яті уявлень і образів.

Як вважає І. С. Кон, після закінчення школи учні здатні здійснювати логічні операції над об'єктами, які вони вивчають, і класифікувати думки незалежно від їх змісту, за їх логічним типом [83, с. 69-71]. Розумовий розвиток учнів старших класів полягає не стільки у накопиченні вмінь, скільки у формуванні індивідуального стилю розумової діяльності, який реалізується після закінчення школи. Це переконливо засвідчує про необхідність підходу в навчанні, який би стимулював самостійність і творчість учнів. Самостійність не лише покращує його безпосередні результати, але і впливає на розумові здібності [83, с.77].

Сучасна теорія навчання створена І. Я. Лернером і М. М. Скаткіним. Змістовні елементи цієї теорії є базою для виникнення і розвитку педагогічних ідей і основою для організації педагогічної діяльності. Дидактика розглядає процес навчання в єдності двох різних, але взаємодіючих видів діяльності: пізнавальної діяльності учнів і педагогічної діяльності вчителя. Тобто навчання – двосторонній процес, який здійснюється вчителем й учнями з метою оволодіння останніми системи знань, умінь і навичок. На думку Є. Й. Шиповича у процес навчання включаються наступні компоненти: 1) зміст навчання або навчальний предмет, у якому систематизовані знання для засвоєння їх учнями; 2) викладання, яке полягає у розкритті змісту предмету, в організації діяльності учнів, у формуванні в них знань, умінь, навичок з наступною оцінкою, в керівництві їхніми самостійними заняттями; 3) діяльність учнів [194, с. 45]. Як зазначає А. В. Даринський, навчання можна розглядати як науковий пізнавальний процес, у результаті якого учні проходять шлях від живого споглядання до абстрактного мислення і від абстрактного мислення до практики [53, с. 53-54].

Навчання географії має сприяти розумовому розвитку учнів – складному і тривалому в часі психологічному процесу, який формує інтелект учня, його особистість. Як визначено психологами людина розвиває свої психологічні функції в діяльності. Мета цієї діяльності є планомірний і направлений психічний розвиток індивіда у формі співробітництва, спільної діяльності учителя та учня. Навчання ефективно лише тоді, коли передує розвитку [189, с. 354]. Психологічні особливості засвоєння знань спираються на нейрофізіологічні процеси головного мозку. З точки зору психології під час навчання відбувається засвоєння знань, які є перетворенням зовнішнього по відношенню до особистого досвіду у внутрішні його властивості. У відповідності з психологічною теорією діяльності її внутрішня суть є результатом матеріальної, зовнішньо вираженої діяльності. В основі навчання лежить процес переходу соціального досвіду у внутрішній план, у психологічні новоутворення особистості, тобто відбувається інтеріоризація.

В. В. Давидов пояснив сутність цього процесу як перехід вищої психічної функції із зовнішнього соціального плану до внутрішнього індивідуального плану її здійснення [51, с. 24]. Засвоєння виступає як внутрішній процес, а навчання – як процес управління засвоєнням, тобто здійснюється педагогічна функція [50, с. 8; 67, с. 147].

Навчання є система організації способів передачі індивіду суспільно-історичного досвіду: знань, умінь, способів діяльності. Методичні прийоми та теоретичне осмислення потребує обґрунтування системного підходу. Ю. К. Бабанський аналізує процес навчання на рівнях функціонування дидактичної системи «учитель-учень» і розкриває функції та взаємозв'язок компонентів цієї системи. Вона досягає своїх максимальних показників у тому випадку, коли настає діалектична єдність між діяльністю учителя та учня. При цьому процес управління здійснюється через засоби активізації учня, які забезпечують взаємозв'язок діяльності учителя і діяльності учня [6, с. 19-20]. Л. В. Загрекова і В. В. Ніколіна розкривають сутність процесу навчання як саморегулюючої системи, компонентами якої є учитель, учень, педагогічний колектив, учнівський колектив. З позиції системного підходу розкриваються сутність педагогічної системи школи і педагогічної технології як проекту певної педагогічної системи, яка реалізується на практиці [67, с. 24-26]. На думку І. В. Малафіїка, системний підхід є способом мислення і виступає як конкретизація діалектичного принципу про всезагальний зв'язок. Найзручнішою формою включення об'єкта пізнання у взаємодію з іншими об'єктами є система [98, с. 37]. В. І. Загвязинський вважає, що принципове значення для навчання має педагогічний процес як ціле. Такий підхід виступає і початковим пунктом, і результатом педагогічного аналізу та синтезу [66, с. 38]. Системне пізнання світу як методологічну проблему в своїй роботі висвітлив А. М. Авер'янов [2]. Таким чином, системний підхід, з одного боку, виступає як методологічна орієнтація навчального процесу, так як застосовується протягом всіх етапів подачі матеріалу. З іншого – системний підхід у навчанні можна розглядати як цілісну педагогічну систему, в якій відбувається взаємодія учителя й учнів з відповідними функціями. Завдання учителя сприяти формуванню знань, управляти цим процесом, виховувати і розвивати учнів, які у свою чергу повинні учитися.

Досягнення педагогічних цілей навчання географії, зокрема її демографічного компоненту, детермінується певною послідовністю педагогічної взаємодії вчителя й учнів. Ця послідовність визначається логікою процесу навчання. Суть її полягає в поетапному русі учнів від незнання до знання шляхом оволодіння певної частини змісту предмету. Мета і зміст предмету, методи і методичні прийоми, форми і засоби навчання в їхніх взаємозв'язках і

взаємозалежностях визначають перебіг процесу навчання. Процес навчання спирається на наступні складники його реалізації [167, с. 79]:

- 1) мета навчання, його цілі та завдання;
- 2) мотивація взаємодії вчителя та учнів;
- 3) зміст шкільної географії;
- 4) алгоритм взаємодії вчителя та учнів;
- 5) емоційно-вольовий компонент навчально-пізнавальної діяльності учнів;
- 6) форми організації навчальної діяльності учнів із зворотнім зв'язком між учителем і учнями;
- 7) результат навчання, що реалізується через контроль і корекцію.

Розвиваюче навчання спрямоване на всебічний розвиток особистості й індивідуальності учнів. Необхідність його дотримання диктується сучасною концепцією шкільної освіти. Розвиваюче навчання здійснюється як цілеспрямована діяльність, в якій учні свідомо ставлять мету і завдання та творчо їх досягають. Одним із фундаторів теорії розвиваючого навчання є К. Д. Ушинський. Ним розроблена дидактична система, в якій розкриті особливості розумового розвитку дитини, обґрунтована необхідність їх врахування в процесі навчання. Він пояснював це необхідністю розвивати у дитини бажання самостійно набувати нові знання. Основу теоретичних знань складають змістовні узагальнення, які можуть бути представлені найбільш загальними науковими поняттями з причинно-наслідковими зв'язками та закономірностями [123, с. 94-107]. Саме для методики формування демографічних понять важливо, щоб мислення не було зведено до функціонування готових завдань. Теорія мислення як діяльності С. П. Рубінштейна не заперечувала, що мислення являє собою продуктивний процес. Він довів, що ефективність мислення найбільш яскраво реалізується при розв'язуванні учнями проблем, і тому, проблема є важливою рисою пізнання [161]. При розвиваючому навчанні необхідно спиратися на положення, що зміст повинен бути його основою [51, с. 145].

Принципи навчання розроблялися упродовж кількох століть. Значний внесок у їх обґрунтування здійснили Л. П. Вішнікіна, І. В. Душина, С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко, Я. А. Коменський, Й. Г. Песталоцці, В. Б. Пятунін, М. М. Скаткін, О. Я. Скуратович, О. М. Топузов, О. О. Таможня. У принципах зафіксовано історичний досвід ефективно реалізації навчання, скоригований науковими дослідженнями та надбаннями шкільної практики. Відповідно до цього виділяють традиційні (класичні) принципи навчання, які збагачуються й доповнюються новими фундаментальними ідеями (табл. 1.1).

Поруч із традиційними (класичними) принципами на основі нових концепцій виникли інноваційні принципи: гуманізації навчання, створення оптимальних

умов для навчання, співпраці між учнем і вчителем, навчання на високому рівні складності. Наразі значного поширення зазнав принцип використання опори, що полягає у застосуванні опорних графічних знаків – структурованого представлення навчального матеріалу у вигляді лаконічних конспектів.

Таблиця 1.1

Традиційні дидактичні принципи навчання
(узагальнено за даними [61, с. 70-73; 81, с. 16-24; 146, с. 49-89; 167, с. 81-86])

Назва принципу	Зміст	Основні вимоги до навчання	Способи реалізації
Науковості	Учням пропонуються точно встановлені у науці положення, факти, поняття, закономірності, теорії, у результаті чого формується світогляд	Розвиток в учнів умінь і навичок наукового пошуку, ознайомлення з способами наукової організації праці, застосування дослідницьких методів у навчальному процесі, залучення учнів до наукових досліджень	Реалізується під час розробки підручників і програм, проведення практичних робіт, спостережень за об'єктами та процесами, опрацювання наукової літератури, впровадження проблемного навчання.
Свідомості й активності учнів	Полягає у активній ролі особистості школяра, який є суб'єктом навчання, самостійно усвідомлює знання в умовах власної інтенсивної пізнавальної діяльності.	Активізація пізнавальної діяльності й самостійності учнів, формування пізнавального інтересу до вивчення предмету, застосування проблемного навчання, створення умов для активної діяльності практичного спрямування	Позитивна мотивація самостійної навчально-пізнавальної діяльності учнів, створення проблемних ситуацій, відповідальність учнів за свої дії, ділова атмосфера, різноманітність видів навчальної діяльності, цікаве викладення матеріалу вчителем
Систематичності й послідовності	Полягає у засвоєнні учнями знань і умінь у логічному зв'язку та наступності: наступне спирається на попереднє й готує до засвоєння нового	Послідовне викладення навчального матеріалу, виділення головного, логічний перехід від вивченого до нового, виділення наскрізних «опорних» знань, урахування вікових пізнавальних можливостей учнів	Систематична робота вчителя, спрямована на встановлення тісного зв'язку між темами й розділами, повторення, узагальнення та контроль, поступове ускладнення методів навчання і форм самостійної роботи
Наочності	Вимагає залучення до сприйняття всіх органів чуття та способів сприйняття учня	Під час навчання слід застосовувати різні види наочності: натуральну, модельну, образну, схематичну, словесно-образну	Реалізується під час спостережень, при застосуванні наочних засобів навчання, при виконанні практичних робіт
Доступності	Відповідність змісту, характеру та обсягу навчального матеріалу віковим особливостям і	Поступове, згідно з ростом пізнавальних можливостей учнів, ускладнення змісту і обсягу навчання,	Навчальний матеріал подається у доступній розумінню дітей формі з поступовим ускладненням. Учитель

	рівню підготовки учнів	виключення непосильного навантаження на уроках	враховує розумові, емоційно-вольові й фізичні можливості учнів
Індивідуального підходу до учнів	Організація навчального процесу, за якої вибір способів, прийомів і темпів навчання зумовлюється індивідуальними відмінностями учнів	Врахування рівня розумового розвитку дітей, їхніх знань і вмінь, пізнавальної та практичної самостійності, інтересів, працездатності, фізичних і психічних особливостей	Всебічне визначення індивідуальних особливостей учнів, поєднання колективних та індивідуальних форм організації навчання, застосування диференційованих та індивідуальних завдань
Практичної спрямованості навчання	Полягає в розумінні учнями значення теорії в житті, формуванні вмінь застосування теоретичних знань для виконання практичних завдань	Процес навчання має стимулювати школярів використовувати теоретичні знання для вирішення практичних завдань, відстоювати свої погляди та приймати рішення	У практиці навчання треба враховувати соціальний досвід учнів, орієнтувати процес навчання на вирішення значущих для учнів проблем
Міцності засвоєння знань	Навчальний матеріал має закріплюватись у пам'яті учнів, стати інструментом розумової діяльності, підґрунтям звичок і поведінки	Вимагає повного циклу навчально-пізнавальних дій учнів: первинного сприйняття й глибокого осмислення навчального матеріалу, застосування на практиці, повторення й узагальнення; конструювання системи завдань для творчого опрацювання	Створення позитивного ставлення та інтересу до навчального матеріалу, його структурування, виділення логічних зв'язків, багаторазове повторення, засвоєння учнями алгоритмів дій, систематичний контроль та оцінювання
Краєзнавчого підходу	Передбачає всебічне вивчення своєї місцини та використання краєзнавчого матеріалу в процесі навчання	Вивчення природи, населення й господарства свого краю з пізнавальною, навчальною та виховною метою, застосування краєзнавчих матеріалів з метою підвищення інтересу до предмету	Проведення навчальних екскурсій, спостережень, вивчення краєзнавчої літератури, карт своєї місцевості, самостійне здобування учнями знань
Емоційності	Полягає у єдності мислення й почуттів, зумовлюється обов'язковими емоційними переживаннями дитини у процесі навчально-пізнавальної діяльності	Позитивні за своїм змістом переживання вчителя й учнів (інтерес до предмету, впевненість у своїх силах, відкритість позитивних перспектив) сприяють ефективності навчання, тоді як негативні емоції (невпевненість у собі, страх, образа, іронія) гальмують навчально-пізнавальну діяльність учнів	Демократичний стиль спілкування вчителя, логічне, жваве й образне представлення учням навчального матеріалу, наведення цікавих прикладів, позитивний психологічний клімат на уроці, виявлення поваги та впевненості в можливостях учнів

Важливим у процесі навчання є відбір змісту саме наукових знань, що виступають своєрідним каркасом навчальних предметів і на практиці формуються на основі емпіричних знань учнів. При аналізі змісту В. В. Давидовим, І. В. Душиною, І. Я. Лернером, О. А. Летягиним, В. Б. Пятуніним, О. О. Таможньою виділені чотири основні компоненти: знання, уміння, досвід творчої діяльності, досвід емоційно-ціннісного ставлення до світу [51, с. 144; 61, с. 50-52; 105, с. 109].

Головним елементом матеріальної та духовної культури, а отже і географічної освіти, є *знання*. *Знання* – це перевірений практикою результат пізнання дійсності, правильне її відображення в мисленні людини у вигляді уявлень, понять, суджень, умовиводів, теорій тощо [45, с. 137]. Формування знань вміщує кілька ланок: сприйняття нового матеріалу, його осмислення, запам'ятовування та застосування. Системи знань, у тому числі і демографічні, не існують ізольовано. Врахування об'єктивних зв'язків між цими системами дозволяє учителю підвищити ефективність своєї роботи. Володіння демографічними знаннями при вивченні інших наук активізує пізнавальні процеси учнів.

Аналіз змісту шкільної географії дає можливість виділяти наступні пізнавальні особливості демографічних знань:

- 1) знання про властивості об'єкту, тобто населення;
- 2) знання про територіальну належність об'єкту, тобто населення світу, окремої країни, зокрема України, чи певного регіону;
- 3) знання про структуру населення, зокрема, статеву, вікову, сімейну тощо;
- 4) знання про процеси, які відбуваються під час життєдіяльності населення, а саме: народжуваність, смертність, міграція, динаміка властивостей тощо;
- 5) знання про закономірності, які є основою життєдіяльності населення.

Предметні наукові знання, ідеальне сприйняття у мовній формі об'єктивної дійсності ділять на дві групи – емпіричні та теоретичні. Виділяють наступні елементи демографічних знань: 1) факти; 2) уявлення; 3) поняття; 4) теорії (закони, закономірності, концепції); 5) світоглядні ідеї і парадигми. Вони знаходяться в ієрархічному підпорядкуванні, а кожний структурний компонент дає уявлення про обсяг навчальної інформації і відображає існуючі між ними фундаментальні відношення (рис. 1.1).

Методика формування елементів змісту знань, зокрема географічних і демографічних, достатньо розроблена і відображена у роботах Ю. К. Бабанського, О. О. Бабешка, М. М. Баранського, Л. П. Вішнікіної, А. В. Даринського, І. В. Душиної, Л. В. Загрекової, Є. М. Кабанової-Меллер, С. Г. Коберніка, Р. Р. Коваленка, Л. І. Круглик, І. Я. Лернера, В. П. Максаковського, І. С. Матрусова, В. В. Ніколіної, Г. Г. Обуха, Л. М. Панчешнікової, Н. М. Петрової, В. Б. Пятуніна, В. М. Самойленка, М. М. Скаткіна,

О. О. Таможньої, О. М. Топузова, Д. П. Фінарова, Г. І. Щукіної та інших. На рівні емпіричних знань відбувається аналіз і систематизація фактів, їхнє узагальнення, формування уявлень про об'єкти, явища і процеси. Емпіричні знання формуються за рахунок фактів і уявлень.

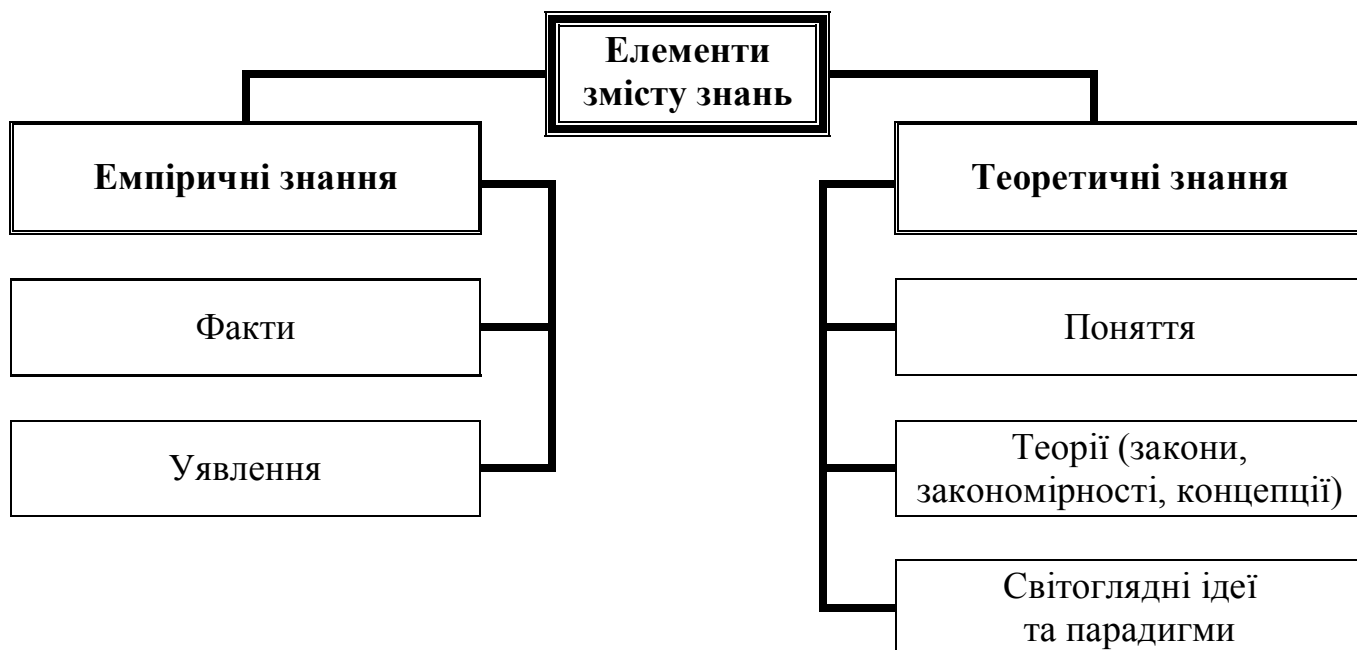

Рис. 1.1. Елементи змісту знань

Факти – це реальність, дійсність, що існує об'єктивно, незалежно від нашої свідомості, яка є підставою для висновку. У навчальному процесі факти відіграють досить важливу роль, так як слугують базою для формування теоретичних знань. Д. І. Душина, В. Б. Пятунін, О. А. Летягін поділили їх на декілька груп: 1) факти як база при формуванні теоретичних знань, зокрема понять, 2) факти як засіб конкретизації теоретичних знань, 3) факти як спосіб характеристики об'єктів і процесів, 4) факти як засіб розширення відомостей про об'єкти і процеси [61, с. 111]. При вивченні населення вони мають різне призначення і можуть використовуватися для створення повноти уявлення про демографічні процеси та їх характеристики, як підґрунтя для окремих висновків теоретичного змісту, задля підтвердження понять або причинно-наслідкових зв'язків, конкретизації теоретичних знань, бути основою для засвоєння соціально-економічних закономірностей, закріплення раніше набутих знань. Організація засвоєння фактів не потребує складної методики, оскільки пов'язана в основному із запам'ятовуванням і відтворенням навчального матеріалу. Вони знаходяться на найнижчому рівні засвоєння, при знайомстві з якими домінують різні способи запам'ятовування.

Уявлення – це чуттєво-оглядові образи об'єктів, явищ і процесів оточуючого світу. Вихідними формами пізнання, на основі яких складаються уявлення, є

чуттєве сприйняття – необхідний ланцюг у пізнанні оточуючого світу. Утворення чітких уявлень потребує спеціально організованого навчання. На відміну від сприйняття, яке відображає окремі об'єкти, уявлення відрізняються ступенем узагальнення і характеризує не тільки прості об'єкти, скільки складні, а також явища і процеси. Уявлення бувають загальні та одиничні. В роботі Є. М. Кабанової-Меллер наголошується, що формування знань повинно забезпечити взаємодію мислення і чуттєвої сторони розумової діяльності учнів, висувається вимога формувати у школярів одночасно уявлення і поняття [75]. В цьому аспекті важливою є інтерпретація побутових уявлень учнів про демографічні поняття в наукові знання.

Як свідчать Л. П. Вішнікіна, В. М. Самойленко, О. М. Топузов, найбільш повні та міцні уявлення формуються під час поєднання різних засобів і прийомів навчання. Формування уявлень відбувається у нерозривному зв'язку із засвоєнням учнями фактів. Вони виникають не самі по собі, а в результаті цілеспрямованої діяльності вчителя, яка має включати наступні етапи [167, с. 127]:

- 1) мотивацію навчальної діяльності учнів та конкретизація завдань, що поставлені перед ними (зацікавлення учнів об'єктом чи процесом, чіткі рекомендації до навчальних дій);
- 2) створення цілісного образу об'єкту чи процесу на основі чуттєвого сприйняття учнів за допомогою словесних, наочних і практичних прийомів навчання;
- 3) усвідомлення головних ознак, властивостей і особливостей уявлення про об'єкт чи процес, оперування ними, тобто його засвоєння;
- 4) порівняння ознак, властивостей декількох об'єктів чи процесів, виявлення у них найсуттєвіших особливостей;
- 5) оперування наявними образами без споглядання об'єктів і процесів вивчення;
- 6) закріплення уявлення у процесі його застосування для вирішення навчальних завдань (позначення на контурній карті, створення конспектів, розробки схем взаємозв'язків тощо).

Отже, емпіричні знання посідають важливе місце у шкільній освіті, оскільки вони є елементом формування географічної картини учнів. Крім того, на їхній основі формуються теоретичні знання. Уявлення – чуттєва сторона у формуванні понять.

Значним кроком у розробці проблеми формування наукового пізнання учнів є теоретичний рівень їх підготовки, тобто засвоєння основних понять, термінів, закономірностей, які відображають специфіку змісту сучасних шкільних курсів економічної і соціальної географії. Фактичний матеріал стає цінним тоді, коли він

логічно систематизований і підпорядкований провідним поняттям і теоріям, що дозволить цілеспрямовано від теми до теми, від курсу до курсу розкривати тенденції наукового пізнання.

Найвагомішу частину теоретичних знань складають *поняття*. Перехід від чуттєвих форм відображення до абстрактних понять у демографії – процес складний, тому в свідомості і пам'яті учнів вони повинні відображатися на основі аналізу конкретних фактів, існуючих уявлень. При формуванні понять психологами доведена значна роль асоціацій, абстракцій, вміння виділяти істотні та варіативні ознаки. Без них неможливо розкрити зв'язки, закономірності, сформуванати світогляд. Засвоєння основ науки означає оволодіння поняттями цієї науки. Наукові поняття мають логічне визначення і виділені у шкільних навчальних програмах як одиниці для засвоєння. Оволодіти ними – засвоїти не лише їх зміст, але й використовувати під час навчального пізнання.

Термін «формування» має багато значень. На думку Г. І. Щукіної у педагогічній діяльності – це не тільки надання якоїсь кінцевої форми, досягнення остаточного результату, а й процес самого розвитку [195, с. 7]. Н. О. Менчинська розробила свій підхід до проблеми формування наукових понять, виводячи ряд важливих положень. Вона відстоює правомірність вживання терміну «формування поняття», замість використовуваного у психології терміну «утворення поняття». На її думку, дитина сама не конструює поняття, а засвоює його у процесі навчання, в результаті чого і формує. Лише через активізацію і спеціальну організацію розумової діяльності учня наукове поняття може бути сформованим. Однією з форм такої організації є операції над неістотними ознаками поняття і виділення на цій основі істотних [103]. На думку Л. В. Занкова засвоєнням прийнято вважати усвідомлене і міцне оволодіння поняттям. З психологічної точки зору засвоєння являє собою високий рівень формування у свідомості учнів відповідних уявлень, понять і їх систем [68, с. 29]. Поняття вважається сформованим, якщо учень може вільно оперувати ним. Г. С. Камерілова наголошує, що засвоєння означає осягнення істинного багатозначного сенсу понять, що визначає різноманіття шляхів їх формування [76].

У реальному процесі мислення уявлення і поняття взаємопов'язані. Поняття не можна зводити до уявлення, а також відривати від нього. Вони виключають одне одного як протилежності, оскільки уявлення образно-наочне, а поняття – є абстракцією. Наочний образ уявлення у процесі мислення зазвичай схематизується й узагальнюється, перетворюється на своєрідну його реконструкцію. Оперуючи з абстрактними об'єктами чи процесами, людина прагне ввести у свої міркування елементи наочності у вигляді конструкцій. Таким чином, саме уявлення відтворюють сприйняття в їх індивідуальності та

переходять у поняття. З одного боку, уявлення про об'єкти чи процеси ближчі до дійсності, а поняття являють собою в деякій мірі схематичне, але більш глибоке їх відображення. Суттєво в цьому відношенні те, що уявлення суб'єктивні, а поняття в силу їх фіксації в мові – інтерсуб'єктивні.

Підхід для визначення прийомів розумової діяльності в залежності від змісту навчального матеріалу допомагає досягнути єдності у засвоєнні знань і розумовому розвитку учнів. Всі поняття, які запозичені у дорослих чи сприйняті від оточуючих у школі, не мають цінності. На думку Л. С. Виготського у запозичених дитиною поняттях розчинилися особливості дитячого мислення [25, с. 414]. При формуванні загальних понять про демографічні процеси широко використовуються прийоми розумової діяльності: виокремлення істотних ознак понять, порівняння демографічних характеристик населення країн чи регіонів на основі головних його ознак, групування істотних ознак, підведення конкретних знань під загальні поняття [127, с. 5].

Надзвичайно важливим у процесі мислення є формування абстрактних понять, що реально не існують, а присутні лише в нашій свідомості. Тобто демографічні поняття саме належать до цієї категорії. Різноманітна демографічна інформація, отримана від учителя, з підручника, карти, засобів масової інформації, не тільки розширює обсяг мислення учнів, але і робить її змістовною. Демографічні поняття абстрактні, вони мають високий ступінь узагальнення і тому потребують насичення образним змістом на основі різних джерел географічної інформації. Як вважає Л. М. Фрідман [189, с. 159-169], тільки за допомогою абстрактних понять людство змогло створити сучасну науку. Їх засвоєння завжди опосередковується розумовими образами. І образ, і поняття дають узагальнені знання про дійсність. У реальному процесі засвоєння знань одночасно присутні і «образна», і «понятійна» логіка – двоєдина ланка розумового процесу. Психологами виявлена наступна закономірність: там, де первісно створено образи менш наглядно, їхнє перетворення протікає більш успішно і, навпаки [49].

Особливою умовою є послідовність засвоєння понять, їх поглиблення і систематизація від теми до теми, від курсу до курсу, встановлення зв'язків між ними. Концепція поетапного засвоєння понять розкрита в роботах П. Я. Гальперіна і Н. Ф. Талізінної [28], І. Я. Лернера [92]. Одна з найважливіших особливостей полягає в тому, що поняття не можуть бути засвоєнні тільки шляхом заучування визначень. Результативність засвоєння учнями понять знаходить своє відображення у двох формах: знання понять і правильне оперування ними. Відповідно до цього поняття мають бути не формально засвоєними, а осмисленими у процесі активної пізнавальної діяльності. Формування поняття, розкриття його суті характеризується виявленням основних

властивостей, структури, внутрішніх і зовнішніх зв'язків об'єкту вивчення. Розвиток поняття включає в себе виявлення нових властивостей, ознак і зв'язків даного поняття з іншими, введення його в систему теоретичних знань.

Л. І. Круглик при визначенні системи соціально-географічних понять зазначає про необхідність розробки відповідних навчальних дій, які виступають як прийоми їх засвоєння [85, с. 31-33]. На основі теорії П. Я. Гальперіна нею виділені шість етапів навчальних дій, які доцільно використовувати для розробки методики формування демографічних понять. На першому етапі формування розумових дій і понять учням роз'яснюється зміст і значення об'єкту, явища чи процесу. Саме успішність будь-якої діяльності залежить від цільового орієнтування. Завдяки поставленій меті і завданням на уроці учні сприймають навчальний матеріал краще. На другому етапі здійснюється робота по формуванню схеми орієнтовної основи дій, тобто розкриваються способи і послідовність їх виконання. На третьому етапі учні знайомляться із сутністю об'єкту чи процесу, складають їх загальну характеристику через властивості. Наслідками виконання дій можуть бути моделі пізнання їх сутності, логічні схеми, картосхеми. Встановлено, що логіку предметної дії, переведення її до внутрішнього плану можливо лише за допомогою мовлення. На голосномовному етапі виконання дій відбувається їх систематизація. П'ятий етап важливий для усвідомлення і закріплення отриманих знань. На шостому етапі відбувається оперування набутими знаннями. Таким чином, процес поетапного формування нових понять і на їх основі розвиток знань, умінь, навичок при систематичному його використанні значно підвищує ефективність навчального процесу [85, с. 31-33].

Формування понять – це спеціально організований процес, що здійснюється на основі логічних побудов і має доказову форму. Існують два основні шляхи формування понять – індуктивний (від окремого до загального) та дедуктивний (від загального до окремого). Вибір шляху формування поняття визначається відповідними умовами: 1) можливістю використання краєзнавчого навчального матеріалу (індуктивний шлях), 2) змістом знань (абстрактні поняття формуються переважно дедуктивним шляхом), 3) рівнем сформованості прийомів пізнавальної діяльності учнів та їхніх інтелектуальних вмінь, 4) терміном навчального часу (зазвичай індуктивний шлях вимагає більше часу).

Поряд з науковими поняттями, *причинно-наслідкові зв'язки і закономірності* є основними елементами теоретичних знань географічної науки. Знання на рівні теорії передбачає узагальнення фактів, уявлень, понять завдяки використанню понятійно-термінологічного апарату науки. На основі цього виявляються демографічні закономірності, забезпечується розуміння соціально-географічних зв'язків. Засвоєння учнями причинно-наслідкових зв'язків потребує спеціально

організованої навчальної діяльності, під час якої учні мають не лише називати причини, а й пояснювати їхню дію, визначати наслідки до яких ця дія призводить.

Закономірність являє собою об'єктивно існуючий постійний взаємозв'язок між об'єктами, явищами чи процесами, обумовлений їхньою сутністю. На думку Д. П. Фінарова, Г. Г. Обука засвоєння учнями географічних закономірностей відбувається у кілька етапів [118, с. 37, 38; 167, с. 136; 187]:

1. Встановлення зв'язків між об'єктами і процесами, виявлення їхніх суттєвих ознак, походження й розвитку.
2. Виділення найбільш загальних зв'язків, які мають закономірний характер у процесах, що вивчаються.
3. З'ясування закономірностей у процесі аналізу об'єктів, їхня конкретизація.

З'ясування учнями демографічних закономірностей вимагає співставлення, порівняння та узагальнення раніше сформованих знань. Формування закономірностей буде ефективним, якщо вчитель спрямує навчальну діяльність учнів на розвиток інтелектуальних вмінь – аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення тощо. Наявність таких умінь дозволяє організувати діяльність учнів, спрямовану на активне дослідження причинно-наслідкових зв'язків.

Найвищим рівнем теоретичного узагальнення демографічних знань у шкільних курсах географії є засвоєння *світоглядних ідей*, під якими ми розуміємо провідні думки щодо життєдіяльності населення. Вони стають переконанням особистості і мають вирішальний вплив на її поведінку в географічному середовищі при виконанні соціальних ролей. Тому вони є ціннісно зорієнтованими, а також спрямованими на розвиток наукового мислення, де відбувається найбільше стиснення навчальної інформації до окремих висновків-ідей. Світогляд являє собою цілісну систему наукових поглядів на світ, спосіб осмислення, розуміння і оцінки об'єктивної реальності, зв'язок між різними знаннями, ідеями, поняттями, які утворюють наукову картину світу. Світогляд містить у собі не розрізнені знання, а їх систему. Засвоєння учнями системи знань знаходиться в постійному русі.

Уміння – це знання про способи діяльності і власне дії, які ґрунтуються на знаннях і навичках [45, с. 338]. Ці дії виконуються свідомо, з осмисленням послідовності операцій. Уміння особливо важливі, так як пізнавальна діяльність учнів розвивається у тому випадку, якщо їх навчають самостійно добувати знання. Досягти цього можна лише шляхом формування в учнів умінь та навичок. На думку одних авторів, уміння виникають на основі набутої системи знань, інші, навпаки, вважають знання системою умінь, а уміння – чимось елементарнішим, ніж знання. Серед певної групи психологів поширені твердження, що уміння – це готовність людини до діяльності відповідно знанням. Під навичками вони розуміють удосконалені внаслідок вправ компоненти умінь, які виявляються в

автоматизованому виконанні дій. З цього твердження випливає, що складні уміння мають своїми компонентами часткові (елементарні) уміння і навички. Знання та уміння тісно між собою зв'язані і формуються одночасно. Уміння – це операційна частина знань. Наприклад, знання про природний приріст і уміння його розраховувати, знання про статеві-віковий склад населення і уміння аналізувати статеві-вікову піраміду. Знання і уміння підтверджуються стандартом географічної освіти, тобто вказано на необхідність виконувати учнем тієї чи іншої діяльності, пов'язаної з осмисленням об'єкту, його сприйняттям, застосуванням.

Загально визнано, формування знань є умовою розумового розвитку учнів. Розглядаючи знання як один із провідних елементів змісту освіти, що передує і є необхідною умовою для засвоєння інших складових змісту навчання, доцільно зосередити увагу на формуванні досвіду творчої діяльності, оскільки вона базується на перенесенні засвоєних знань у нову ситуацію. Актуальність розгляду даного питання посилюється тим, що система освіти України передбачає, насамперед, вільний розвиток особистості, забезпечення її діяльного включення у нові соціально-економічні умови життя суспільства.

Досвід творчої діяльності – це позапредметний зміст, розумові дії різного характеру, які проявляються в умінні порівнювати, узагальнювати, класифікувати тощо. Так, важливим є порівняння демографічних процесів у різних за соціально-економічним розвитком країнах, використання позапрограмного матеріалу для характеру цих процесів. Один із проявів творчого підходу можна спостерігати при написанні учнями науково-дослідних робіт з наступним їх захистом, участь у різноманітних конкурсах. У навчальному процесі формування цього компоненту відбувається шляхом застосування проблемного навчання. У дидактиці досвід творчої діяльності визначається як здатність особистості до пошуку розв'язання проблеми, творчому перетворенні дійсності. Сучасний рівень шкільної географії надає можливість для творчої діяльності учнів, спрямованої на формування критичного мислення і засвоєння вмінь продуктивної діяльності. Досвід творчої діяльності повинен бути головним елементом змісту знань, у результаті чого навчання дітей із самого початку буде спрямоване на розвиток їх особистості [51, с. 144].

Творча діяльність – це діяльність, яка не має наперед заданих результатів. У творчій діяльності не можна виділити конкретні етапи чи систему дій, оскільки вона має індивідуальний характер і залежить від творчого мислення учнів, рівня сформованості їхніх інтелектуальних умінь і особистих якостей. Досвід творчої діяльності не засвоюється як сума певних знань чи способів дій. Виділяють етапи формування досвіду творчої діяльності [167, с. 141]:

1. Здатність учня використовувати раніше сформовані знання й уміння з пошуковою метою при виконанні навчальних завдань.

2. Здатність учня виділяти нові риси або зміни у відомих об'єктах чи процесах і зосереджуватися на визначенні їх сутності.
3. Здатність учня самостійно комбінувати й перетворювати раніше відомі способи дій для виконання нових завдань, розв'язання проблем.
4. Здатність учня розробити принципово новий спосіб розв'язання навчальної проблеми.

Основними методами, які формують досвід творчої діяльності учнів є три методи: проблемного викладення матеріалу, частково-пошуковий та дослідницький.

Досвід емоційно-ціннісного ставлення до світу включає погляди, орієнтири, ідеали, які формуються у процесі навчальної і практичної діяльності. У демографічних знаннях проявляються світоглядні ідеї, а саме: пізнання матеріального світу, діалектичної єдності об'єктивного світу (вона дозволяє розглядати демографічні процеси в суспільстві у нерозривному зв'язку із природою). Шкільні підручники з географії мають систему питань і завдань, відповіді на які потребують від учнів висловлювань власних думок про ту чи іншу демографічну проблему. Так, демографічні знання, сформовані в учнів, є основою їх ставлення до демографічної політики в різних країнах, відображення у їхній поведінці рис громадськості, патріотизму відносно майбутнього власної країни.

Таким чином, для найбільш ефективного навчання необхідні знання сучасних дидактичних і психологічних теорій, які дозволяють учителю розуміти шляхи вдосконалення навчального процесу. Вік, який відповідає навчанню у середній і старшій школі, є періодом зародження гіпотетико-дедуктивного мислення, здатності абстрагувати поняття від дійсності, формулювати і вибирати альтернативні гіпотези, робити предметом аналізу власну думку. Навчання може бути зрозумілим, якщо воно розглядається як цілісний процес, має свою внутрішню логіку, завдяки якій всі його ланки виступають у складній взаємодії. Знання є результатом пізнавальної діяльності учнів. Школа, навчаючи дітей, повинна враховувати ступінь розвитку їх мислення.

1.1.2. Застосування дидактичних інструментів при формуванні демографічних понять

Вивчаючи населення, демографія у системі географічної освіти аналізує складні суспільні процеси життєдіяльності людей. Динаміка змісту шкільної географічної освіти вимагає удосконалення методів, методичних прийомів, засобів і форм навчання.

Тлумачення методів навчання, як однієї з категорій дидактики, зазнало суттєвих змін у процесі її розвитку. Історично змінювались концептуальні

положення шкільної географічної освіти, що зумовлювало зміни в її змісті, призводило до пошуків нових, більш ефективних способів його засвоєння. Під методом здійснення цілісного педагогічного процесу слід розуміти способи професійної взаємодії педагога і учнів з метою рішення навчально-виховних завдань [148, с. 296]. У загальному розумінні метод – це спосіб або шлях досягнення певної мети [45, с. 206], спосіб цілеспрямованої пізнавальної і предметно-перетворюючої діяльності [193, с. 7].

Розкриттю змісту методів навчання присвячені роботи Ю. К. Бабанського [6], М. А. Данилова [56], Л. В. Загрекової і В. В. Ніколіної [67], І. Я. Лернера [91; 92], М. М. Скаткіна [56; 146]. Теоретичні основи методів навчання географії О. О. Бабешко [8], М. М. Баранського [9], А. В. Даринського [52; 53], І. В. Душиної, В. Б. Пятуніна, О. О. Таможньої [61], С. Г. Коберніка, Р. Р. Коваленка, О. Я. Скуратовича [81], В. П. Корнєєва [84], Л. І. Круглик [85], І. С. Матрусова [106], Г. Г. Обуха [118], Н. М. Петрової [130], Г. О. Понурової [133], О. Г. Стадника [152], О. М. Топузова, В. М. Самойленка, Л. П. Вішнікіної [167], Д. П. Фінарова [187], Є. Й. Шиповича [194] доцільно використовувати для розробки методики формування демографічних понять.

Підґрунтям сучасного навчання є суб'єкт-суб'єктна модель стосунків між учителем та учнем, що є наріжним каменем побудови навчального процесу. Метод навчання – це упорядкована взаємопов'язана діяльність учителя й учня, спрямована на досягнення навчальної мети, спосіб передавання знань учителем та їхнє засвоєння учнями. Організація пізнавальної діяльності при реалізації будь-якого методу навчання зобов'язує вчителя чітко розуміти співвідношення його суб'єктивного (внутрішньої сутності) й об'єктивного (зовнішньої форми прояву) аспектів. Внутрішня сутність методу формування демографічних понять полягає у розумовому опрацюванні учнями навчального матеріалу, усвідомленні його суті та логічної структури знань і вмінь. Вчитель може отримати інформацію про неї тільки при виявленні зворотного зв'язку з учнями, або під час контролю їхніх навчальних досягнень. Суб'єктивний аспект методу залежить від рівня підготовки школярів, сформованості їхніх інтелектуальних вмінь, навичок навчальної роботи і професійної майстерності й таланту вчителя.

Зовнішню форму прояву методу навчання, зокрема формування демографічних понять складають:

- 1) словесно-слухова форма взаємодії, під час якої вчитель розповідає або запитує, а учні слухають, відповідають;
- 2) емоційно-почуттєва форма, яка передбачає використання різних засобів наочності;
- 3) практично-діяльнісна форма, яка полягає у виконанні практичних робіт, розв'язуванні задач;

4) управління вчителя та самоуправління учнів у процесі навчання, у результаті чого вчитель керує, направляє, контролює;

5) педагогічна технологія і майстерність через постановку та силу голосу, педагогічний такт, стиль спілкування тощо;

6) форми організації пізнавальної діяльності школярів.

Об'єктивний аспект методу формування демографічних понять реалізується в діях учителя, спрямованих на відбір джерел знань, з якими будуть працювати учні, та засобів навчання, які мають представляти навчальний матеріал на уроці.

Оскільки суб'єктивний та об'єктивний аспекти методу формування демографічних понять не існують окремо, його головною ознакою є взаємопов'язана діяльність учителя й учня. У методиці навчання географії загальноприйнятим є цілісний підхід до класифікації методів, а найбільш поширеними є поділ його на дві групи: за зовнішньою формою прояву (використаними джерелами знань) та внутрішньою сутністю (характером пізнавальної діяльності учнів).

В методиках М. М. Баранського [9], А. В. Даринського [52], І. С. Матрусова [106], Л. П. Вішнікіної, В. М. Самойленка, О. М. Топузова [167], Є. Й. Шиповича [194] виділення методів навчання відбувалося на основі джерел географічного знання. Шкільна географія закономірно сприяла появі відомій та прийнятій загальнодидактичній класифікації методів навчання на основі джерел знань:

1. Словесні, при яких навчальна діяльність здійснюється в словесно-слуховій формі обміну інформацією між тим, хто вчить, і тим, хто вчиться.
2. Наочні, при яких навчальна діяльність здійснюється у вигляді зорової форми подання навчальної інформації.
3. Практичні, при яких навчально-практична діяльність передбачає передачу знань у процесі виконання певних робіт.

У класифікації, запропонованій Ю. К. Бабанським [7, с. 110, 111], В. О. Сластьоніним, І. Ф. Ісаєвим, О. І. Міщенком, Є. М. Шияном [148, с. 298] виділяють три великі групи методів навчання:

1. Методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності.
2. Методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності.
3. Методи контролю і самоконтролю за ефективністю навчально-пізнавальної діяльності.

Приведена класифікація відображає цілісний підхід до проблеми методів навчання. Вона враховує всі основні структурні елементи діяльності (організацію, стимулювання і контроль), в ній представлені такі аспекти пізнавальної діяльності, як сприйняття, осмислення, практичне застосування, враховані всі основні функції методів.

Характеристика методів навчання на основі внутрішнього логічного шляху засвоєння знань учнів розкрита С. Г. Коберніком, Р. Р. Коваленком, О. Я. Скуратовичем [81, с. 33]. До них належать: аналітичний, синтетичний, аналітико-синтетичний, порівняльний, аналогічний, індуктивний, дедуктивний, індуктивно-дедуктивний.

Внутрішня психологічна сторона методів навчання, яка і є основою засвоєння демографічних понять, умінь і навичок, виховання й розвитку учнів, характеризується з позицій різних видів діяльності та рівня включення учнів у пізнавальний процес. Сучасні освітні вимоги спонукають учителів географії зосередитися на формуванні навичок навчально-пізнавальної діяльності учнів, розвитку самостійності у навчанні. Внаслідок цього беззаперечно актуальність має класифікація методів навчання географії за їх внутрішніми ознаками, яку було запропоновано І. Я. Лернером і М. М. Скаткіним у 70-х роках ХХ ст. Зараз, у дещо зміненому вигляді, вона найбільш широко застосовується у методиці навчання географії [6, с. 131-42; 45, с.164; 57, с. 146-182; 67, с. 249-252; 81, с. 32; 92, с. 94-182; 104, с. 21-27; 146, с. 181-215; 152, с. 37-40; 167, с. 94-101; 187, с. 85-101]. За характером пізнавальної діяльності учнів виділяють:

1. Пояснювально-ілюстративний (інформаційно-рецептивний) метод, при якому учень засвоює готові знання, які повідомляються йому в різній формі (розповідь, лекція, презентація тощо).
2. Репродуктивний метод, який полягає у відтворенні учнями знань, запропонованих учителем за відомим зразком.
3. Метод проблемного викладення навчального матеріалу, при якому вчитель ставить проблему і вирішує її самостійно при спостереженні учнів за його діями.
4. Частково-пошуковий (евристичний) метод, який полягає у розв'язанні учнями проблемного завдання, поставленого учителем.
5. Дослідницький метод, при якому проблема відшукується і вирішується учнями, а учитель виступає як організатор їхньої самостійної пошукової діяльності.

Пояснювально-ілюстративний метод формування демографічних понять може вимагати різних методичних прийомів і форм організації навчання. Але в усіх випадках його дидактична суть полягає у представленні учням готової інформації, що містить характеристику об'єкта чи процесу, яка розкриває їх взаємозв'язки й залежності. Навчальний матеріал для засвоєння учні отримують через безпосереднє знайомство із самим демографічним об'єктом чи процесом. Усний коментар учителя при застосуванні цього методу супроводжується наочністю, записом алгоритму, інструкції або побудовою графічної моделі, наприклад, статево-вікової піраміди. Ефективність пояснювально-ілюстративного

методу залежить від 1) змісту інформації, її структури і логіки викладу, 2) підготовки учнів до її сприймання, 3) ефективності контролю за якістю її засвоєння. Цей метод використовується для засвоєння великого обсягу теоретичної інформації щодо демографічної характеристики населення, яка є новою для школярів, малознайомою, складною за структурою і вимагає цілісного сприймання. Особливо цінним цей метод є при формуванні загальних демографічних понять у середній школі.

За допомогою *репродуктивного методу* вчитель конструє систему завдань на відтворення дій, вже відомих й усвідомлених учнями раніше. У процесі такої діяльності формуються вміння і навички. Найбільш поширеним варіантом застосування репродуктивного методу в процесі формування демографічних понять є виконання учнями завдань по загальній характеристиці населення країни чи регіону в шкільному курсі «Соціально-економічна географія світу», так як основні поняття вони вивчали в середній школі.

Метод проблемного викладення навчального матеріалу полягає у продуманій, цілеспрямованій і послідовній системі дій учителя, за якої він створює проблемні ситуації для учнів. Найчастіше в таких ситуаціях відбувається порушення раніше сформованих у дітей причинно-наслідкових зв'язків. Внаслідок чого учні засвоюють логіку доказового міркування, самостійно здобувають знання, необхідні для встановлення нових причинно-наслідкових зв'язків.

Розглядаючи проблему як логічну, психологічну і дидактичну категорію, проблемному навчанню присвячено велику кількість робіт. Одні автори вважають, що проблемне навчання є типом навчання (М. Н. Скаткін, І. Я. Лернер) [56], інші – як метод навчання (Л. В. Загрекова, В. В. Ніколіна, В. Оконь, Л. М. Панчешнікова, Д. П. Фінаров) [122; 187, с. 93-97], треті відносять проблемне навчання до категорії принципу (Т. В. Кудрявцев), четверті – як дидактичний підхід (І. В. Душина, Г. А. Понурова, Г. Г. Обух, Л. М. Фрідман, О. М. Топузов, Г. І. Щукіна) [62; 133; 118; 172; 174; 189; 195]. У роботах Г. О. Понурової [133], В. П. Корнеєва, О. В. Корнеєва, Л. І. Круглик [134], О. М. Топузова [172; 174] обґрунтовано теоретичні основи проблемного підходу в процесі навчання географії і на конкретних прикладах проблемних уроків запропоновані практичні рекомендації його застосування.

На думку психологів [189, с. 380], проблемна ситуація характеризується певним психологічним станом учня, який виникає у процесі виконання завдання. Одна з важливих цілей проблемного навчання є формування особливого стилю розумової діяльності, дослідницької активності та самостійності учнів. Учитель демонструє перед учнями шлях наукового мислення, що призводить до розв'язання проблеми, спрямовує їхню навчальну діяльність, вказує на джерела необхідної інформації, здійснює перевірку та оцінювання виконання ними

завдань. Таким чином, учитель не повідомляє учням готові знання, а показує шляхи їхнього відкриття.

Процес вирішення проблеми є найбільш складним у пізнавальній діяльності школярів. Проблемне навчання стає дійсно ефективним засобом розвитку мислення, якщо учнів навчати логіці вирішенню проблеми. У процесі такого навчання учні набувають одне з правил мислення, яке полягає у переході від однієї ланки ланцюга роздумів до іншої. Вирішення проблем на кожному етапі можливе за допомогою певних прийомів, які у психологічній літературі називають евристичними [133, с. 42]. Головний елемент проблемної ситуації – невідоме, нове, те, що повинно бути відкрито для правильного виконання потрібної дії. Але не вся проблемна ситуація сприяє мисленню. Мислення не виникає, якщо у суб'єкта немає потреби в розв'язуванні такої ситуації, а також відсутні початкові знання, які необхідні для пошуку. Г. О. Понурова у розв'язуванні проблеми учнями виділяє наступні етапи: 1) усвідомлення проблеми, виникнення протиріччя, 2) формулювання гіпотези виходячи з даних умов, 3) доведення гіпотези, 4) загальний висновок [133, с. 5-7].

Для здійснення проблемного підходу при вивченні демографічних процесів учитель повинен мати систему проблемних питань та завдань: 1) якщо питання пов'язане з провідними ідеями, поняттями та закономірностями самої науки, самостійне засвоєння яких забезпечує розумовий розвиток учнів, 2) якщо можливе групування навчального матеріалу, в тому числі й фактичного, 3) якщо можливе розкриття шляхів наукового пошуку розв'язування проблеми, 4) якщо на основі поставленого питання можливе створення проблемної ситуації [133, с. 13].

Отже, відповідно психологічним та дидактичним дослідженням здатність мислити і відповідно діяти відбувається в процесі проблемної ситуації, коли складне і важливе завдання потребує творчого підходу та інтелектуальних здібностей. Саме визначення напрямку та самостійне вирішення проблеми є кроком до розумового розвитку учнів.

Частково-пошуковий (евристичний) метод призначений поступово залучати учнів до творчої діяльності. За цим методом школярі під керівництвом учителя вчаться самостійно розв'язувати проблемні завдання. Насамперед учитель виявляє проблему в цілому або її частини, висловлює свої міркування щодо досліджуваних демографічних характеристик і процесів, спрямовує учнів на пошуки способів вирішення або цілісної задачі, або окремих її елементів. Складну задачу можна поділити на декілька підзавдань, окреслюючи послідовні кроки їх вирішення. Пізнавальне завдання до всієї теми дозволяє організувати навчання у логіці, яка наближається до наукового пошуку.

Дослідницький метод навчання є способом організації творчої діяльності учнів, яка обумовлюється навчальним проблемним завданням. Проте відмінність

діяльності учнів, організованої із застосуванням цього методу, полягає у самостійному відшукуванні та розв'язанні цілісної проблеми, опрацюванні різних джерел інформації. Вчитель консулює учнів, направляє їхню навчально-дослідницьку діяльність, за умови необхідності конструює проміжні завдання, аналізує хід її виконання та оцінює. Дослідницький метод являє собою такий спосіб організації навчальної роботи, при якому учні знайомляться з науковим методом отримання знання, навчаються планувати пошук, відкривати нову для себе закономірність. Функції учителя при використанні дослідницького методу полягають у побудові системи проблемних завдань для самостійного дослідження.

При проектуванні навчально-виховного процесу вибір методів формування демографічних понять значною мірою обумовлюється змістом навчального матеріалу. Відповідність методу та змісту – перший крок до успіху в навчанні. Але один і той же зміст не завжди потребує єдиного можливого методу. Вчитель географії мусить пам'ятати, що методи навчання впливають не лише на формування прийомів розумової праці учнів, а й на формування особистості учня загалом. У майбутньому учень може забути фактичний матеріал з демографії, однак залишиться вміння мислити, аналізувати життєдіяльні процеси населення. Першою передумовою ефективності застосування методу навчання є його відповідність демографічному змісту та його складність. Другою передумовою є пізнавальні можливості школярів, рівень сформованості їхніх інтелектуальних вмінь (аналізу, синтезу, визначення причинно-наслідкових зв'язків, узагальнення, класифікації, співставлення, порівняння). Третя передумова – забезпеченість навчальними засобами та джерелами знань, їх різноманіття.

Реалізація методів навчання, зокрема вивчення демографічних процесів, здійснюється за допомогою методичних прийомів. Чим багатший арсенал прийомів у структурі методу, тим він повноцінніший та ефективніший. Методичні прийоми ґрунтуються на різноманітному сполученні навчальних засобів, способів викладення матеріалу, форм організації навчання учнів, логічних шляхів і видів пізнавальної діяльності. *Методичні прийоми* – це конкретні способи організації навчальних дій школярів на основі застосування різноманітного сполучення засобів і форм навчання з метою реалізації навчального методу, спрямованого на розвиток пізнавальної діяльності учнів [148, с. 296-329].

У практиці навчання географії методичний прийом розглядають як складову методу навчання. Відповідно до цього здійснюють класифікацію методичних прийомів. Якщо методи розрізняють за характером пізнавальної діяльності учнів, то прийоми розглядають як дії з різноманітними джерелами отримання знань або використаними засобами навчання. За цим принципом виділяють словесні, наочні та практичні (прикладні) методичні прийоми. Як зазначає Л. М. Фрідман [189, с.

164], усвідомлене мислення у школярів, у залежності від узагальнення, буває трьох видів: 1) словесно-логічне (дискурсивне), яке виражене у внутрішній або зовнішній мові та оперує судженнями, поняттями, умовиводами, 2) наочно-образне, яке оперує з образами сприйняття чи уявлення), 3) предметно-дійове, яке пов'язане з практичними діями над предметами. Кожен з цих прийомів при формуванні демографічних понять на уроках географії не є універсальним, тому на практиці методичні прийоми використовуються тільки в поєднанні один з одним.

Застосування *словесних методичних прийомів* дозволяє формувати у школярів вміння міркувати, висловлювати свою думку. Група словесних методичних прийомів є основною в навчанні географії, зокрема вивченні демографічних процесів, оскільки слово є засобом переведення матеріального світу в його ідеальне відображення у свідомості дитини. При вивченні населення та його демографічної характеристики у шкільних курсах географії необхідно використовувати наступні прийоми: розповідь, пояснення, робота з текстом підручника, бесіда, дискусія, навчальна лекція.

Представлення навчального матеріалу може мати як описову форму (*розповідь*), так і доказову (*пояснення*). Такі методичні прийоми застосовуються в усіх класах. Для учнів, які вперше знайомляться з багатьма науковими поняттями з демографії, доцільно застосовувати в поєднанні саме розповідь, пояснення, а також роботу з текстом підручника. Розповідь – це яскраве, емоційне, образне й послідовне монологічне викладення вчителем якогось питання, яке присвячене головним чином повідомленню фактичного матеріалу про демографічні факти чи опису демографічного процесу. Вона застосовується в географії, коли потрібно надати учням характеристику демографічного стану населення, процесів, які відбуваються в країні, й відповідно створити про них уявлення та відношення до них. Потрібно усвідомити, що факти складають головний зміст розповіді. Успіх розповіді залежатиме від умілого підбору фактичного матеріалу вчителем, який буде емоційно насичений і яскраво виражений подіями, дотриманий головної думки. У процесі розповіді доцільно використовувати карти та різні наочні посібники.

Тривалість розповіді не повинна перевищувати 20 хвилин. До дидактичних вимог ефективного застосування розповіді належать: 1) чітка логіка та емоційний тонус викладення, 2) достовірні й науково перевірені факти, 3) достатня кількість яскравих і переконливих прикладів, 4) вибір раціональної послідовності розкриття теми, 5) доступність, точність і переконливість мовних засобів.

Пояснення займає важливе місце в процесі навчання, особливо в момент засвоєння нових знань. Воно являє собою доказове викладення теоретичного навчального матеріалу. Учитель пояснює новий навчальний матеріал, структурує

його у логічній послідовності. Разом з тим, він розробляє логічний поетапний план впровадження наступної порції навчального матеріалу, який закінчується мотивованим висновком. Учитель дуже детально розкриває новий матеріал і у тому випадку, коли розповідь учнів не задовольняє, а потрібно логічно довести проблему до завершального етапу.

Пояснення в найчастіше використовується під час розкриття складних загальних понять, наприклад демографічного переходу, демографічного навантаження, відтворення населення. Саме теми, в яких здійснюється характеристика населення, належать до складних за внутрішньою сутністю. В умовах пізнавальної діяльності на уроках географії в процесі пояснення дуже велика роль проблемних запитань, які слугують опорними віхами для роздумів. В середній школі характеристика населення України значно ширше поєднується із поясненням, залученням наукових доказів. Наприклад, розповідь учителя про чисельність населення в Україні повинна супроводжуватися акцентом на гострих демографічних проблемах. Учитель може залучати учнів до процесу наукових роздумів про демографічну політику, і тим самим направляти їх на шлях вирішення проблем.

Підґрунтям пояснення є словесне тлумачення теоретичних положень про сутність демографічних понять, причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей, гіпотез і теорій, а також термінів. Особливо цінними розповідь і пояснення є під час опису причин, які лежать в основі того чи іншого демографічного процесу. Основою доказового викладення навчального матеріалу є застосування логічно пов'язаних умовиводів. Пояснення супроводжується різними засобами унаочнення. Його ефективність залежить від логічності, чіткості та образності мовлення. До дидактичних вимог ефективного застосування пояснення належать: 1) доступність для сприйняття школярів, 2) актуалізація (відтворення в пам'яті) раніше засвоєних опорних знань або життєвого досвіду учнів, на основі яких будуватиметься пояснення, 3) тлумачення слів і термінів, що рідко вживаються, 4) використання аналогій та образного зіставлення, 5) переформулювання визначень основних понять, 6) кількаразове повторення під час роз'яснення обов'язкових для запам'ятовування термінів, 7) графічне моделювання об'єктів і процесів, 8) чітке промовляння термінів та їх запис на дошці, 9) визначення основного значення та походження терміну, пошук споріднених термінів, 10) використання термінів у різних навчальних ситуаціях, закріплення взаємозв'язку терміну з поняттям, якому він відповідає, 11) забезпечення надійного й оперативного зворотного зв'язку між вчителем і учнем.

При формуванні демографічних понять в учнів доцільною є *робота з підручником*. Особливості роботи з підручником та його значення у навчальному процесі відображені у роботах педагогів, методистів [8, с. 128-142; 67, с. 279-292;

74, с. 17-19; 106, с. 173-189; 147, с. 24-26; 167, с. 223-229; 187, с. 145-147]. Сучасні українські підручники мають всю необхідну інформацію для розкриття демографічної складової економічної і соціальної географії. Учні на уроках географії пропонується самостійно за текстом підручника знайти та осмислити певний демографічний термін, виділити змістовні частини тексту, проаналізувати статистичні таблиці або графіки, дати порівняльні характеристики тим чи іншим процесам у різних типах країн, скласти тези і конспекти, зробити загальні висновки.

Підручник – один з найважливіших елементів навчально-методичного комплексу, що забезпечує вивчення економічної і соціальної географії в школі. В системі засобів навчання географії підручник пов'язаний з усіма іншими засобами безпосередньо чи опосередковано. Саме через нього реалізується мета і завдання навчальної програми. Водночас сучасний підручник з географії – це своєрідний дидактичний комплекс, який може виступати самодостатньою системою або універсальним засобом навчання. Він у повній мірі відображає знання, які мають засвоїти учні, віддзеркалює їхню глибину та обсяг, зміст умінь і навичок. У підручнику наявні матеріали для виконання самостійної роботи, організації практичних робіт, вирішення задач, тобто в підручниках відображена методика викладання географії, хоча в ньому є місця з перенавантаженим допоміжним матеріалом або ускладненою спеціальною термінологією.

Крім вище зазначеного, провідною ознакою сучасного підручника з географії є його орієнтація на формування ключових і предметних компетенцій учнів, розвитку пізнавальної ініціативи, критичності, здатності до самоконтролю й спроможності застосовувати свої знання в реальних ситуаціях.

Бесіда – це діалогічний методичний прийом, що ґрунтується на запитаннях учителя і відповідях учнів. Цей прийом передбачає запитально-розмовну форму навчальної діяльності, під час якої відбувається обмін думками. Бесіда організовується за допомогою ретельно продуманої системи питань, що поступово підводять учнів до засвоєння системи фактів, демографічного поняття або закономірності. Мета вчителя поставити питання учням таким чином, щоб вони спираючись на раніше сформовані знання та вміння, самостійно набували нові знання. Головне у бесіді – правильно побудована система запитань, яка завершується висновками та узагальненням. Бесіда може використовуватися на різних етапах уроку: під час актуалізації опорних знань, мотивації навчальної діяльності, вивчення нового матеріалу при обговоренні проблемних питань, закріпленні та узагальненні вивченого тощо. До дидактичних вимог ефективного проведення бесіди належать: 1) грамотність й чіткість формулювання запитання, 2) конкретність запитань за змістом із виділенням найсуттєвішого, 3) відсутність альтернативних, подвійних запитань, 4) відсутність невідомих або мало відомих

термінів, 5) повторювальність запитання декілька разів у різних формулюваннях, 6) практична спрямованість запитань, 7) необхідність залучення до бесіди учнів з різним рівнем навчальних досягнень.

Дискусія, як публічне обговорення якогось проблемного питання, може бути важливим засобом пізнавальної діяльності учнів у процесі вивчення демографічних особливостей у країні чи світі. Саме в дискусії формується вміння відстоювати свою думку й зважати на думки інших, здатність визнавати доречні аргументи та оперувати ними. Дискусія надає можливість школярам розглянути предмет навчального дослідження з різних точок зору та визначити власне ставлення стосовно нього. Цей методичний прийом є доцільним при вивченні процесів народжуваності і смертності в країнах світу, впровадження заходів демографічної політики, так як школярі можуть висловлювати свої думки, демонструвати своє ставлення до подій, фактів. До дидактичних вимог ефективного проведення дискусії належить: 1) спрямованість на досягнення дидактичної мети уроку, 2) конкретність дискусійного питання і передбачуваність різних варіантів відповідей, 3) відсутність заздалегідь визначеної помилковості та правильності, 4) ймовірний перебіг дискусії, 5) аргументація, обґрунтованість відповідей.

Навчальна (шкільна) лекція являє собою усне розгорнуте інформаційно-доказове викладення великого за обсягом, складного за логічною побудовою навчального матеріалу із застосуванням прийомів активізації пізнавальної діяльності учнів тривалістю не менш як 20-25 хвилин. Враховуючи брак часу при вивченні демографічних процесів на уроках економічної і соціальної географії, її застосування може здійснюватися лише в класах з профільним вивченням. У ході лекції передбачається обговорення питань, формулювання висновків. Необхідним її елементом є використання різноманітних засобів навчання (карт, демонстраційних таблиць, графічно-статистичних матеріалів, комп'ютерних моделей та презентацій тощо). Зворотній зв'язок між учителем і учнем робить лекцію активним навчальним процесом.

Наочні методичні прийоми при формуванні демографічних понять ґрунтуються на безпосередньому візуальному сприйманні школярами об'єктів чи процесів, їх моделей, або динамічних чи статичних зображень. Суть принципу наочності полягає у створенні образів, конкретних уявлень, на основі яких формуються поняття. Основною функцією наочних методичних прийомів є активна навчально-пізнавальна діяльність учнів. Таблиці та графіки прийнято вважати засобами наочного навчання. Учитель може використовувати їх у друкованому вигляді, а також створювати безпосередньо на уроці. Такі засоби навчання допомагають виділити головне, створити просторовий образ об'єкту, доповнити відповідь. Картографічний матеріал, як наочність на уроці, є основним

засобом навчання. При формуванні демографічних понять використовуються наступні методичні прийоми: ілюстрування і демонстрування.

Приєм ілюстрування демографічних фактів і процесів спрямований на розкриття думки вчителя й передбачає залучення до викладу навчального матеріалу різноманітних засобів наочності. Наприклад, при вивченні теми «Чисельність населення світу» вчитель ілюструє свою розповідь картографічним матеріалом, графіками динаміки чисельності населення тощо.

Приєм демонстрування спрямований на аналіз об'єктів чи процесів, які вивчаються на уроці географії, визначення їх суті, причинно-наслідкових зв'язків, головних ознак. Він є ефективним при формуванні демографічних понять. Демонстрування стимулює пізнавальну активність учнів, сприяє їхньому сприйняттю й мисленню. Тому вчителю слід ставити запитання учням, які допомагають цілеспрямовано та послідовно спостерігати, порівнювати, узагальнювати, робити висновки. Даний прийом базується на показі діючих моделей, комп'ютерних анімацій, графічних моделей тощо. При формуванні поняття «статеві-вікова структура» доцільно застосувати діаграму співвідношення чоловічого і жіночого населення за різні періоди з її глибоким аналізом. Модель фаз демографічного переходу демонструє учням особливості динаміки процесів народжуваності і смертності в різних типах країн.

Наразі все більша увага на різних етапах навчання географії, зокрема вивчення демографічної складової, відводиться впровадженню графічної наочності. Це пов'язано з тим, що її застосування надає можливість показати розвиток демографічних процесів, їх динаміку. Використання графічної наочності стимулює пізнавальні інтереси учнів, забезпечує різностороннє формування уявлень, сприяє міцному засвоєнню знань і заощадженню часу, що витрачається на формування понять. Використання графічно-статистичного матеріалу на уроці географії розвиває пізнавальну активність школярів, самостійність в оцінці демографічних фактів і процесів. До них належать графіки, діаграми таблиці. *Графік* – один із видів наочності, який бере на себе функцію інтерпретації цифрових даних, порівняння і групування об'єктів та процесів, ілюстрування динаміки показників. Графіки особливо цінні, коли необхідно відобразити динаміку чисельності населення країни чи світу. *Діаграма* – наочність, за допомогою якої візуально визначають домінування одного об'єкта або процесу над іншим. Діаграми доцільно використовувати для ілюстрації структури населення за територіальною ознакою, динаміки розвитку в часі. Всі види діаграм у географії пов'язують з картами. Часто їх наносять на картографічну основу. Методично виправдані й необхідні вони у тому випадку, коли той чи інший цифровий матеріал вимагає особливої уваги з боку учнів і його потрібно закріпити в пам'яті.

Таблиця є одним із видів приладдя для систематизації і класифікації демографічної характеристики населення. Таблиці займають проміжне положення, оскільки вони є перехідною ланкою між текстом і графічним зображенням. Вони допомагають здійснити відбір і систематизацію матеріалу, представити його у зручній і простій формі. Вона корисна для формування багатьох географічних понять, коли необхідно обміркувати, осмислити факти і процеси, порівняти їх, виділити головне. Для характеристики населення застосовують різні таблиці: конспективно-довідникові, порівняльні, виділених провідних ознак, комбіновані, статистичні.

Картографічний матеріал відіграє особливу роль у навчанні, яку досягають шляхом певного обмеження змісту карти і спеціальними способами зображення. Саме картографічний метод передбачає найбільшу кількість прийомів, в багатьох випадках є найефективнішим способом пізнання демографічних фактів і процесів. М. М. Баранський називав карту другою мовою географії і зазначав, що вона є головним засобом наочності у формуванні географічних уявлень і понять. У процесі вивчення населення вона виконує дуже важливу психолого-педагогічну роль – сприяє упорядкуванню знань учнів, виявленню в них інтересу до предмету, встановленню зв'язків шкільної географії з життям, полегшує засвоєнню і запам'ятовуванню фактів. Робота з картами сприяє розвитку уяви, пам'яті, логічного мислення, мові учнів, умінь аналізувати, порівнювати, робити висновки. Вона є найбільш доступним і дійовим засобом активізації навчання для розвитку самостійності школярів, пошукового інтересу, творчого ставлення до предмета дослідження.

Використання географічних карт при формуванні демографічних понять має вирішувати щонайменше два головних і взаємопов'язаних завдання: сприяти розумінню демографічних процесів і закономірностей їх поширення та формувати в учнів картографічні уміння і навички, які виявляються у відображенні закономірностей у просторі.

До демографічних належать групи карти, які відображають природний і механічний рух населення, його статево-вікову і шлюбно-сімейну структури. Демографічні факти і процеси статистично визначаються у вигляді абсолютних і відносних показників. До першої групи належать дані про загальну чисельність населення країн світу, природний приріст, міграційні потоки, до другої – коефіцієнти, дані на 100 осіб (%), дані на 1000 осіб (‰), середні величини. Саме ці групи показників лежать в основі вибору способу зображення демографічних процесів на тематичній географічній карті. Специфічні особливості характеристики населення також впливають на їх картографування. До них належать: динамічність, статистичність, взаємопов'язаність з іншими соціально-економічними процесами.

Унаслідок динамічності демографічних процесів під час їх картографування застосовують порівняння показників певних років чи періодів способом структурних діаграм, картодіаграм і картограм. Так, за допомогою цих способів доцільно відобразити природний рух, статево-вікову та сімейно-шлюбну структури населення світу чи регіону. Міграції позначаються способом знаків руху. Зв'язок демографічних процесів з іншими соціально-економічними процесами – урбанізацією, індустріалізацією, суспільним розвитком, природокористуванням тощо, при картографуванні спричиняє поєднання декількох способів. Наслідком такої взаємодії створюються складні за змістом карти, на яких поєднуються способи локалізованих діаграм, позамасштабних значків, складних картодіаграм, якісного фону. Прояв окремих фактів на певній території може бути зображений способом ареалів [12; 181].

Практичні (прикладні) методичні прийоми навчання застосовуються для безпосереднього самостійного пізнання дійсності, закріплення сформованих понять, поглиблення знань, удосконалення вмінь і навичок. Головним джерелом знань при застосуванні цього прийому є географічна дійсність або її моделі у вигляді спеціально розроблених засобів навчання (карти, картосхеми, діаграми, графіки тощо). Визначенню ролі та місця практичних робіт у географічній освіті присвячена публікація С. Г. Коберніка [82]. В ній автор представляє модель алгоритму виконання практичних робіт, яка може бути використана в роботі по закріпленню демографічних понять.

В основі прикладних методичних прийомів формування демографічних понять лежить взаємопов'язана діяльність учителя та учня. Учні працюють з різноманітними картами, схемами, діаграмами, аналізують, співставляють, порівнюють їх, формуючи географічні компетенції. До основних прикладних прийомів при вивченні демографічної характеристики населення країни чи світу загалом належать: вирішення задач, практичні роботи по побудові графіків, роботи з картою.

Вирішення демографічних задач має посідати важливе місце у практичній діяльності учнів, що дозволяє не лише закріпити їхні теоретичні знання, які формувались на уроці, а й здобути вміння, необхідні у подальшому житті. Наприклад, при розрахунку природного приросту населення в країні необхідно оперувати з показниками народжуваності і смертності. Саме вирішення задачі на знаходження природного приросту дозволяє конкретизувати знання учнів, сприяє їхньому глибшому засвоюванню й запам'ятовуванню зазначеного поняття.

Практичні завдання спрямовані на формування вміння учнів застосовувати теоретичні знання на практиці, організацію їхньої самостійної пізнавальної діяльності, формування вмінь і навичок, необхідних для життя й самоосвіти. Специфіка географії як шкільної дисципліни полягає у тому, що необхідною

умовою її вивчення є наявність в учнів умінь користуватися різноманітними джерелами знань: текстовими, картографічними, статистичними тощо. Практичні завдання передусім націлені на формування вмінь і навичок щодо розробки й аналізу моделі демографічних процесів, обрахунків їх кількісних показників. Загальним для усіх практичних завдань є те, що вчитель ретельно інструктує учнів, демонструє прийоми і порядок роботи, вказує на засоби, якими потрібно користуватися, слідкує за процесом виконання. Таких дій потребує робота з контурною картою, аналіз і порівняння тематичних карт, побудова статево-вікової піраміди, складання таблиці порівняльної характеристики населення двох типів країн, обробка статистичного матеріалу тощо.

Особливе значення має виконання учнями практичних робіт на контурних картах, оскільки це сприяє закріпленню ними умінь і навичок та розвитку просторового мислення. Робота з контурними картами потребує одночасного залучення різних видів пам'яті (зорової, слухової та моторної), формує вміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати та робити висновки. Крім того, виконання таких завдань сприяє формуванню картографічних умінь. У шкільній практиці вони мають використовуватися переважно з метою організації самостійної практичної діяльності учнів у процесі формування демографічних понять. Робота з контурною картою не повинна зводитися до копіювання карт атласів. Вона має бути конструктивною і виконуватися переважно в класі.

Виконанню будь якої практичної роботи передують ретельний інструктаж школярів, демонстрація вчителем прийомів виконання роботи, пояснення її алгоритму та ознайомлення з матеріалами. Учитель мусить вказувати на можливі помилки, яких можуть припуститися діти, та способи їхнього уникнення.

Методика навчання географії, зокрема демографічної складової, передбачає сполучення прикладних прийомів зі словесними і наочними. У сучасному процесі вивчення населення у школі частка практичних прийомів зростає. Кінцевою метою організації практичної діяльності на уроці є ситуація, коли вчитель дає завдання учням, а вони самостійно обирають об'єкт вивчення, потрібні джерела знань, складають план роботи. Практичні роботи можуть виконуватися як під час формування нових знань з відповідної теми, так і на уроках формування та застосування вмінь і навичок. Застосування системи прийомів, тобто їх поєднання, у формуванні демографічних понять є одним із ефективних засобів навчання.

Успішність процесу навчання, ефективність використання в ньому методів, залежить від матеріальних передумов, тобто від *засобів навчання* – знарядь діяльності вчителя й учнів, які являють собою матеріальні та ідеальні об'єкти як носії інформації освітнього процесу та інструмент діяльності. Це широке поняття

стосується як предметів реальної дійсності, так і їх модельних, образних, словесних чи символічних замінників.

Слово вчителя є одним з найважливіших засобів навчання, який крім інформаційної і комунікативної функції виконує організаційну, тобто учитель спрямовує увагу учнів, організовує їхнє мислення, сприяє формуванню уявлень і понять, розвиває емоції та почуття.

Система засобів навчання географії формувалася поступово і відбивала як нові психодідактичні досягнення, так і вплив технічного прогресу на методику навчання географії. Класифікацію засобів навчання можна здійснити на основі їх поділу за способом зображення та відбиття географічних об'єктів і процесів [167, с. 146-156]. Для формування демографічних понять учнів із всього різноманіття засобів навчання слід виділити наступні їх групи: візуальні (вербальні, ілюстративні, картографічні, графічні, графічно-статистичні), мультимедійні і технічні.

Формуванню демографічних уявлень, понять, причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей активно сприяють *візуальні засоби навчання*, які відзначаються особливим різноманіттям. Більшість з них спрямовані на реалізацію принципу наочності і належать до наочних засобів навчання. Так, при формуванні поняття «статеві-вікова структура» доцільно використовувати діаграму співвідношення жіночого і чоловічого населення, поняття «чисельність населення» краще сприймається учнями при демонстрації графіка. Процес пізнання розвивається за формулою «від живого бачення до абстрактного мислення і від нього до практики». При застосуванні наочності створення уявлень і понять має базуватися на зоровому, слуховому, тактильному і м'язовому сприйнятті. Використання наочних засобів сприяє розвитку наочно-образного мислення школярів, гостроти сприйняття, спостережливості, зорової пам'яті. Отже, наочність здійснюється не тільки за допомогою бачення, але й шляхом мобілізації інших аналізаторів. Досягають цього завдяки поєднанню різних дидактичних інструментів, насамперед словесних та наочних методичних прийомів. Наприклад, при формуванні поняття «демографічний перехід» його визначення дається тільки після розгляду моделі, на якій відображено чотири фази, а також географічних карт із зображенням різних типів країн. Співвідношення методів і прийомів змінюється залежно від стану засвоєння матеріалу, його складності, підготовленості учнів.

Наочні засоби використовуються для організації навчально-пізнавальної діяльності школярів у процесі вивчення демографічних процесів як репродуктивного, так і творчого характеру. Репродуктивна діяльність передбачає використання засобів наочності як джерела готової інформації, що здобувається

учнями відомими їм способами під безпосереднім або опосередкованим керівництвом учителя.

Використання *мультимедійних і технічних засобів* дозволяє розширити коло аудіовізуальних навчальних матеріалів, збільшити різноманіття методичних прийомів та форм навчальної діяльності учнів, впроваджувати інтерактивне навчання. Мультимедійні дошки є екранним засобом зорової наочності, ефективним завдяки своїм високим демонстраційним властивостям: фронтальності, контрастності, яскравості тощо. Презентації – своєрідна екранна розповідь, що передбачає сюжетну організацію матеріалу і полегшує першу фазу засвоєння навчального матеріалу. Особливо цінними вони є для пояснення порівняння демографічних процесів у різних типах країн, під час яких в учнів активізується пізнавальна діяльність, стимулюється творче мислення. Головна їх перевага полягає в тому, що вони викликають мимовільну увагу учнів до образів, які послідовно змінюються і сприяють перетворенню її в стійку, свідомо контрольовану увагу. Зміст і логічна побудова презентації полегшує перехід від чуттєвого сприйняття до абстрактного мислення.

Комп'ютеру належить чільне місце серед сучасних технічних засобів навчання географії. Комп'ютерне навчання сприяє активізації пізнавальної діяльності школярів завдяки використуванню привабливих і швидкозмінних форм подання інформації та забезпечує індивідуалізацію навчання. Розширення доступу учнів до «банків інформації», можливість оперативно отримання необхідних даних сприяє формуванню інформаційної компетенції та об'єктивності перевірки й оцінювання навчальних досягнень учнів. Комп'ютер можна використовувати для навчального моделювання демографічних процесів. Актуальною проблемою сьогодення є пошук шляхів комбінування комп'ютерних і традиційних технологій. Застосування комп'ютера як навчального засобу вимагає обов'язкового сполучення із різноманітними методичними прийомами й формами організації навчально-пізнавальної діяльності школярів.

Інформатизація та новітня передова технологізація навчально-педагогічного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах як об'єктивна риса рівня розвитку сучасного суспільства вимагає переходу до застосування нової генерації навчальних засобів. До них відносяться електронні навчальні матеріали, серед яких особливе місце посідає електронний підручник. Вони є найдієвішими у ієрархії засобів навчання, який ефективно поєднує змістовні навчально-педагогічні надбання з дидактичними можливостями сучасних інформаційних і мультимедійних технологій щодо втілення цих надбань. У розширеному тлумаченні електронний підручник – це навчальний мультимедійний продукт у електронній формі [167, с. 253-293], який:

- 1) за змістом і рівнем розробки задовольняє загальні вимоги до підручника;

- 2) створений і автономно генерується певним програмним забезпеченням;
- 3) підтримує реалізацію навчальних, контрольних та інтерактивних завдань обраної навчальної дисципліни;
- 4) розміщений на магнітному носії інформації або в інформаційній мережі.

У системі засобів навчання значну роль у формуванні пізнавальної діяльності учнів відіграють навчальні моделі, які побудовані на основі поєднання дидактичних інструментів (методів, методичних прийомів, засобів та форм організації навчання). Навчальні моделі під час формування понять, знань, умінь і навичок є зовнішньою опорою для використання розумових операцій з метою осмислення внутрішньої суті демографічних фактів і процесів, тобто теоретичної інтерпретації фактів, отриманих з підручника або повідомлених вчителем, результатів практичних робіт. Застосування моделей і моделювання сприяє переходу учнів від конкретно-образного до абстрактного мислення, дозволяє підвищити науково-теоретичний рівень знань. На думку Л. П. Вішнікіної навчальна модель – це відображення об'єкта, процесу чи явища у формі розумового або матеріалізованого образу, створеного знаковими, графічними або іншими засобами з метою одержання та фіксації інформації про нього і наступним перетворенням на предмет дослідження навчально-пізнавального процесу [15]. Моделі виконують наступні функції: інформаційну, комунікативну, адаптивну, контролюючу, стимулюючу.

Складний процес формування демографічних понять полегшується за допомогою такої навчальної дії як моделювання. Оскільки під час вивчення демографічної характеристики населення країни чи світу більшість понять не можуть сприйматися учнями безпосередньо, виникає потреба у заміні їх моделями того чи іншого функціонального спрямування. Застосування навчального моделювання зумовлюється необхідністю фіксації демографічних понять, причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей учнями у вигляді картографічних та структурно-логічних моделей.

Останнім часом в Україні накопичено позитивний досвід застосування різноманітних навчальних моделей у процесі навчання географії. Перші графічно-сигнальні схеми були створені в кінці 80-х років М. С. Винокур та О. Я. Скуратовичем [17]. Пізніше види графічно-сигнальних схем урізноманітнилися, а їх структура і зміст визначаються методичними особливостями застосування. Серед цього різноманіття можна виділити листи опорних сигналів (М. С. Винокур), структурно-логічні схеми (О. Я. Скуратович), опорно-інформаційні схеми (С. Г. Кобернік), опорно-узагальнюючі схеми (Л. І. Круглик) та структурно-логічні конспекти (Л. П. Вішнікіна). Вони створені на основі ідей Б. Ф. Шаталова про вивчення матеріалу великими смисловими блоками, в яких логічно поєднуються між собою усі структурні елементи

наукового знання певного обсягу з чітко визначеними причинно-наслідковими зв'язками.

Структурно-логічні графічні сигнали (СЛГС) – кодоване викладення навчального матеріалу, на яке спирається учитель під час пояснення нового матеріалу [167, с. 201]. Учні можуть використовувати їх у процесі формування нових понять, а також під час поточного контролю і корекції їхніх навчальних досягнень. Використання СЛГС при вивченні населення країни чи світу, його демографічної характеристики застосовано у навчальних посібниках С. Г. Коберніка [80], Л. П. Вішнікіної та О. А. Федія [16]. Для формування демографічних понять в учнів застосовано один із різновидів СЛГС – опорно-інформаційні схеми.

Під *опорно-інформаційними схемами* (ОІС) розуміють схематичне зображення певної частини теоретичного матеріалу з виділеними логіко-дидактичними зв'язками між елементами. Вони являють собою сукупність наукових понять, властивостей, ознак, відповідних фактів разом із взаємозв'язками і взаємозалежностями. ОІС – це своєрідний графічний конспект, в якому структурно подають найістотнішу інформацію з конкретної теми або розділу. Можливість спиратися на ОІС забезпечується тим, що учні після вивчення нового матеріалу мають складений у логічній послідовності з використанням умовних позначень і скорочень конспект, за допомогою якого вони швидко повторюють і пригадують усе, що розглядалось на уроці. Такий конспект окреслює наявні зв'язки і залежності, відображає послідовність вивчення матеріалу. Відомо, що систематизація знань із будь-якої дисципліни – це, насамперед, систематизація основних понять із їхніми характеристиками, фактичними відомостями і наявними взаємозв'язками. Опорно-інформаційні схеми доцільно використовувати для учнів, які вперше знайомляться із демографічними поняттями у розділах про демографічну характеристику населення, так як інформація в них подана у розгорнутому вигляді.

Ефективність засвоєння демографічних понять значною мірою залежить від *форм організації навчальної діяльності* учнів. Форми організації навчальної діяльності на уроці географії – це зовнішнє вираження узгодженої діяльності вчителя та учнів, що здійснюється у встановленому порядку і певному режимі.

Основною організаційною формою навчального процесу є *урок*. Кожний урок вирішує певні конкретні завдання. Він є самостійною одиницею навчально-пізнавального процесу, але логічно пов'язаний з попередніми і наступними уроками. До основних форм організації пізнавальної діяльності на уроці при формуванні демографічних понять в економічній і соціальній географії належать: фронтальна, індивідуальна, парна, групова й кооперована (колективна) та їх різновиди.

Фронтальна форма організації навчальної діяльності полягає у тому, що учні виконують єдине для всіх завдання. Вчитель працює одразу з усім класом, керує діяльністю усіх школярів. Ця форма роботи дуже поширена у шкільній практиці, проте вчитель за браком часу мало, або зовсім не враховує індивідуальні особливості учнів, і спирається переважно на більш активних і підготовлених учнів.

Індивідуальна форма організації діяльності передбачає самостійну роботу кожного учня. Вона спрямована на врахування індивідуальних особливостей школярів: різну швидкість і гнучкість мислення, особливості сприйняття й пам'яті, здатності витримувати фізичні та психологічні навантаження тощо. Кожен учень має своє завдання вчителя і працює самостійно. Індивідуальна форма передбачає дотримання різного темпу навчання, виконання учнями завдань різного рівня складності, використання різноманітних за обсягом і доступністю для розуміння дітей додаткових джерел знань. Для організації цієї форми навчальної діяльності зазвичай використовується роздатковий дидактичний матеріал.

Парною формою навчальної діяльності є така її організація, коли навчання здійснюється у динамічних парах, тобто «кожен вчить кожного». Парна форма – це співпраця двох учнів, яка дозволяє їм поміркувати, обмінятися ідеями з партнером і лише потім озвучувати свої думки перед класом. У парах можуть виконуватися наступні види навчальної роботи: 1) обговорення короткої інформації, фрагменту тексту підручника; 2) розробка питань до викладача або до інших учнів; 3) аналіз презентації, практичного завдання, проблемного питання; 4) підготовка відповіді на запитання вчителя; 5) створення навчальної графічної моделі.

Сучасній меті шкільної географічної освіти відповідають *колективна форма* навчальної діяльності у сполученні з фронтальною та диференційованим підходом до учнів з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей. Першим етапом формування вмінь колективної співпраці школярів на уроках географії є опанування ними групової форми навчально-пізнавальної діяльності. Провідною ознакою групової форми діяльності є отримання учнями завдання, яке вони мають виконати у повному обсязі. Однорідна групова робота передбачає виконання невеликими групами учнів однакового для всіх завдання, а диференційована – виконання різних завдань різними групами. Групова форма діяльності на уроці може застосовуватися для вирішення майже всіх основних дидактичних завдань. Особливо ефективно вона може застосовуватися при вивченні великого за обсягом навчального матеріалу, виконанні практичних робіт, завдань репродуктивного та проблемного рівня. У ході такої роботи максимально використовується колективне обговорення результатів, взаємні консультації.

Кооперована (колективна) форма навчальної діяльності учнів – це форма організації навчання у малих групах учнів, об'єднаних спільною навчальною метою. Саме такі групи створюються під час вивчення великого за обсягом навчального матеріалу, навчальних рольових ігор та дискусій. За такої організації навчання вчитель керує роботою кожного учня опосередковано, через завдання, якими він спрямовує діяльність групи. Така модель легко й ефективно поєднується з традиційними формами і методами навчання.

Потрібно зазначити, що застосування всіх форм організації навчально-пізнавальної діяльності учнів при формуванні демографічних понять має бути поєднаною із використанням режиму самостійної роботи та інтерактивного режиму, які ґрунтуються на особистісній зорієнтованості дій вчителя й обов'язковому залученні учнів до активної співпраці на всіх етапах уроку.

1.2. Демографічні поняття як складова змісту шкільної географічної освіти

1.2.1. Поняття як науково-педагогічна і логічна категорія

Основне завдання навчання географії у школі – забезпечення учнів науковими знаннями, зокрема демографічними, тобто системою уявлень, понять, закономірностей, що відображають суттєві ознаки, властивості та зв'язки об'єктів і процесів. За період вивчення демографічної складової на уроках географії знання учнів постійно розвиваються за рахунок процесу мислення і формування понять. Забезпечуючи логічний взаємозв'язок усіх курсів економічної і соціальної географії, система освіти повинна сприяти формуванню в учнів наукових понять, їх постійному розширенню і поглибленню, послідовному засвоєнню і закріпленню. У організації навчання поняття займають особливе місце, оскільки через них виражаються факти, принципи, теорії. Саме вищою формою людського мислення є словесно-логічне, для якого характерне використання понять, логічних конструкцій, завдяки чому і здійснюється процес навчання.

Існує декілька підходів до визначення поняття. У логіці та філософії поняттям називають будь-яку думку, яка розкриває знання сутності об'єкту вивчення. Інше трактування – будь-яка абстракція незалежно від того виникла вона безпосередньо у практичній діяльності на основі чуттєвих даних чи є результатом логічного процесу [22, с. 107-109]. На думку Є. К. Войшвилло і М. Г. Дегтярьова характеристика поняття як форми пізнання розкривається у наступному визначенні: спосіб розумового виділення класів предметів завдяки узагальненню цих предметів. Поняттям є будь-який предмет, який став об'єктом

мислення [21, с. 182]. Найбільш вдалим визначення є: поняття – форма мислення, яка відображає істотні ознаки об'єктів і процесів, що дозволяють відрізнити їх від інших, спосіб відтворення об'єктів і процесів у мисленні [39, с. 102; 45, с. 264; 48, с. 150; 52, с. 30; 63, с. 77]. За допомогою понять ми відображаємо не лише фрагменти дійсності, а й процес постійних змін і розвитку цієї дійсності та поглиблення знань про неї. Вони є основним засобом формування та акумуляції досягнутих у суспільстві наукових і практичних знань. Відображаючи істотне, поняття дозволяють глибше проникати у дійсність.

Процес формування поняття як науково-педагогічної категорії відображений у роботах багатьох учених з різних галузей наук – психології, педагогіки, географії, логіки тощо. Найвідомішими авторами робіт з методики формування понять є: О. О. Бабешко [8], М. М. Баранський [9], Л. С. Виготський [24], О. Д. Гетманова [39], Д. П. Горський [47], А. В. Даринський [52], І. В. Душина [61], Л. В. Занков [68], Є. М. Кабанова-Меллер [75], С. Г. Кобернік [81], І. Я. Лернер [91; 92], В. П. Максаковский [96], Н. О. Менчинська [103; 136] Г. Г. Обух [118], Л. М. Панчешнікова [127], Г. О. Понурова [133], М. М. Скаткін [146], Н. Ф. Тализіна [162; 163; 164], А. В. Усова [178], В. Б. Шапар [191], О. П. Шептулін [192; 193], Є. Й. Шипович [194], Г. І. Щукіна [195] та інші.

Серед різновиду понять можна виділити побутові і наукові. Вивчення проблем їх співвідношення, дослідження механізму, які лежать в основі їх формування присвячені роботи Л. С. Виготського [24; 25], Н. О. Менчинської [103]. У широкому розумінні мають на увазі повсякденні, життєві поняття, в яких відображені спільні і відмінні ознаки об'єктів й процесів, а у вузькому – наукові поняття з конкретними та істотними ознакам. На думку А. А. Гребенюк, повсякденні поняття є вищою формою узагальнення наочної ситуації, але не можуть являти собою вищу форму мислення [50, с. 8]. Як вважає Л. С. Виготський, різниця полягає не в змісті понять, а в шляху їх формування. Наукові поняття у дитини розвиваються у процесі переходу від стихійного способу до цілеспрямованої, організованої діяльності. Сам факт шкільного навчання різко відрізняється від умов, у яких виникли первинні поняття. Безумовно, життєві, повсякденні поняття розвиваються в поняття наукові. Початком науковості Л. С. Виготський відмічає загальне словесне визначення [24, с. 117; 25, с. 415-419]. Поняття не існує без слова, а мислення в поняттях – без мови. На думку А. А. Єришева, Н. Т. Лукашевич, Є. Ф. Сластенко, слово є матеріальною оболонкою поняття, а воно – ідеальний зміст слова [63, с. 79]. Як і всяка думка, поняття знаходять вираз у певній знаковій формі. Говорячи про них, ми виходимо за межі теорії знаків і розглядаємо як певну форму відображення дійсності на ступені абстрактного мислення за допомогою мови [21, с. 189]. Володіння науковими поняттями, проникнення їх у сутність здійснюється

повільно і з труднощами, ступінь яких залежить від специфіки змісту, індивідуальних особливостей учнів, методів навчання.

До вивчення демографічної характеристики населення на уроках кожний учень мав справи з багатьма поняттями: сім'я, народжуваність, населення тощо. Вони розвивалися задовго до того, як дитина почала вивчати їх на уроках географії. Але життєві, поверхневі знання учнів можуть бути лише основою їх подальшого розумового розвитку. Знання школярів виявляються в умінні використовувати всі поняття у системі, що виражає сутність даної науки, зокрема демографічної. Ідеалом системи демографічних понять є досягнення послідовності, гнучкості при переході від одного факту до всякого іншого.

У процесі навчання важливим є визначення (дефініція) поняття і його термін, які відіграють важливу роль у теоретичній і практичній діяльності. За допомогою лаконічних, логічно вибудованих словосполучень у визначенні розкривається зміст, що становить сутність даного поняття, істотний момент у пізнанні дійсності. Термін є способом позначення і являє собою слово або словосполучення, що відображає назву. Саме від цих елементів залежить первісне знайомство з поняттям і його розуміння. Поняття і терміни становлять основний зміст теоретичних знань шкільної географії. Тому важливо виокремлювати найпростіші, найістотніші, найважливіші ознаки. Особливо це необхідно при вивченні шкільних предметів, так як від уміння дати правильне визначення учитель може оцінювати ступінь засвоєння поняття. Термін повинен легко сприйматися на слух, застосовуватися у повсякденному житті, але повідомлятися учням не в результаті, а під час вивчення демографічного процесу, так як він є засобом узагальнення [68, с. 30].

На основі вивчення особливостей поняття як науково-педагогічної, філософської, логічної категорії, можна виділили основні їх типи (додаток А, рис. А.1) [172]. Демографічне наповнення даної типізації робить її конкретною і змістовною.

Найважливішими логічними характеристиками понять є зміст і обсяг. Під змістом розуміють сукупність основних істотних ознак класу однорідних об'єктів чи процесів, які відображені у цьому понятті. Обсягом називають сукупність об'єктів чи процесів, яка розуміється. У формальній логіці по відношенню до змісту і обсягу поняття формулюється законом їх оберненого відношення: чим більший зміст поняття, тим менший його обсяг, і навпаки [21, с. 194; 39, с. 102; 48, с. 151; 63, с. 82]. Наприклад, поняття «демографічна характеристика населення» має зміст і обсяг. Змістом є демографічна характеристика, обсягом – населення. Так, для характеристики населення України існує більше конкретної інформації, ніж для населення світу, але менше, ніж для жителів певного регіону. Якщо до змісту поняття «населення» додати ознаку «українське», то в результаті

збільшення фактів по відношенню до світу його обсяг зменшиться. Отримане поняття «українське населення» менше за обсягом, ніж поняття «населення світу»: воно складає лише його частину. В. А. Максимов, розглядаючи формування понять, вивчав їх процеси узагальнення та обмеження. Він пропонує більш загальні поняття називати родовими, а менш загальні – видовими [108, с. 37]. Логічні операції узагальнення та обмеження дозволяють здійснювати перехід від родового до видового поняття і, відповідно, навпаки. Обмеження – це логічна операція, за допомогою якої шляхом ускладнення, конкретизації змісту поняття звужується його обсяг. Узагальнення має зворотній вплив на об’єм. Так, для кращого розуміння поняття «відтворення населення» учням необхідно зрозуміти основні характеристики процесу народжуваності – народження дітей у сукупності осіб, що складають покоління. Саме узагальнення показників народжуваності є основою вивчення типів відтворення населення світу в старших класах. Залежно від чисельності народжених осіб, у світі розрізняють перший і другий тип відтворення населення. Перший – характерний для високорозвинених країн, другий – для країн, що розвиваються. Етапи демографічного переходу також вивчаються лише в курсі «Соціально-економічна географія світу», так як це поняття передбачає узагальнення і розширення характерних особливостей процесів народжуваності й відтворення. Для закріплення матеріалу необхідно здійснити перехід від понять у зворотному напрямку, деталізуючи їх через конкретні приклади. Схематично це відображено на рисунку 1.2.

Рис. 1.2. Формування демографічних понять шляхом узагальнення і обмеження

На характеристиці понять щодо змісту і обсягу заснована їх типізація: за змістом вони поділяються на прості (характеризують елементарні об’єкти і процеси) і складні (розкривають різнобічні властивості об’єктів і процесів), за обсягом – на одиничні (складаються з одного елементу) і загальні (складаються з багатьох елементів), за реальним існуванням – на конкретні (в них відображений реальний об’єкт) і абстрактні (в них відображені окремі властивості об’єкту). Так,

поняття «народжуваність» є простим у порівнянні з поняттям «демографічна політика», так як перше розкривається через елементарне визначення, а друге має характерні особливості багатьох процесів. Одиначними поняттями є ті, які стосуються демографічних фактів і процесів в Україні, але розглядаються в курсі соціально-економічної географії світу. Також до них належать поняття, пов'язані із вивченням краєзнавчого матеріалу в курсі «Економічна і соціальна географія України». Депопуляція населення України, як демографічна проблема, є одиначним поняттям по відношенню до демографічних проблем світу.

Л. М. Панчешнікова на базі курсу економічної географії зарубіжних країн серед двох основних систем загальних понять у першій з них виділяє загальні поняття про населення різних соціально-економічних типів країн, а друга – відповідає розділам економіко-географічних характеристик країн [108, с. 37; 127, с. 50-57]. Розглядаючи поняття, які мають складну будову, вона пропонує виділяти головні і підпорядковані, збиральні і незбиральні.

Вирішення проблеми кількості понять полягає в їхній систематизації, а також визначенні їх підпорядкування. За зв'язками у змісті поняття поділяються на порівняльні і непорівняльні. Вони завжди відображають взаємозв'язані і взаємообумовлені об'єкти і процеси, знаходять у постійних відношеннях. Якщо цей зв'язок за змістом далекий, то вони непорівняльні, якщо близький – порівняльні. Враховуючи специфіку демографічного компоненту в шкільних програмах, всі поняття мають дуже тісні зв'язки по змісту, родовій ознаці, тобто вони є порівняльні: якість життя і депопуляція, народжуваність і відтворення населення, демографічний вибух і сімейна структура населення тощо.

Порівняльні за співставленням обсягу поділяються на сумісні (обсяги понять при накладанні співпадають повністю або частково) і несумісні (обсяги понять не співпадають). Уміле використання учителем тотожних понять при викладі навчального матеріалу робить їх цікавими за формою і змістом (додаток Б, рис. Б.1). Уміння визначати відношення між поняттями необхідне для рішення багатьох теоретичних і практичних завдань, наприклад, для класифікації, змістовного аналізу тексту підручника, оцінки засвоєння тощо.

Порівняльні сумісні поняття поділяються на три види: рівнозначні, перехресні, підпорядковані. Взаємовідношення рівнозначності утворюється між поняттями, що відображають один і той самий обсяг, його зв'язки.

Рівнозначні поняття – це сумісні поняття про одні й ті ж об'єкти (тобто поняття, що мають спільну родову ознаку) і відрізняються за видовими ознаками, наприклад, депопуляція і від'ємний природний приріст, демографічний перехід і відтворення населення, демографічний вибух і демографічна революція.

Перехресні поняття характеризуються взаємозв'язками перетину, частковим збігом обсягів, який обумовлюється частковим збігом видових ознак. Це видові

поняття, що мають спільний рід, а видові ознаки кожного з них відображають як специфічні, так і частково загальні сторони (властивості) об'єкту. Так, вікову і статеву структуру населення, вікову структуру населення і старіння нації можна віднести до понять перехресних.

Підпорядкованими називають видові поняття, обсяг яких складає частину родового поняття, наприклад, демографічна політика й народжуваність і смертність, відтворення населення та його типи, сімейна структура і шлюб. Зв'язок підпорядкування є одним з основних при формуванні цих понять.

Порівняльні несумісні поняття діляться також на три види: супідрядні, протилежні і суперечні. Взаємовідношення між видами, підпорядкованими одному загальному для них роду, називається відношенням супідрядності. Такі поняття являють собою співвідношення як роду поняття і декількох його видів. Прикладом супідрядності може бути співвідношення сімейно-шлюбної, статево-вікової, соціальної структури населення. Порівняти їх обсяги не можна, тому необхідне четверте поняття, яке у даному випадку має допоміжний характер, – структура населення.

Суперечні поняття – це два несумісних поняття, сума обсягів яких повністю вичерпує обсяг загального родового поняття. Вони знаходяться у відношенні протилежності: природний приріст і від'ємний природний приріст, еміграція і рееміграція.

Протилежними називаються два несумісних поняття, видові ознаки яких обумовлюють найбільшу відмінність їх у змісті та повне виключення їх за обсягом. Вони не тільки заперечують ознаки один одного, а й замінюють його на протилежний. Наприклад, стимулююча і обмежувальна демографічна політика, еміграція й імміграція, народжуваність і смертність є протилежними.

Іншими ознаками поділу понять є: значення визначення, мовний вираз, характер ознак, реальне існування.

Важливим є розуміння конкретних і абстрактних понять, так як розглядаючи процес їх розвитку в мисленні учнів можна виділити два етапи: рух від чуттєво-конкретного сприйняття до утворення абстрактного поняття і рух від абстрактного до конкретного загального. Чуттєво-конкретне є початком у пізнанні, конкретне і відтворене мислення – результат пізнання, а окремі абстракції – засіб для досягнення цього результату. Рух від окремих абстракцій до конкретного означає не повернення до чуттєво-конкретного, а відтворення конкретного у мисленні, що є вищою формою знання. Основними логічними прийомами формування понять є аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення. Саме демографічні поняття мають абстрактний характер. Тому, узагальнення і відображення у них певних властивостей і ознак об'єктів та

процесів, які підлягають пізнанню за допомогою утворюючих понять, – головна, визначальна сторона процесу формування понять в учнів.

Розглядаючи питання конкретизації понять, у методичній літературі і практиці шкільного навчання зазвичай мають на увазі ознайомлення учнів із конкретним виявом ознак формуючого поняття. Так, при вивченні багатьох демографічних процесів, наприклад, відтворення, депопуляція, демографічна політика, демографічне навантаження, механічний і природний рух тощо, головним формуючим поняттям є «населення». Аналіз основоположних демографічних понять у навчальних програмах показує, що останні створюють необхідні умови для їх конкретизації та узагальнення. Однак у навчальному процесі ці умови не завжди реалізуються. Іноді процес конкретизації поняття відбувається стихійно. Поняття як форма мислення набуває сенсу завдяки тому, що вони корисні людям у реальних практичних ситуаціях. Усвідомлюючи всі особливості життєдіяльності населення в країні і світі загалом, учні сприймають демографічні факти у нерозривному зв'язку із соціальними, економічними, політичними, екологічними процесами.

Отже, як основа пізнання поняття становлять логічний каркас будь-яких наукових систем і теорій. Формування демографічних понять в учнів у процесі навчання є одним з головних завдань шкільної географічної освіти. Типізація демографічних понять – необхідний елемент пізнавальної діяльності учнів на уроках. Саме у процесі типізації реалізується вміння учнів не тільки розуміти поняття, а й використовувати їх у системі географічних знань і буденному житті.

1.2.2. Демографічні поняття у змісті шкільних підручників і навчальних посібників з географії

Шкільна географія у своєму змісті відображає структуру і зміст географічної науки. На окремих етапах розвитку суспільства у навчальні програми вносилися корективи з урахуванням змін самого суспільства та досягнень науки. Саме таку програмну динаміку шкільної географії протягом тривалого періоду відчув демографічний компонент її змісту. Населення країни розглядалося як елемент продуктивної сили суспільства і вивчалось у розділах економічної географії без його якісних характеристик, тобто демографічний стан населення як предмет дослідження був другорядним.

За час становлення нашої держави відбулася не тільки зміна авторів програм і підручників окремих курсів географії, але й здійснена структуризація всього предмету. Чинні програми і підручники з географії розроблені фахівцями для українського суспільства. Найголовнішим здобутком незалежної України стало створення повноцінного курсу географії України. Його можна розглядати як

національний компонент загальної освіти, який слугує базою для формування й узагальнення географічних знань, зокрема демографічних.

Після проголошення незалежності України курс географії став викладатися за двома структурними варіантами. Перший варіант мав дві програми (автор першої А. Й. Сиротенко, другої – П. О. Масляк і П. Г. Шищенко) і передбачав вивчення географії своєї країни в 9-му класі протягом одного року, тобто на економічну і соціальну географію відведено лише півріччя, а розділ «Населення України» вивчався у школі лише 2 години. Програми другого структурного варіанту теж мали два різновиди (автори першого П. О. Масляк і П. Г. Шищенко, другого – Б. І. Заставецький, О. В. Заставецька, І. М. Овчаренко і Б. Я. Федуніна) і орієнтували навчання географії України на два роки. Економічна і соціальна географія була окремим курсом, а розділ «Населення України» вивчався 6 годин. Знайомство учнів з економічною і соціальною географією світу в перші роки незалежності відбувалося в 10-му класі на уроках з 1,5 або 2 годинним навантаженням на тиждень. На вивчення населення світу було відведено від чотирьох до шести годин.

Чинні програми з географії мають лінійно-ступінчасту структуру, що забезпечує наступність у знаннях учнів між окремими курсами. Вони характеризуються постійним ускладненням змісту з кожним роком навчання, тобто кожен наступний матеріал ґрунтується на попередньо вивченому. Така побудова забезпечує системність і безперервність формування знань і вмінь, логічний зв'язок між окремими шкільними курсами. Крім того, кожний курс вивчається протягом одного року і являє собою певну цілісність.

Традиційно вважається, що питання економічної і соціальної географії можуть свідомо засвоїти учні підліткового та юнацького віку. За сучасними програмами вивчення курсів «Економічна і соціальна географія України» та «Соціально-економічна географія світу» відбувається в 9-му, 10-му, але за новими програмами населення буде вивчатися у 8-му і 9-му класах відповідно. Зміст шкільних курсів значно вдосконалюється завдяки зміні їх структури, введенню нових понять, термінів, тем про населення, що дозволяє підвищувати науковий рівень матеріалу, поглиблювати знання учнів, розуміти сучасні закономірності розвитку суспільства.

Незважаючи на перші знайомства з населенням світу й окремих регіонів учнів 6-го та 7-го класів і відсутність програми вивчення населення у 8-му класі, основний зміст демографічних знань покладено на курси за 9-й і 10-й класи. Саме в цих класах з'являються найбільші можливості для формування демографічних знань школярів. Демографічні знання поглиблюються у процесі вивчення населення в усіх наступних курсах шкільної географії. Навчання у зазначених класах пов'язано із значними змінами й ускладненням структури та змісту

навчального матеріалу, збільшенням його обсягу, що підвищує рівень вимог до учнів. Їхня психологічна готовність включає сформованість на високому рівні теоретичного мислення, критичного ставлення до фактів і подій. У цьому віці удосконалюється пам'ять дітей, тобто збільшується її обсяг, значно змінюються способи запам'ятовування. Пам'ять характеризується подальшим зростанням довільності та продуктивності логічного запам'ятовування, особливо абстрактного матеріалу. Учні прагнуть оволодіти своєю пам'яттю, керувати нею, збільшувати її продуктивність.

У програмі 9-го класу міститься основна частина демографічних понять. На курс економічної і соціальної географії України покладено завдання сформувати фундаментальні поняття: «природний рух», «народжуваність», «смертність», «механічний рух», «еміграція», «імміграція», «статеві-вікова структура», «тривалість життя». За відведені програмою 6 годин на вивчення населення, зокрема на демографічну характеристику лише 2 години [32, с. 48-50], учні опрацьовують статистичний матеріал, встановлюють причинно-наслідкові зв'язки, аналізують факти щодо якісних і кількісних характеристик населення. Вперше вони знайомляться з демографічними проблемами в Україні, найвагомими з яких є депопуляція та старіння нації. На основі показників чисельності населення, його статево-вікової структури, міграції школярі повинні з'ясувати причини погіршення демографічної ситуації в Україні, знаходити шляхи її розв'язання, а також усвідомлювати особливості сучасної демографічної політики. При виконанні практичних робіт дані знання мають тенденцію до розширення та ускладнення. Так, аналізуючи динаміку чисельності населення України, учні досконаліше вивчають поняття «природний приріст». Найбільшу ефективність у формуванні системи демографічних понять має розробка творчих краєзнавчих завдань, робота із місцевим статистичним матеріалом. Наприклад, при побудові статево-вікової піраміди населення регіону, школярі краще усвідомлюють співвідношення населення за статевими і віковими ознаками. Інтеграція демографічних, соціальних, економічних, екологічних знань відбувається у процесі складання комплексних характеристик економічних районів, і, особливо, під час вивчення економічної і соціальної географії своєї області. Саме у цих темах передбачається систематизація і узагальнення демографічних знань.

Курс «Соціально-економічна географія світу» продовжує формувати знання учнів про демографічні процеси. У програмі за 10-й клас акцент ставиться на вже відомі учням демографічні знання. Основними завданнями виступають аналіз фактів, картографічного і текстового матеріалу щодо життєдіяльності населення світу й порівняння їх у розрізі країн і регіонів, виявлення тенденцій змін якісних та кількісних характеристик населення, визначення конкретних заходів

поліпшення демографічної ситуації в світі. Демографічна ситуація в країні є найважливішим питанням змісту шкільної географічної освіти. Для учнів вводяться поняття «демографічний перехід», «демографічна революція», які розкривають у повному обсязі особливості першого та другого типу відтворення населення. Найбільш змістовною щодо формування демографічних знань у старшокласників є програма для загальноосвітніх навчальних закладів профільного рівня, в якій на вивчення населення світу виділено 13 годин [33, с. 15-47], проти 4 годин для звичайних класів [32; 33, с. 3-14]. У 10-му класі, крім базового курсу географії, можуть вивчатися курси за вибором учнів. Так, Концепцією географічної освіти України у класах суспільно-гуманітарного профілю дозволені курси за вибором: «Географія населення», «Демогеографія». Вони передбачають розширене і поглиблене вивчення населення. Цікавою є програма для профільного навчання «Географія населення з основами демографії», яка має вибудовану систему демографічних знань упродовж 20 годин загального навантаження. У центрі її уваги покладені якісні та кількісні характеристики населення, необхідні для їхнього вивчення методи [31, с. 103-111; 85, с. 122-130]. У змісті програми міститься ретельно відібрана і дидактично оброблена система наукових демографічних понять, які спеціально виділені як опорний каркас для наукового пояснення та осмислення учнями. Аналогічна програма С. О. Сухініна реалізує вивчення демографічних аспектів територіальної організації населення світу, зосереджуючись на вузьких темах про його життєдіяльність [159]. В кінцевому результаті система демографічних знань за 10-й клас повинна стати елементом всієї системи географічних знань, але в 11-му класі вивчення обраних учнями курсів може продовжуватися. Так, учням за програмою профільного навчання в 11-му класі повторення тем про населення України і світу пропонується у розрізі демографічних проблем [33, с. 49-68].

Вивчення населення, як однієї з тем або розділів, передбачено і в інших географічних курсах за вибором та профільним навчанням. Так, курси «Глобальна географія» [31, с. 5-26], «Взаємодія суспільства і природи» [31, с. 57-64], «Етнографія» для 5-9-х класів [37, с. 61-65], «Політична географія» для 10-го класу [37, с. 40-46] містять завдання для констатації чисельності населення, аналізу демографічної кризи, характеристики демографічної політики.

Чинні діючі програми і розроблені за їх вимогами підручники з географії удосконалені на основі наскрізних напрямків, які пронизують всю географічну науку. Наступність і послідовність курсів географії в школі забезпечує поступове впровадження демографічних понять, які зумовлюють системність знань учнів, дають їм теоретичні основи науки. Періодично виникають потреби у виключенні деяких понять чи введенні нових у зв'язку із розвитком географічної науки і впровадженням передового практичного досвіду. Не маючи чітких кількісних

параметрів для основних демографічних понять, але деталізуючи в одних темах або крайнє узагальнюючи формулювання матеріалу, програми не можуть сприяти нормалізації обсягу і глибини матеріалу. Головне – чітке відображення у змісті програми її понятійного складу і знання учителем переліку наукових понять. Кожний курс у програмі має встановлений мінімум демографічної складової.

Нова програма з географії, розроблена на основі положень Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, істотно змінена щодо структури навчального матеріалу. Зміст нової програми практично не зазнав змін, але значно скоротилася кількість годин на вивчення багатьох соціально-економічних процесів у шкільних курсах, зокрема демографічної складової. Так, вивчення населення України перенесене з 9-го до 8-го класу, що може створити труднощі у формуванні багатьох демографічних понять в учнів цього віку. У розділі «Демографічні процеси та статево-віковий склад населення» передбачається вивчення основних демографічних понять лише за одну годину. Крім того, у 8-му класі не заплановані практичні роботи, які пов'язані із відпрацюванням умінь і навичок по розв'язуванню задач щодо кількісних параметрів життєдіяльності населення, роботи по складанню графіків, діаграм, розробці картографічних моделей якісних демографічних характеристик людей. Матеріал 10-го класу перенесений до 9-го, а на вивчення населення світу і окремих регіонів відведено сім годин, з яких – дві практичні. В одній необхідно за статево-віковими пірамідами визначити тип відтворення населення, в другій – порівняти показники середньої тривалості життя населення в різних регіонах. Даного виду робіт недостатньо для ґрунтовного вивчення населення і якісної сформованості теоретичних знань з демографії [55].

Проблема демографізації змісту шкільних курсів географії значною мірою вирішується завдяки вдосконаленню її структури, введенню і розширенню понять, термінів, тем про населення. Демографізація географічної освіти у школі враховує рівень розвитку сучасної економічної і соціальної географії, відібраний на цій основі новий навчальний матеріал. Структура і зміст програми повинні бути збережені при подальшому вдосконаленні загальної географічної освіти. Саме ця особливість повинна бути врахована в перспективі авторами нових програм і підручників.

Зміст програм з географії конкретизується у підручниках, навчальних і методичних посібниках. Методика формування демографічних знань учнів відображена у методичній літературі, до якої належать посібники і підручники із загальної методики викладання географії, методики викладання курсів із економічної і соціальної географії, зокрема про населення, методики проведення практичних робіт.

Розгляд демографічних понять у шкільній географії на глобальному, регіональному й локальному рівнях є необхідною умовою цілісного підходу в навчанні, вихованні і формуванні свідомості школярів. Серед напрямків навчання географії найважливішим стало посилення уваги до соціальних аспектів суспільства, які розкриваються на основі поглиблення матеріалу про населення. Як зазначає Л. І. Круглик [85, с. 8-9], один із шляхів удосконалення шкільної географічної освіти полягає у поглибленні підготовки школярів до вирішення загальнолюдських проблем через систему соціально-географічних знань та умінь. Соціологізація змісту шкільних курсів географії спрямувала увагу авторів шкільних програм і підручників на розкриття особливостей життя соціальних груп населення окремих країн. У результаті гуманізації географії В. П. Максаковський визначає її як предмет «для людини», «від людини», «через людину» [96, с. 37]. Така гуманізація географічної освіти сприяє росту престижу навчального предмету.

За час становлення географічної науки були періоди, коли населення вивчалось в розділах економічної географії лише як елемент продуктивних сил суспільства із акцентом на його кількісні характеристики, особливості розміщення. Розуміння важливості якісних аспектів життєдіяльності населення оновило зміст географії, перетворило її на соціально-економічну, а потім – на суспільну.

Значний внесок у розвиток шкільної географії і методики її навчання в Україні здійснили автори перших підручників і посібників з географії для шкіл у 20-х роках ХХ століття, а саме, К. Воблий [19], С. Остапенко [124], Я. Пілецький [131], В. Садовський [144], І. Фещенко-Чопівський [185], П. Фомін [188]. Найбільшу цінність видання вказаних авторів мали для вивчення ресурсів України, її господарського освоєння, а відомості про населення або були відсутні, або відводилося декілька сторінок з констатацією чисельності, зайнятості, розміщення. Так, автор навчального посібника для учнів середньої школи з економічної географії К. Г. Воблий про населення України дав короткі відомості у вигляді статистичних даних: чисельність, зайнятість. Відсутність географії як навчального предмету у школах до 1934 року створювала труднощі у систематичному вивченні суспільства.

Обмежена кількість інформації щодо життєдіяльності населення України була у посібниках та підручниках українських авторів і у післявоєнні роки, і у 70-80-х роках. Так, посібник для студентів і вчителів географії «Географія Української РСР», шкільні підручники з географії Української РСР О. Т. Діброви та посібник для вчителя «Економічна географія Української СРСР» М. М. Паламарчука у значній мірі характеризували промисловий розвиток держави [126].

Боротьбу за єдність географії ще у 30-і роки ХХ століття очолив М. М. Баранський. У економічну географію було вперше включено знання про населення. Підкреслюючи важливість вивчення населення у шкільній географії, М. М. Баранський розглядає його головним чином як виробника і споживача – творця економіки країни, яка безпосередньо пов'язана від початку і до кінця з людьми. На думку М. М. Баранського, раціональне розміщення населення, його стиль життя та праці, матеріальний побут необхідно викладати дітям для розуміння географічної диференціації світу. Якісна характеристика населення включає відмінності між міським і сільським способами життя, класовим і професійним складом, національним характером різних народів світу [9, с. 126-134].

Основне завдання шкільних програм і розробок уроків радянського періоду – поверхневе знайомство із відтворенням населення, його структурою, особливо класовим складом. Їм відводилася роль для вивчення населення як головної продуктивної сили суспільства. У збірнику нормативних документів, які регламентували роботу учителя географії (програми з географії для середньої загальноосвітньої школи, програми для поглибленого вивчення географії, для факультативних курсів), населенню та його характеристиці відведена незначна кількість годин [29, с. 41-43, 54, 88]. У методичних рекомендаціях для уроків географії з тем «Населення і трудові ресурси СРСР» та «Населення світу» акцентувалася увага на трудових ресурсах і міграціях населення, зростанні чисельності населення у бідних країнах і загостренні демографічних проблем. Відмінності демографічних показників різних регіонів вивчалися на уроках географії з метою раціоналізації використання трудових ресурсів потенціалу країни, його ефективного розміщення, і, як наслідок, – підвищення продуктивності праці [20, с. 14-20; 107, с. 269, 274, 282; 108, с. 131-147; 109, с. 17-21, 40-43]. Підручники радянської доби за редакцією А. В. Даринського [38] і авторів К. Ф. Строева, М. К. Ковалевської, В. Я. Рома [158] були втіленням ідеї про вивчення на уроках економічної і соціальної географії фактів і процесів, які сприяли розвитку індустрії країни. Населення з його демографічною характеристикою розглядалося як другорядний елемент.

У деякій методичній літературі радянського періоду демографічні поняття взагалі не були виділені як окремі одиниці знань. Так, у посібниках за редакцією І. С. Матрусова всі поняття, які учні повинні засвоїти на уроках географії, віднесені до фізичної та економічної географії, геології, картографії, екології, економіки, етнографії [106, с. 54-57; 120, с. 15]. У даному прикладі відсутній навіть розділ соціальної географії, що підкреслює економізацію географічної науки у той період. У роботі Є. Й. Шиповича [194, с. 33, 34] при аналізі економічної географії потреба вивчати населення зводиться до ролі трудових

ресурсів у функціонуванні єдиного народногосподарського комплексу. У монографіях А. В. Даринського знання про населення країни обмежується лише відомостями про його чисельність, етнічний склад, густоту і розміщення [52, с. 308, 309, 332], а серед багаточисельних методичних рекомендацій до проведених уроків географії відсутні розробки тем по населенню [53].

У багатьох посібниках з методики викладання географії зарубіжних авторів відсутні чіткі методи подачі понять, фактів щодо демографічних характеристик населення. В курсі «Економічна і соціальна географія Росії» Д. П. Фінаров [187, с. 335-382] акцентує увагу на територіально-виробничих комплексах, енерговиробничих циклах, економічних районах, а особливості методики вивчення населення зводиться до роботи із статистичними даними щодо чисельності, національного складу, трудових ресурсів, потенціалу, характеру розміщення (міського та сільського). У посібнику Г. Г. Обува «Методика навчання географії» [118, с. 147-150] помилково подається систематизація демографічних знань. Наголошуючи на важливості формування системи демографічних знань, автор відносить до них державний устрій, незалежність, територію, управління, рівень економічного розвитку, населення. Ключовим у формуванні демографічних знань учнів на його думку є поняття «держава», яке розкривається через інші поняття. Вони утворюють крупні блоки, а у їх склад входять елементарні знання. Автор вдало представляє логіку формування крупного поняття «населення» з його характеристиками, але на представленій схемі демографія лежить у площині лише демографічних проблем і демографічної політики, в узагальненій таблиці всі відомості про населення належать до демографічних, що ми вважаємо невірним.

Як складовій загальногеографічних знань середньої школи демографічним знанням приділено значну увагу авторами українських підручників і посібників із навчальних курсів «Економічна і соціальна географія України» і «Соціально-економічна географія світу», а саме, О. О. Бейдиком, Л. М. Булавою, Л. П. Вішнікіною, Й. Р. Гілецьким, Ф. Д. Заставним, С. Г. Коберніком, Р. Р. Коваленком, О. К. Кузьминською, О. О. Любіцевою, П. О. Масляком, М. П. Нагорнюком, О. Ф. Надтокою, Т. Г. Назаренко, В. Ю. Пестушком, В. Я. Плахутою, А. Й. Сиротенком, Р. Р. Сливкою, Л. В. Тименко, О. М. Топузовим, Г. Ш. Уваровою, О. А. Федієм, Б. О. Черновим, О. І. Шаблієм, П. Г. Шищенком, В. М. Юрківським, Б. П. Яценком. У системі географічних знань демографічні поняття займають чинне місце і у російських та інших зарубіжних авторів: О. І. Алексєєва, М. Бредшоу, В. А. Доброскока, Ю. Н. Гладкого, С. Б. Лаврова, В. П. Максаковського, В. В. Ніколіної, Г. Негла, С. П. Семенова, К. Спенсера.

Більшість авторів навчальних книг з економічної і соціальної географії для 9-го і 10-го класів демографічні поняття розкривають через розділ загальної характеристики населення країни чи світу із характеристикою його природного руху, статеві-вікової структури, демографічної політики тощо. Лише у небагатьох підручниках виокремленні параграфи чи розділи зі вказівкою на демографічний зміст, а саме, «Демографічна характеристика населення» [70, с. 43-54], «Демографічна ситуація» [150, с. 192-198]. Слід зазначити, що підручники перших років незалежності України для школи значно відрізняються теоретичним матеріалом від сучасних навчальних видань, які мають більший набір понять, більший за обсягом зміст, цікаві факти, текстові географічні карти.

Чисельність населення країни чи світу, його динаміка традиційно подається як статистичні дані із застосуванням графіків, таблиць, текстових карт [10, с. 9; 40, с. 32, 33; 41, с. 7, 8; 42, с. 37; 59, с. 9; 64, с. 31; 69, с. 25; 70, с. 43; 78, с. 37; 79, с. 122; 80, с. 14; 97, с. 38; 99, с. 136-137; 113, с. 36; 126, с. 80, 81; 128, с. 26; 129, с. 32; 150, с. 192; 169, с. 22; 170, с. 107]. Поняття «густота населення» розкривається або водночас з його чисельністю [10, с. 10; 40, с. 44; 44, с. 56; 64, с. 31; 69, с. 26; 70, с. 43; 99, с. 136; 113, с. 36; 126, с. 81; 128, с. 28; 129, с. 39; 150, с. 192], або з особливостями його розселення по території [41, с. 14; 59, с. 13; 78, с. 53; 80, с. 16; 97, с. 44-46; 170, с. 110]. Цікавий підхід щодо густоти населення демонструють О. Ф. Надтока і О. М. Топузов [113, с. 36]. У підручнику для 9-го класу це поняття автори пояснюють за допомогою формули, що значно краще дає можливість учням зрозуміти його сутність.

Найпоширенішими поняттями у підручниках з географії є природний рух і природний приріст [10, с. 9; 40, с. 34; 41, с. 8; 42, с. 41; 59, с. 9; 64, с. 31; 69, с. 28, 29; 70, с. 46-48; 78, с. 38; 79, с. 122; 80, с. 14; 99, с. 138; 113, с. 36; 128, с. 30, 31; 129, с. 32-38; 150, с. 195; 169, с. 22; 170, с. 107], механічний рух і механічний приріст [10, с. 9; 40, с. 34, 40; 41, с. 10; 44, с. 61, 62; 59, с. 22; 64, с. 33; 69, с. 32, 33; 70, с. 59; 78, с. 42-44; 79, с. 122; 80, с. 14; 97, с. 46, 47; 99, с. 144; 113, с. 36, 42; 128, с. 32; 129, с. 32-38; 150, с. 192; 169, с. 27, 28; 170, 113-115], статеві-віковий склад населення [10, с. 10; 40, с. 36; 41, с. 10; 42, с. 44-46; 44, с. 53, 54; 59, с. 10; 64, с. 39; 69, с. 26; 70, с. 46, 50; 78, с. 45, 46; 79, с. 122; 80, с. 14; 97, с. 41; 99, с. 139-140; 113, с. 36; 128, с. 33, 34; 129, с. 32-38; 150, с. 197-198; 169, с. 25; 170, с. 116-118]. Будучи простими поняттями за змістом, вони мають багато похідних термінів і несуть приховану інформацію. Так, «природний приріст» розкривається через поняття «народжуваність» і «смертність», але жодний підручник таких визначень не дає. Різницю, яку потрібно знаходити між показниками народжуваності і показниками смертності, автори подають в абсолютних (загальна чисельність осіб) або відносних (на 1 000 жителів) вимірах. Абсолютні показники дають можливість учням уявити масштаби народжуваності, смертності, приросту

населення, а відносно – порівняти демографічні процеси в різних країнах. Найкращим способом констатації фактів при розкритті поняття «природний приріст» є аналітичний, який наявний у кількох виданнях [16, с. 16; 42, с. 41; 80, с. 14; 113, с. 36]. Механічний приріст населення країни у підручниках і посібниках найчастіше подано в окремому параграфі, де вдало поєднуються схематичні пояснення з визначеннями еміграції та імміграції. В одному з перших підручників незалежної України [145, с. 111] загальний приріст населення подано як малюнок-схему, де відображено процеси природного й механічного руху разом. Поняття «міграційна політика», яка безпосередньо впливає на ставлення держави до міграційної рухомості населення, виокремлено як нова одиниця знань у підручнику для 10-го класу В. Ю. Пестушка та Г. Ш. Уварової [129, с. 38].

Статеві-вікова структура населення авторами шкільних підручників і посібників традиційно розкривається через визначення і графічне зображення – статево-вікову піраміду. Слід зазначити, що у 9-му класі така піраміда демонструє ситуацію співвідношення чоловічого і жіночого населення з урахуванням вікових особливостей для населення України, а у 10-му більшість авторів надають порівняльну інформацію з огляду на різні типи країн, що сприяє практичному розумінню цих понять, активізує пізнавальну діяльність учнів. Цікавим є матеріал про соціальну структуру населення [42, с. 64; 129, с. 48-49; 150, с. 199], хоча цей поділ не є популярним. Найбільш повно, на наш погляд, це поняття розкрито авторами підручників з географії для 10-го класу Й. Р. Гілецьким і Р. Р. Сливкою [42, с. 64], В. Ю. Пестушком і Г. Ш. Уваровою [129, с. 48, 49]. В окремих параграфах «Трудові ресурси та зайнятість населення», «Соціальна і професійна структура населення. Трудові ресурси» вони вдало поєднали соціальну структуру населення з його професійними особливостями, освітнім рівнем, а також підкреслили зв'язок з політичною й економічною складовими життєдіяльності. У радянських підручниках такий поділ населення відбувався лише за ідеологічним принципом: робітники, селяни, інтелігенція, що наразі не відповідає дійсності. Саме тому новий підхід у виокремленні соціальної структури населення є актуальним. Відомості про сімейно-шлюбну структуру населення в підручниках з географії відсутні. Важливість цих відомостей пов'язана зі становленням молодих людей у суспільстві, їхньою життєдіяльністю. Саме від них залежать показники шлюбності та розлучуваності, що безпосередньо відображається на природному русі в державі. Лише у підручниках Ф. Д. Заставного [70, с. 51] та О. М. Топузова, Т. Г. Назаренко, Л. В. Тименко [170, с. 117-119] висвітлені проблеми сімейно-шлюбної структури населення України і світу, особливості функціонування різних типів сімей і важливість їх планування.

Поняття «депопуляція» поступово з'явилося в підручниках з географії протягом 90-х років ХХ століття, відображаючи гостру потребу констатації

негативних тенденцій розвитку суспільства [10, с. 9; 40, с. 37; 41, с. 10; 69, с. 31; 78, с. 40; 79, с. 122; 128, с. 31; 169, с. 78], називаючи її навіть «вимиранням нації» [128, с. 31]. Географічна наука одна з перших донесла до учнів шкіл необхідність розв'язання демографічної проблеми в Україні, хоча саме поняття «демографічна проблема» переважно асоціюється з демографічним вибухом у світі [42, с. 38; 44, с. 43, 44; 64, с. 31; 78, с. 37, 138-140; 80, с. 14; 97, с. 37; 129, с. 32-38; 169, с. 24; 170, с. 109]. Лише конкретна проблема, яка пов'язана зі зменшенням чисельності населення в Україні, змусила шкільну географію розкривати й інші демографічні проблеми: старіння нації (старіння населення) [42, с. 44; 70, с. 49; 78, с. 40; 79, с. 122; 80, с. 14; 128, с. 33; 129, с. 37], зниження тривалості життя [10, с. 10; 41, с. 10; 44, с. 54; 69, с. 27; 78, с. 40; 79, с. 122; 99, с. 139; 128, с. 31; 129, с. 32-38; 150, с. 198], демографічне навантаження [44, с. 54]. Усі проблеми потребують впровадження законодавчих, пропагандистських, економічних заходів, тобто демографічної політики, яка описана у шкільних підручниках і подається на конкретних прикладах [42, с. 46; 44, с. 45; 64, с. 31, 32; 78, с. 39-41; 80, с. 14; 97, с. 37, 38; 113, с. 36; 129, с. 32-38; 169, с. 24; 170, с. 108].

Особливості відтворення населення безпосередньо пов'язані з процесами народжуваності і смертності. Для учнів 9-х класів у деяких підручниках і посібниках [79, с. 122; 113, с. 36; 150, с. 195] вказується про один із типів відтворення – перший, з детальною характеристикою демографічних процесів. Утім слід зазначити, що доцільніше розкрити особливості і першого, і другого типів відтворення населення у порівнянні, так як це висвітлено в 10-му класі [42, с. 41-43; 44, с. 44, 45; 64, с. 31-33; 78, с. 39-40; 80, с. 14; 97, с. 35-37; 129, с. 32-38; 169, с. 22, 23; 170, с. 107, 108]. Поняття, які сприяють розумінню учнями необхідності переходу держав світу від другого до першого типів відтворення, у шкільних підручниках не розкриті. Так, поняття «демографічний перехід» у вигляді схеми-графіка відображено Й. Р. Гілецьким, Р. Р. Сливкою [42, с. 43], Ю. Н. Гладким, С. Б. Лавровим [44, с. 43-44], Б. П. Яценком [64, с. 31-33]. Учням пропонують у лаконічній формі особливості процесів народжуваності, смертності і природного приросту в різні історичні періоди. Більш детально фази демографічного переходу розкриті у російській книзі В. П. Максаковського [95, с. 100], англійському посібнику Г. Негла і К. Спенсера [117, с. 96, 97], американському посібнику М. Бредшоу [197, с. 40, 92, 150, 202, 244, 310, 382, 437, 486, 544].

На основі узагальнення матеріалів всіх видань здійснена систематизація демографічних понять шкільних курсів економічної і соціальної географії та розроблений словник (додаток В, рис. В.1, табл. В.1).

Знання про населення є важливою складовою географічної освіти у зарубіжних країнах. За дослідженнями В. П. Максаковського [96, с. 13-29],

С. Г. Коберніка, Р. Р. Коваленка, П. О. Масляка, О. Я. Скуратовича [104, с. 13-15] відомості про населення у багатьох країнах висвітлюються у країнознавчих курсах. Для повного ознайомлення учнів з суспільною картиною світу у США та більшості європейських країн введений інтегрований курс «Соціальні науки» (Social Studies). За національним географічним стандартом у США учні 4-12 класів повинні знати демографічні проблеми у світі у взаємозв'язку із екологічними, економічними і соціальними проблемами. Для цього в різних класах вивчається загальна чисельність населення США і світу, його структура, трудові ресурси [198]. У Франції географічна освіта опирається на наукову школу «Географія людини», яка займається вивченням населення як складової географічного середовища. У Китаї акцент ставиться на демографічній проблемі.

Дослідження науковців, розробки методистів, робота вчителів по формуванню демографічних понять знайшли відображення у методичних посібниках, тематичних серіях журналів і газет.

Для українських авторів методичних і навчальних посібників демографічна характеристика населення держави і світу стала достатньо популярною. Так, В. М. Андрєєва, Г. Д. Довгань, В. І. Садкіна, А. Й. Сиротенко, О. Г. Стадник, О. Є. Шматько видали серію посібників для вчителів, які містять розробки уроків до курсу економічної і соціальної географії України та світу з окремими темами про населення, прикладами запитань і завдань [5, с. 22-34; 57, с. 17-25; 58, с. 42-59; 143, с. 45-98; 153, с. 13-25; 154, с. 49-60; 155, с. 16-27; 157, с. 15-29; 175, с. 90-99]. Автори на конкретних прикладах розкривають поняття «природний рух», «природний приріст», «механічний рух», «депопуляція», «демографічна політика» тощо. Характеризуючи інноваційні технології навчання, О.Г. Стадник через метод проектів наводить приклади важливості демографічної складової для розвитку держави Афганістан і всього світу [152, с. 89-120] та аналізує демографічну ситуацію в Україні [156, с. 56-68]. До найзмістовніших посібників, де розкриті всі демографічні поняття, можна віднести «Політична карта населення світу» В. М. Андрєєвої та Г. Д. Довгань [4], «Географія населення з основами демографії» О. Г. Стадника [151]. Матеріали видань містять розраховані на підготовку до уроків географії та для спецкурсів. Посібники мають змістовну теоретичну частину з розкриттям багатьох демографічних понять, розробки уроків за темами про населення й дидактичні матеріали (графіки, діаграми, тестові завдання). Представлені в них статистичні дані упорядковані в таблицях і мають цінність як для учителів, так і для учнів.

Актуальність теми про населення відображена і у посібниках для вчителів С. Г. Коберніка, Р. Р. Коваленка, П. О. Масляка, О. Я. Скуратовича [81, с. 261-266; 104, с. 160, 161]. Теоретичні аспекти сучасної методики викладання географії поєднуються з перспективним досвідом шкільної практики. Запропонована

рольова гра «Інститут системних досліджень населення України» містить низку завдань для учнів: роботу з графіками, діаграмами, відповідями на проблемні питання. «Працюючи» у відділі з вивчення демографічної ситуації, учні повинні закріпити основні теоретичні питання про стан населення України, виділити найвагоміші проблеми життєдіяльності людей. Особливу цінність у посібнику представляє низка структурно-логічних конспектів, які характеризують населення. Такий спосіб подачі матеріалу є ефективним, так як основні демографічні поняття відображені у вигляді скорочувальних підписів і логічних конструкцій. Стимулюючи учнів до активної розумової діяльності, ігрова форма проведення уроку сприяє кращому засвоєнню та повторенню теми.

За останні роки для учнів та абітурієнтів вийшло достатньо навчально-методичних посібників, словників-довідників, у яких приділено увагу демографічним одиницям знань майбутніх студентів відповідно вимогам шкільної програми. У навчально-методичних посібниках інформація щодо демографічної характеристики розподілена по розділах «Населення України» [30, с. 236-262; 34, с. 187-194; 35, с. 8, 91-95] і «Населення світу» [30, с. 362-371; 34, с. 291-299; 35, с. 11, 135-138; 100, с. 81-106], а терміни понять у них упорядковані в алфавітному порядку, що значно полегшує пошук інформації.

Цікавим підходом до навчання географії є її соціологізація. У методичних рекомендаціях у системі творчих соціально-красознавчих завдань В. П. Корнеєв, О. В. Корнеєв, О. М. Топузов, Л. І. Круглик [85, с.74-76; 134, с. 47-49] виділили соціально-демографічні завдання. Крім традиційних кількісних параметрів життєдіяльності населення автори говорять про проблеми виділення соціальної структури. Як ними зазначено, у програмному матеріалі не передбачено формування знань учнів щодо соціальної структури населення, тобто різних спільностей — класово-майнових, професійних. Існує велика розбіжність у критеріях належності людей до соціальних груп. Одні вчені визначають соціальні групи, класи на основі доходу, майнового стану (бідні, багаті), професії чи роду занять (робітники, службовці, селяни), освіти (вища, середня, початкова). Інші – включають до певної групи таких людей, які самі себе до них зарахували незалежно від соціально-економічних показників. Знання про соціальну структуру населення необхідно надавати учням на рівні понять, які розкривають спільноти людей у найпростішій формі (діти, юнаки, дорослі та пенсіонери, робітники, селяни та інтелігенція тощо).

Один із показників сформованості в учнів творчого мислення – уміння виконувати завдання та відповідати на питання підвищеного рівня складності. Ці завдання потребують від учнів застосування знань у новій ситуації, у тому числі й проблемної. Так, у своїй роботі Г. О. Понурова [133, с. 127, 128, 164-168] через систему проблемних завдань спрямовує методичні прийоми на вивчення

населення світу чи регіону. Для цього пропонується робота з картами і статистичним матеріалом, за якими потрібно скласти питання змістовного характеру і побудувати графік динаміки чисельності населення за 30 років. Вдалим методологічним підходом є аналіз питань щодо порівняння природного приросту населення північних районів СРСР, України та Середньої Азії. Для характеристики демографічної ситуації у світі автор пропонує «розмістити» пліч-о-пліч 5 млрд. осіб на території Гонконгу, підкреслюючи те, що 1/5 населення планети становитимуть китайці [133, с. 164-168].

Досвід роботи українських, російських, молдавських, білоруських учителів по відображенню демографічних процесів у світі, в окремих регіонах і країнах, а також в Україні, знайшов відображення у методичних розробках уроків, публікаціях фахових науково-методичних журналів і газет «Географія та економіка в сучасній школі» («Географія та основи економіки в школі»), «Географія», «Краєзнавство. Географія. Туризм» (українські видання), «Географія і екологія у школі XXI століття», «Географія в школі», «Географія (Додаток до газети «Перше вересня»» (російські видання). Публікації в основному спрямовані на інформаційну допомогу вчителю. Слід відмітити, що в розроблених уроках учителі часто допускають помилку, яку важко помітити серед цікавих фактів про життєдіяльність населення. Разом із демографічною характеристикою населення країни чи світу висвітлюються національна та етнічна належність людей, забезпеченість трудовими ресурсами країни, особливості релігійних переконань, розселенські процеси. Демографічні дані про населення є лише частиною повної його характеристики. Наука демографія аналізує дані, від яких залежать кількісні параметри життєдіяльності населення [112, с. 8]. Тобто, ні національна, ні релігійна, ні розселенська характеристика населення не належить до демографічної.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПОНЯТЬ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

2.1. Дидактичні аспекти формування демографічних понять

Вирішення проблеми кількості демографічних понять у шкільних курсах географії полягає в їхній систематизації. Для того, щоб демографічні поняття формувалися не як ізольовані елементи знань, важливо їх вводити не тільки послідовно одне за одним, а в системі. У шкільних підручниках їх кількість коливається від 10 до 25. Кожне з них – це сукупність ряду ознак, пов'язаних між собою. Деякі поняття віднесені до основних і формуються в першу чергу. Інші – багаточисельні похідні від них поняття, які можна умовно віднести до другого, третього, четвертого, п'ятого рівнів. Як правило, більш прості за змістом поняття другого-п'ятого рівнів можуть розглядатися в якості складових. Так, утворюється багатоступінчаста система формування загальних понять в демографії: від основного поняття «населення» до всіх інших. Для повноти розкриття тем про населення доцільним є впровадження 30 демографічних понять. На перший погляд така кількість понять може призвести до перевантаження учнів навчальним матеріалом. Але з іншого боку – забезпечити високий науковий рівень вивчення географії та її демографічної складової. Виключення із програми деяких понять може відобразитися на рівні знань учнів з високими навчальними досягненнями і не дасть їм можливості познайомитися з матеріалом у повному обсязі.

У процесі навчання і пізнання учні проходять шлях від знайомства з об'єктами чи процесами до абстрактного мислення про них і від абстрактного мислення до практики. Процес засвоєння нових понять відбувається у двох напрямках: розширення їх кола і поглиблення раніше засвоєних. Так, учні старшої школи за існуючих програм з географії поглиблюють демографічні поняття, які формувалися в 9-му класі, та вивчають нові факти, процеси, закономірності життєдіяльності населення. Засвоєння демографічних понять у процесі вивчення географії включає ряд взаємопов'язаних ланцюгів: сприйняття нового матеріалу, його осмислення, запам'ятовування та застосування. Поняття ускладнюються від елементарних за формою до складних на різних етапах навчання, в залежності від вікових особливостей і розумових здібностей учнів.

Головною ознакою моделі взаємодії вчителя і учня є системність. Виділені демографічні факти, уявлення, поняття та закономірності під час засвоєння взаємопов'язані і знаходяться в єдності. Кожний учитель при формуванні демографічних понять застосовує методи, методичні прийоми і засоби навчання

для реалізації ефективних дій щодо засвоєння матеріалу учнями. Основною організаційною формою такої співпраці є урок, на якому учень засвоює теоретичний матеріал, виконує практичні роботи, а у підсумку показує свої досягнення упродовж поточного навчання та контрольного зрізу знань (рис. 2.1). Така організація навчального процесу не виключає самостійні і практичні роботи учнів для закріплення матеріалу, виконання домашніх завдань з метою повторення і поглиблення знань.

Розвиваючись від класу до класу, мислення учнів повинно ставати більш широким за обсягом, менш наочним і більш абстрактним, але в той же час більш змістовним. Мислення необхідно наповнити образним змістом і урізноманітнити джерела отримання інформації. Початковим ланцюгом у формуванні понять є знайомство на уроці з фактичним матеріалом. Типовим демографічним процесам відповідають родові поняття, індивідуальним – видові поняття, які відбуваються не в окремих випадках, а лише у їх сукупності. Такі поняття (народжуваність, мігранти тощо) мають справу із сукупністю предметів, об'єднаних за однією або небагатьма ознаками і в усіх інших відношеннях абсолютно різнорідні. Ці поняття, які відображають індивідуальні процеси, визначають сферу використання статистичних даних.

Особливістю демографічних фактів в економічній і соціальній географії є їх статистична конкретизація. Використання статистичних матеріалів на уроках географії розвиває пізнавальну активність учнів, самостійність в оцінці демографічних процесів, а також знайомить їх з прийомами наукового пізнання – спостереженням, аналізом, узагальненням, є опорою для обґрунтованих висновків та умовиводів. Робота із статистичним матеріалом сприяє подальшій самоосвіті. Важливим є використання Інтернет-ресурсів для наведення цікавих даних щодо чисельності населення світу [23].

До змісту шкільної географії належать дані про чисельність усього населення, народжених і померлих, мігруючих, шлюбів і розлучень, дітей у сім'ї, дітей, які народжені однією жінкою, осіб у працездатному віці, пенсіонерів, а також дані про середню кількість прожитих років особами, статеву, професійну, освітню структури населення тощо. Статистичні показники використовуються у навчанні у вигляді абсолютних і відносних величин, коефіцієнтів. Абсолютні величини показують масштаби факту чи демографічного процесу і мають ознайомче значення, наприклад, чисельність осіб у країні, динаміку мігруючих тощо. Відносні величини відображають результат порівняння статистичних показників один з одним, наприклад, співвідношення жінок і чоловіків у відсотках, динаміку народжуваності по країнах у проміле, середню густоту населення по регіонам тощо. Робота з різними видами статистичних показників здійснюється комплексно і підпорядковується певній меті. Статистика показує

ступінь поширення демографічного процесу, його масштабність, тенденцію розвитку. Так, співставляючи на уроці дані по чисельності населення світу за різні роки, учні спостерігають за його темпом росту.

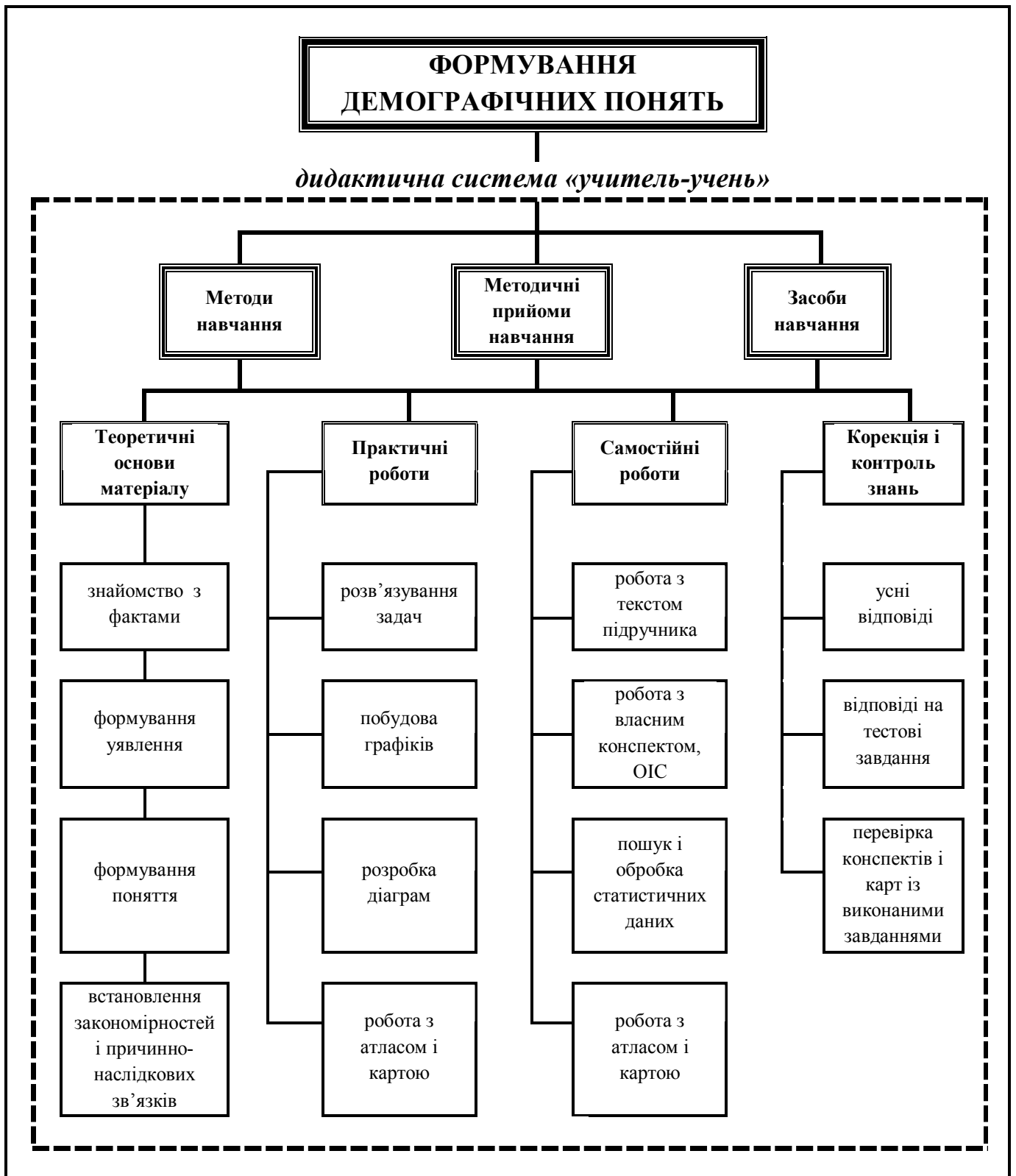

Рис. 2.1. Компоненти дидактичної системи «учитель-учень» при формуванні демографічних понять

Для зручного сприйняття статистичних даних їх зводять у таблиці, демонструють у вигляді графіків, діаграм та наносять на карту. Для того, щоб цифрові показники в уявленнях учнів набули певну конкретність, необхідно застосовувати порівняння цих даних. Зазначені факти сприяють кращому вивченню теоретичних основ теми, конкретизують і розширюють знання учнів. Часто у вимогах до школярів не передбачено їх запам'ятовування, але при вивченні загальних тенденцій розвитку і закономірностей життєдіяльності населення вони є ключовими. Використанню статистики на уроках географії присвячено ряд публікацій, найзмістовнішими з яких є матеріали Т. Г. Гільберг [43] і С. А. Іванової [72]. Як зазначав М. М. Баранський помилковим є те, що учнів заставляють зазубрювати цифри не тільки у приблизному значенні, а й до останньої цифри після коми. На його думку існує декілька методичних правил: не зловживати цифровим матеріалом, не перетворювати його у самоціль, не замінювати ним карту, не перетворювати економічну географію в економічну статистику [9, с. 236, 237]. Учителю важливо відібрати основні і другорядні факти, професійно пояснювати і порівнювати їх, спрямовувати зацікавленість учнів на самостійне отримання цікавих даних про населення.

Уявлення мають не лише самостійне значення, а й є чуттєвою опорою для формування понять. Демографічні уявлення – це відтворення образів демографічних об'єктів і процесів, які не впливають у даний момент на органи відчуття. До важливих джерел формування уявлень відносять факти, статистичні дані щодо життєдіяльності населення. Процес засвоєння демографічних уявлень відбувається через сприйняття об'єктів і процесів з наступним відтворенням їх образів у пам'яті. Критерієм сформованості буде кількість властивостей об'єктів і процесів. Вони відтворюються у свідомості учнів у різному вигляді. Уявлення демографічних процесів має специфічний характер: вони є абстрактними, більшість із них не має просторового виразу, тому потребують особливих методів їх формування. Рівень абстракції визначається можливістю формування уявлення як емоційно-чуттєвого образу. На цьому етапі важливо навчати учнів наступним розумовим операціям: аналізу, синтезу, порівнянню, узагальненню, абстракції, групуванню, класифікації.

Поняття «населення» є ключовим у подальшому вивченні всіх демографічних особливостей, тому є першим ланцюгом у формуванні демографічних понять. Так, для того, щоб сформувати 23 із 30 запропонованих понять, необхідно спочатку створити уявлення про населення, а потім конкретизувати відповідно до обраної теми. Послідовність їх впровадження під час навчального процесу забезпечить легкість сприйняття матеріалу учнями. Наприклад, для розуміння поняття «народжуваність» учні разом з уже

сформованим поняттям «населення» повинні уявити маленьку дитину на руках у мами. Поняття «смертність» викличе у багатьох учнів сум, який буде асоціюватися із хворобами, війнами, надзвичайними подіями, які часто демонструє телебачення. Народжуваність і смертність стануть основою, навколо якої будуть сформовані такі поняття: «відтворення населення», «тип відтворення», «віталістичні події», «природний рух», «природний приріст», «тривалість життя», «демографічна ситуація», «демографічний перехід», «демографічна революція», «демографічна проблема», «демографічний вибух», «демографічна криза», «депопуляція», «демографічна політика». Формуючи одне за одним поняття у системі учитель може повертатися до пройденого матеріалу, забезпечивши його закріплення.

Велике значення на уроці має усвідомлення учнями категорії «причина» і «наслідок». Розкриття причинно-наслідкових зв'язків приводить до розуміння у демографічному процесі головного та істотного. Пізнавальна діяльність учнів здійснюється на основі аналізу навчального матеріалу, різних джерел знань – розповіді учителя, роботи з картою, текстом підручника тощо. Учитель повинен контролювати засвоєння учнями зв'язків між об'єктами і процесами в нових ситуаціях і встановлення закономірностей. Методичні прийоми змінюються в залежності від характеру зв'язків, від змісту навчального матеріалу. Для виявлення демографічних закономірностей необхідне порівняння, співставлення та узагальнення навчального матеріалу. Так, аналізуючи карту природного приросту в світі, діти повинні виявити певну закономірність: зростання чисельності населення характерне для бідних країн, а показники сталості чи скорочення – для розвинених чи середньо розвинених країн.

Для успішної реалізації заходів по формуванню демографічних понять у школі необхідно виконувати практичні завдання. До таких видів робіт належать вирішення задач, побудова графіків, розробка діаграм, робота з картою. Під час виконання практичних робіт, пов'язаних із формуванням демографічних понять, учні вдосконалюють навички опрацювання статистичних даних, розвивають уміння характеризувати, порівнювати процеси, виявляти їх загальні закономірності, вчаться основам графічної грамотності. Задачі можуть бути спрямовані на розрахунки: абсолютних показників чисельності населення країни чи регіону, чисельності природного і механічного приросту (скорочення), відносних показників природного і механічного приросту (скорочення), частки осіб пенсійного, працездатного віку і дітей, жінок і чоловіків у статеві-віковій структурі населення, густоти населення. Вирішуючи задачі, учні повинні уміти оперувати статистичними даними про демографічні процеси – народжуваність і смертність, еміграцію та імміграцію. На основі цих показників відбувається

кількісний та якісний аналіз режиму відтворення, робляться висновки про сучасне і майбутнє чисельності населення та його структури.

Особливе місце займає збір статистичних даних, їх порівняння і узагальнення. Такий вид робіт учитель може задати для самостійного опрацювання. Цікавим є порівняння абсолютних показників чисельності населення, відносних показників природного приросту в різних країнах. Це дозволяє спостерігати загальну тенденцію розвитку демографічного процесу, визначати окремі величини (мало-багато, великий-низький, подібний), прогнозувати зміну показників (нерівномірність). У підсумку формулюється висновок такого порівняння. Найчастіше у практиці організації навчально-пізнавального процесу застосовується статистична обробка зібраних даних про демографічні проблеми у світі, Україні, своєму регіоні.

При аналізі статистичних таблиць учитель повинен оголосити мету даної роботи, записати на дошці назву таблиці, обговорити її зміст. Це дасть можливість учням вірно відбирати відповідні показники, і головне – усвідомити результат. Учні повинні виконувати наступні прийоми:

- 1) розглянути демографічне поняття і дати йому визначення;
- 2) виявити територіальну і часову належність об'єкту чи процесу;
- 3) визначити ознаки у стовпчиках і рядках таблиці;
- 4) визначити одиниці виміру даних таблиці;
- 5) використати дані для практичної роботи, наприклад, побудови графіка, зробити висновки.

Виконання цього завдання найбільш ефективно саме під час вивчення нового матеріалу, при формуванні демографічних уявлень і понять. В курсі «Економічна і соціальна географія України» учні вперше знайомляться із такою формою роботи, що підкреслює її важливість у подальшому навчанні. Наприклад, за таблицею динаміки чисельності населення України учні вчаться аналізувати і робити висновки. Учитель від початку і до кінця повинен прослідкувати хід мислення учнів. У наступних класах, враховуючи досвід виконання такого завдання, воно може бути винесене на самостійне опрацювання.

Кращому засвоєнню й осмисленню поняття сприяє систематизація статистичного матеріалу в графічній формі. Найбільш поширеним у практичних роботах є побудова графіків і розробка діаграм. Для демографічної характеристики населення достатньо застосовувати прості графіки і діаграми. Побудований графік динаміки чисельності населення України чи світу дасть найкраще уявлення про тенденції демографічних процесів за певний період. В одній системі координат може бути декілька графіків з метою порівняння даних, наприклад, динаміка чисельності декількох країн. Для побудови лінійного графіку учителю необхідно побудувати на дошці систему прямокутних координат,

визначити масштаб і позначити вісі із вказівкою ознак демографічного процесу та одиниць виміру. Учні повинні виконувати наступні прийоми:

- 1) побудувати систему прямокутних координат і позначити вісі (по вісі абсцис відкладають відрізки, які відповідають періоду часу, по вісі ординат – дані динаміки процесу);
- 2) поставити відповідно значенням на осях точки всередині графіка за допомогою перпендикулярів;
- 3) з'єднати точки всередині графіка (рис. 2.2).

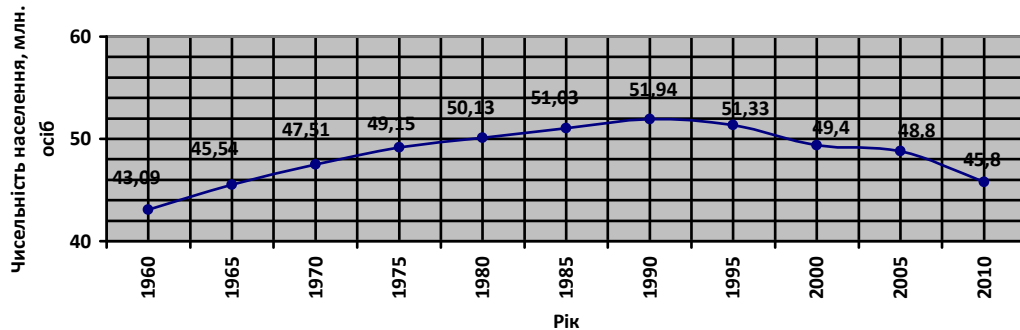

Рис. 2.2. Приклад побудови графіка динаміки чисельності населення України

Для аналізу структури населення можна використати різні види діаграм. Так, при формуванні понять про статеву структуру населення можна застосувати кругову діаграму, на якій одним кольором буде позначено частку чоловіків, іншим – частку жінок. Для її побудови учителю необхідно на дошці накреслити коло, розрахувати сектор, який буде відповідати 1% (якщо 100% займає все коло у 360° , то 1% відповідає $3,6^{\circ}$). Початковим радіусом прийнято вважати «північний». Учні повинні виконувати наступні прийоми:

- 1) накреслити коло;
- 2) розрахувати сектори у колі, які займуть відповідні значення, тобто показник даного явища у відсотках помножити на $3,6^{\circ}$;
- 3) відкласти за допомогою транспортира від «північного» радіусу сектори і, використавши кольорові олівці, підписати значення (рис. 2.3).

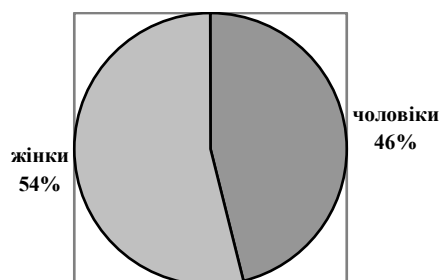

Рис. 2.3. Приклад побудови кругової діаграми статевої структури населення України

Співвідношення дітей, осіб працездатного і пенсійного віку, динаміку показників природного приросту, народжуваності, смертності можна відобразити на стовпчастій діаграмі, яку на першій стадії будують аналогічно графіку. Коли в результаті обробки даних учні занесуть їх усередину простору діаграми, потрібно замість з'єднання точки побудувати стовпчики, основою якого повинна бути вісь Х. Величина кожного стовпчика по вертикалі відповідає величині статистичного показника (рис. 2.4).

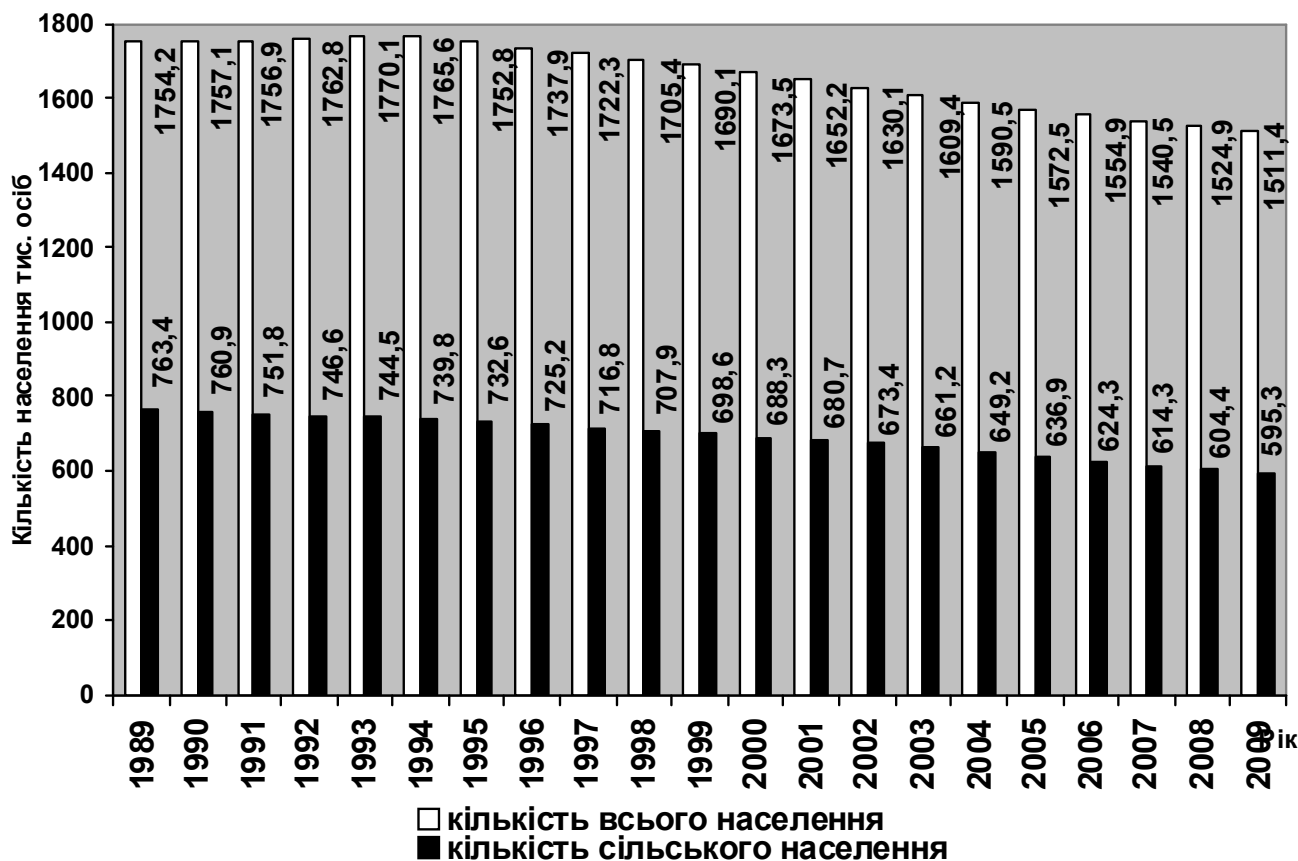

Рис. 2.4. Динаміка чисельності населення Полтавської області

Складною діаграмою є піраміда, яка поєднує у собі дані статевої і вікової структури населення одночасно. За сутністю вона являє собою комбіновану стовпчасту діаграму розподілу населення за віком, при чому з одного боку графіка зображують жіноче населення, а з іншого – чоловіче. Вертикальна вісь є шкалою віку, виражену в одно- або п'ятирічних інтервалах, починаючи від нуля і закінчуючи відкритим віком. З метою порівняння різних даних про населення піраміди будують як в абсолютних показниках, так і у відносних. Під час формування поняття «статеві-вікова структура населення» вона є незамінною, але її побудова на уроці для учнів досить складний процес. Такий вид робіт може бути запропонований для самостійного опрацювання найбільш зацікавленим учням за даними про населення свого регіону. Статеві-вікова піраміда населення,

побудована за два різні періоди, дасть можливість уявити динаміку зміни якісних показників життя людей (рис. 2.5). Особливо цінними такі діаграми є при порівнянні даних у різних типах країн.

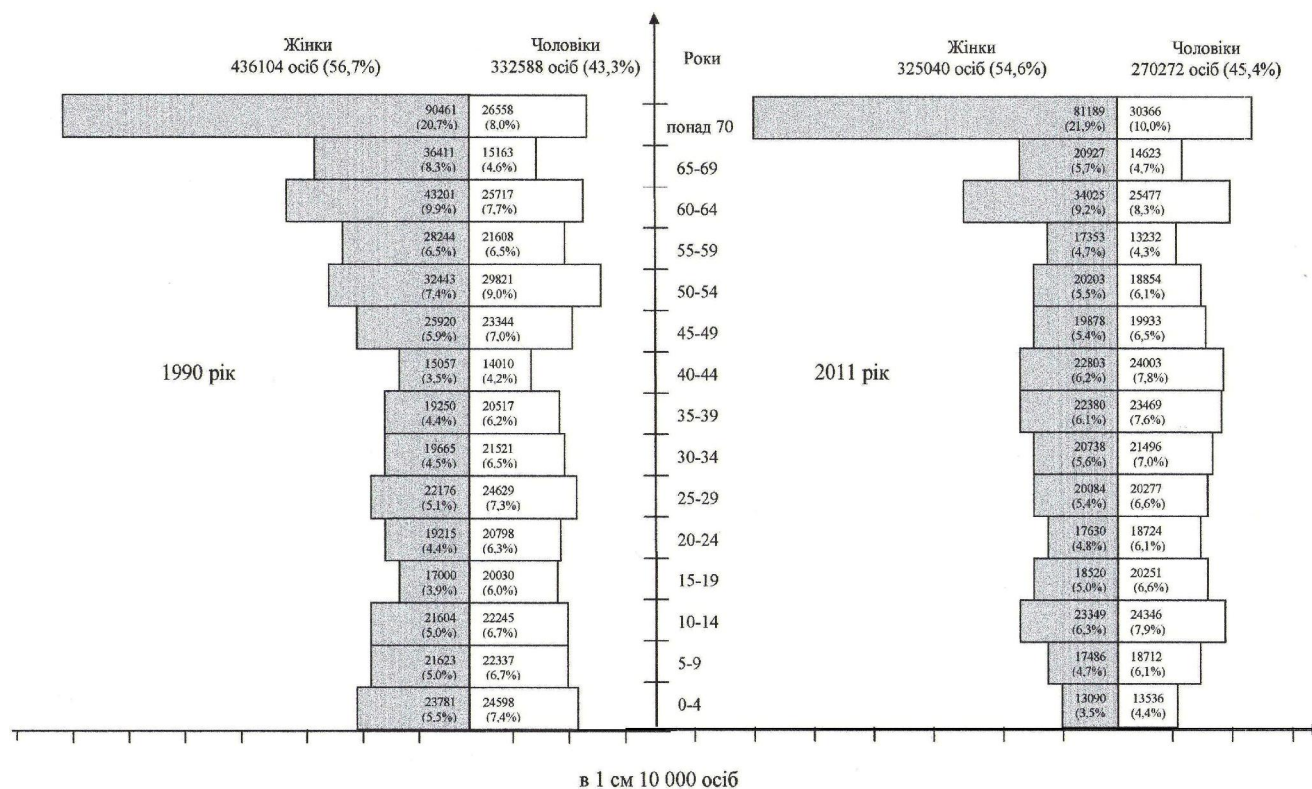

Рис. 2.5. Приклад побудови статево-вікової піраміди сільського населення Полтавської області

Географічні карти є моделями відображення демографічних фактів у просторі. Робота учнів з ними розкривається у двох аспектах: уміння читати карту і уміння створювати карту. Статистика, покладена на карту, дає дієвий інструмент при формуванні демографічних понять, аналізу конкретної ситуації у країні чи світі. Одним із найбільш поширених та доступних для учнів прийомів картографічного дослідження є візуальний аналіз і описування. Особливо це стосується роботи з картограмами і картодіаграмами. Картограму використовують для співставлення густоти населення, статево-вікової структури, природного і механічного руху, зайнятості тощо за допомогою відносних показників шляхом інтенсивності фарбування або штрихування територій, на яких поширене дане явище. Картодіаграма передбачає оперування із абсолютними показниками за допомогою геометричних фігур, яка розташовується всередині територіальної одиниці (рис. 2.6).

Виконання завдань на контурній карті сприяє закріпленню знань про поняття, розвитку просторового мислення, формуванню картографічних умінь. Відмінність демографічних понять від географічних полягає у абстракції, тому

вони потребують спеціальних способів відображення на географічних картах. Конкретне демографічне поняття взагалі відобразити на карті неможливо, але його найсуттєвіші ознаки мають територіальний аспект. Таким демографічним поняттям як природний і механічний рух населення, демографічна політика, демографічний перехід, демографічна революція, статева і вікова структура населення тощо за допомогою карти можна надати просторової властивості. Практичні завдання на контурних картах повинні носити конструктивний характер, переважно виконуватися у клас і не зводитися до копіювання карт атласів. Для створення карти на уроці можна використовувати найпростіші способи зображення. Наприклад, для картографування типів сімей у світі або типів відтворення населення по країнах можна відобразити за допомогою кольорів (спосіб якісного фону), штриховки (спосіб ареалів), позамасштабних геометричних фігур (спосіб значків) [12; 181].

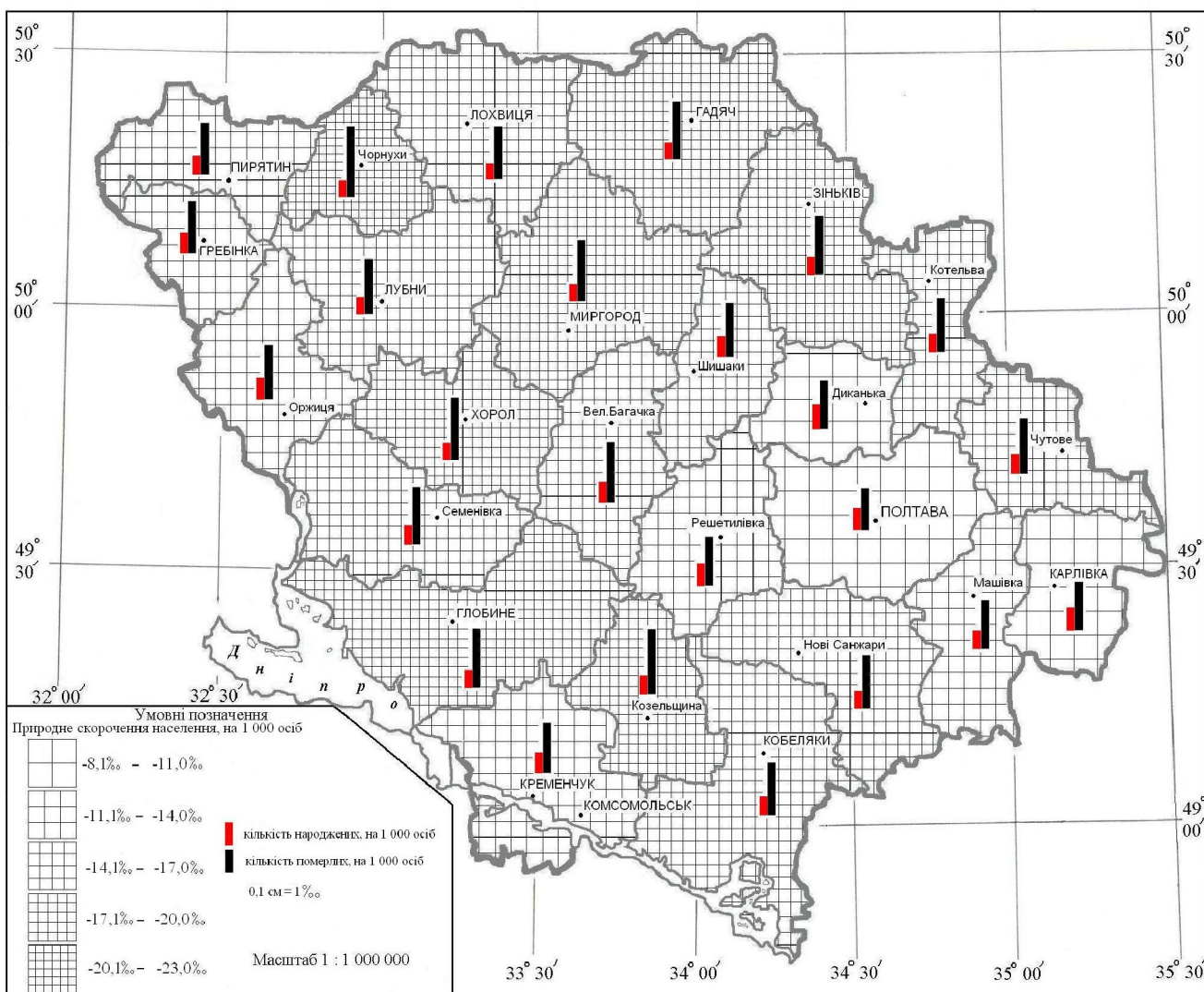

Рис. 2.6. Приклад побудови географічної карти способом картограми і картодіаграми природного руху населення Полтавської області

Враховуючи обмеження часу і велику кількість інформації на уроці, різні здібності і можливості учнів, деякі види завдань можуть бути винесені на самостійне опрацювання, а саме, робота з текстом підручника, опрацювання власного конспекту, ОІС, робота з атласом і картою, пошук інформації та її обробка.

Демографічні уявлення і поняття мають найвищий ступінь узагальнення і потребують постійного насичення образним змістом на основі різних джерел інформації. Використання різних джерел у навчанні демографічної характеристики населення повинно бути спрямоване на активізацію пізнавальної діяльності учнів шляхом організації самостійного отримання знань. Уміння порівнювати, узагальнювати, аналізувати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, робити висновки необхідно розвивати за допомогою та під керівництвом учителя. У процесі сумісної творчої педагогічної діяльності вчителя і учня формуються уміння та практичні навички, що в свою чергу призводить до розкриття сутності понять. Особливо корисною є робота з елементами дослідницького характеру, яка створює сприятливі умови для пізнавальної та практичної активності учнів. Таким чином, учитель так організовує навчальний процес, що найбільш складні для самостійного вивчення поняття він пояснює, а доступні завдання виконуються учнями самостійно. Алгоритм формування пізнавальної самостійності учнів розкритий у дослідженні В. А. Яковлевої [196].

Домашня робота учня – особливий вид самостійної роботи, яка повинна бути логічним продовженням теми уроку. Вирішуючи задачу вдома на знаходження природного приросту населення у регіоні, в учнів закріплюється основна властивість цього поняття – це не співвідношення, а різниця між показниками народжуваності і смертності. А розроблена карта цих показників дасть можливість краще зрозуміти демографічні проблеми і надасть їм територіальної ознаки. Залежно від рівня підготовки учнів учитель має добирати рівневі завдання. Учні можуть виконувати лише завдання, аналогічні класним, відтворити матеріал підручника чи конспекту. Для цього вчитель пропонує завдання репродуктивного характеру (відповісти на запитання з підручника, підготувати розповідь по даній темі). Завдання конструктивного характеру потребує зусиль і є кроком до розумового розвитку (порівняти демографічні характеристики населення різних країн, розробити власну схему впливу факторів на динаміку чисельності населення). Для продовження практичної роботи одним учням доцільно поставити завдання по розробці стовпчастої діаграми вікової структури населення, іншим – побудувати статево-вікову піраміду. Завдання по розробці складних діаграм, карт з використанням комп'ютера можна розглядати як індивідуальні.

Використання ОІС – один з нестандартних способів навчання і на уроці, і в домашніх умовах. Враховуючи взаємопов'язаність демографічних процесів, їх системність у структурі уроків, використання схем є одним із ефективних способів подачі нового матеріалу на уроці, його закріплення вдома і моделювання основного змісту під час самостійного опрацювання матеріалу. В основу навчального моделювання покладено обов'язкове використання різних видів пам'яті учнів: механічної, логічної (вербальної) та образної. Це створює можливість враховувати індивідуальні особливості психіки учнів. Для успішного засвоєння демографічних понять необхідне 2-3-разове повторення матеріалу. Використання учителем ОІС демографічного спрямування є багатокроковим процесом, так як передбачає озвучення одиничних схем і конструкцій, їх пояснення, поєднання інформації у систему знань, повторення і закріплення матеріалу, самостійне опрацювання теми та спрямування навчально-пізнавальної діяльності учнів на створення власних моделей демографічних фактів і процесів.

Для формування демографічних понять на уроках вивчення нового матеріалу розроблені ОІС для 9-го (додаток Г, рис. Г.1) і 10-го (додаток Г, рис. Г.2 і Г.3) класів. Розроблені моделі будуть корисними при вивченні населення України і світу за новими програмами у 8-му та 9-му класах відповідно. Для розробки зазначених ОІС використані матеріали словників, підручників, навчальних посібників для вивчення економічної і соціальної географії в 9-му і 10-му класах українських та зарубіжних авторів, карти атласів [65; 149], а також навчальні посібники з демографії Ю. І. Муромцевої [112] та І. М. Прибіткової [135].

ОІС являє собою схематичне зображення певної частини теоретичного матеріалу з виділеними логіко-дидактичними зв'язками між елементами. До нього входять статистичні факти, наукові поняття, їх ознаки і причинно-наслідкові зв'язки. Логічна послідовність викладеного матеріалу, визначення кожного терміну, статистична конкретність показників створює передумови систематизації основних понять із їхніми повними характеристиками. Застосування ОІС при формуванні демографічних понять дозволяє вчителю вирішувати наступні завдання:

- 1) наочно демонструвати навчальний матеріал;
- 2) структурувати матеріал;
- 3) дати визначення всім поняттям і виділити головні їх ознаки;
- 4) забезпечити комплексне вивчення понять, причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей;
- 5) здійснювати корекцію знань і вмінь учнів.

Якщо вчителю вдається зацікавити учнів темами на уроці, проблемами які обговорюються, то самостійна робота буде мати позитивний характер.

Контроль і корекція знань учнів є одним із головних елементів навчально-виховного процесу. Аналіз досягнень учнів, перевірка і оцінка їх знань, виявлення рівня розумового розвитку забезпечує зворотній зв'язок у навчанні. Перевірка і оцінка знань є дуже складним процесом, що потребує від учителя не тільки професіоналізму, а й чуйності. Необхідно аналізувати всі досягнення учнів, включаючи якість знань, умінь і навичок та їх обсяг. Перевірка завдань може сприяти актуалізації знань при вивченні наступних тем. Перед початком вивчення теми учитель в обов'язковому порядку повинен оголосити вимоги, які він ставить перед учнями, у якій формі відбуватиметься перевірка.

Прийоми і методи контролю щодо засвоєння учнями демографічних понять повинні задовольняти ряд дидактичних вимог, а саме:

- 1) бути цілеспрямованими;
- 2) передбачати виявлення типових помилок;
- 3) бути оперативними з точки зору витрат часу учнями;
- 4) бути різноманітними щодо форм;
- 5) викликати зацікавленість.

Вітчизняна дидактика має у своєму арсеналі різноманітні методи контролю та оцінювання знань учнів. Як правило, це різноманітні усні опитування та письмові контрольні роботи. Але вони, безумовно, маючи позитивні риси, страждають суб'єктивізмом та невідповідністю результатів, їм не вистачає діагностичності і точності. У сучасній освіті при перевірці знань учнів поширена тестова форма. Вони являють собою важливий елемент більшості сучасних підручників з географії. Використання тестів для перевірки сформованості демографічних понять може відбуватися при поточній оцінці знань і перевірці знань учнів з метою успішного засвоєння матеріалу в кінці даної теми. Враховуючи методичні рекомендації науковців і вчителів по складанню тестів у багатьох посібниках і публікаціях [61, с. 179-193; 67, с. 334-355; 118, с. 61-67; 139; 184; 186; 187, с. 222-230; 190; 194, с. 130-137], для перевірки теоретичних знань учнів щодо демографічної характеристики населення України і світу, розроблені багаторівневі тестові завдання і шкала їх оцінювання (додаток Д, Е). Важливими є також завдання, які передбачають оцінку умінь учнів застосовувати демографічні знання для вирішення задач, аналізу графіків і діаграм (додаток Ж, З). Поєднання тестового контролю і відкритих письмових завдань забезпечить об'єктивне оцінювання знань та умінь учнів при вивченні демографічної характеристики населення.

Для практики шкільного навчання важливе місце займає питання критеріїв та рівня засвоєння понять. Основні вимоги засвоєння понять закладені у програмах. Рівні сформованості понять вперше визначені Н. А. Менчинською. Нею виділені чотири рівні: 1) перший характеризується дифузійно-розсіяним уявленням про

об'єкт, явище, на якому учень відрізняє один предмет від іншого, але окремі ознаки вказати не може, 2) для другого характерна можливість виділяти учнями ознаки понять, але нездатність виокремлювати істотні і неістотні, 3) на третьому учень узагальнює поняття, що є основою вільного оперування ним, 4) на четвертому відбувається виявлення зв'язків поняття з іншими, включаючи міжпредметні [176, с. 36]. А. В. Усова пропонує застосовувати наступні критерії оцінювання засвоєння понять учнями [177]:

1. Повнота засвоєння учнями змісту поняття:

$$\bar{K} = \frac{\sum_{i=1}^n n_i}{n \times N}, \text{ де } n - \text{кількість ознак понять, які необхідно засвоїти на даному}$$

етапі формування; n_i – кількість ознак, які засвоєні i -м учнем; N – кількість учнів, які приймають участь в перевірці якості засвоєння понять. Для окремого учня це

буде відношення: $\bar{K}_i = \frac{n}{n_i}$.

2. Повнота засвоєння учнями кількості зв'язків даного поняття з іншими поняттями:

$$L = \frac{\sum_{i=1}^l l_i}{l \times N}, \text{ де } l - \text{кількість зв'язків, які необхідно засвоїти на даному етапі}$$

формування поняття; l_i – кількість зв'язків, які засвоєні i -м учнем; N – кількість учнів, які приймають участь в перевірці якості засвоєння понять.

3. Повнота засвоєння учнями обсягу даного поняття:

$$\bar{O} = \frac{\sum_{i=1}^o o_i}{o \times N}, \text{ де } o - \text{обсяг поняття, який необхідно засвоїти на даному етапі}$$

формування; o_i – обсяг поняття, який засвоєний i -м учнем; N – кількість учнів, які приймають участь в перевірці якості засвоєння понять.

Основними критеріями оцінювання сформованості демографічних понять в учнів під час усного і письмового контролю є: 1) уміння давати визначення поняттю, 2) виокремлення і пояснення його суттєвих ознак, 3) наведення прикладів через використання конкретних фактів, зокрема статистичних, 4) використання поняття для вирішення практичних завдань.

Отже, системна взаємодія вчителя і учнів під час формування демографічних понять на уроках економічної і соціальної географії відбувається на основі теоретичного вивчення матеріалу, виконанні практичних і самостійних робіт. Успіх у навчанні залежить від фактичного матеріалу, наявності статистичних даних, картографічних джерел. Контроль знань та умінь учнів дає змогу учителю

виявити помилки і здійснити їх корекцію. Така організація навчального процесу забезпечує ефективність застосування методів, прийомів і засобів навчання географії, зокрема демографічної її складової.

2.2. Особливості змісту демографічних понять у курсі «Економічна і соціальна географія України» і методика їх формування

Формування демографічних понять на уроках географії в 9-му класі (за новими програмами у 8-му класі) має низку особливостей, пов'язаних із тим, що в курсі «Економічна і соціальна географія України» закладаються основи понятійного апарату суспільного аспекту науки і шкільного предмета, знання про фундаментальні закономірності життєдіяльності населення. При вивченні учнями населення України відбувається конкретизація їхніх демографічних знань, які у подальшому є інструментом пізнання. Серед засобів навчання з'являються географічні карти, які належать до економічних, таблиці, графіки і діаграми із статистичною інформацією, що підкреслює складність демографічної складової географічної освіти. Особливість процесу формування демографічних понять полягає у тому, що вони не можуть засвоюватися протягом короткого часу і лише шляхом заучування їх визначення. Тому кожне з них повинно входити у певну систему (населення, відтворення населення, природний рух, природний приріст, демографічна проблема).

Логічна взаємопов'язана система загальних понять є найбільш конкретним виразом підвищення наукового рівня навчання у школі. Систематизація демографічних понять дозволяє досягти глибини знань у кожному курсі, в якому вивчається населення. Особливо це важливо для учнів 9-го класу, для яких отримані знання знайдуть продовження в 10-му класі під час вивчення складних демографічних процесів: демографічний перехід, демографічна революція, демографічний вибух, типи відтворення населення тощо. Демографічні поняття повинні впроваджуватися в логічних послідовних визначеннях – аналізуватися і підкріплюватися конкретними прикладами. Оволодіння загальними демографічними поняттями розвиває пізнавальні здібності учнів, підвищує їх творчу активність, сприяє практичному здійсненню ідей розвиваючого навчання.

При формуванні демографічних понять найчастіше доцільно використовувати пояснювально-ілюстративний і репродуктивний методи, а також метод проблемного навчання. Для організації навчальної діяльності учнів можна задіяти всі види методичних прийомів: словесні (розповідь, пояснення, дискусія), наочні (демонстрування, ілюстрування), практичні (розв'язування задач, робота з картою). До засобів навчання можна віднести візуальні засоби (вербальні, ілюстративні, картографічні).

Поняття «населення» в курсі «Економічна і соціальна географія України» повинно бути першоосновою при вивченні демографічної складової даного курсу. Населення – це природно-історична і самовідтворювальна спільнота людей, що проживає на певній території. Для формування уявлення про даний об’єкт спочатку можна створити образ окремої людини, показавши фото різних мешканців планети або звернутися до учнів у класі як до «представників» людської популяції. Окрема людина становитиме частку спільноти людей, які завдяки здатності розмножуватися створюють нові покоління в певних природних і соціальних умовах. Дане уявлення про населення можна створити шляхом організації розумової діяльності за допомогою виділення істотних властивостей, внутрішніх і зовнішніх зв’язків, які стануть основою поняття (рис. 2.7).

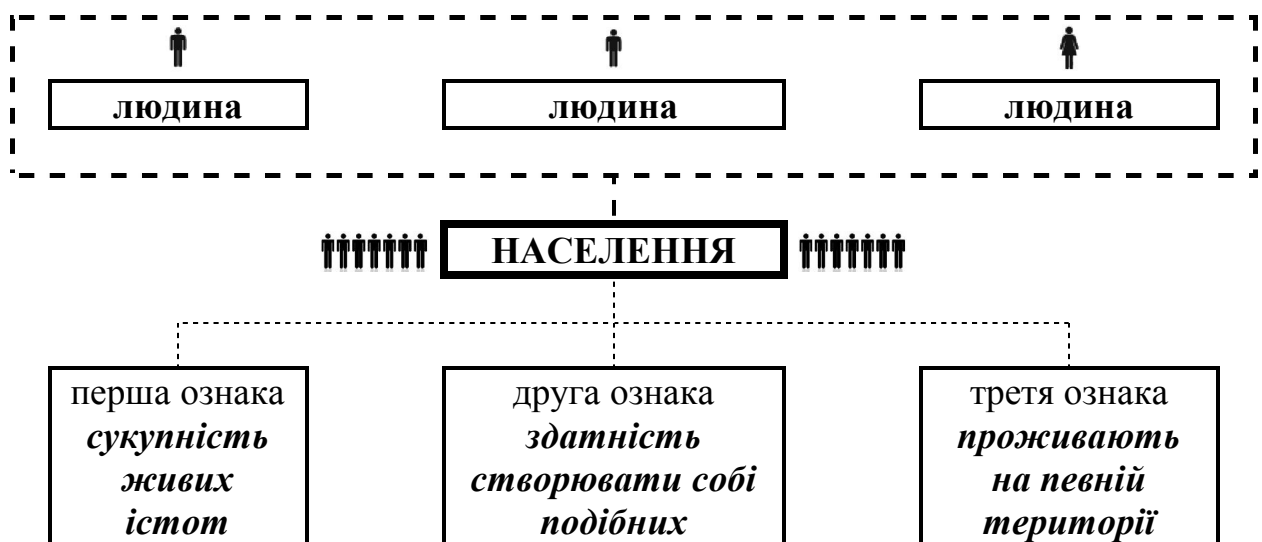

Рис. 2.7. Формування поняття «населення»

На основі створеного уявлення і поняття про населення подальша робота повинна бути спрямована на узагальнення і словесне визначення, обговорення терміну. Визначення задає точку зору – орієнтовну основу оцінки демографічних процесів. Дивлячись на визначення, учень починає обмірковувати шляхи розуміння даного поняття (додаток Г, рис. Г.1). Така реальна робота по оцінці різних демографічних процесів створює в учнів поняття як узагальнений і абстрактний образ. Таким чином, отримання визначення не є кінцем засвоєння поняття, а лише першим кроком на цьому шляху. Наступний крок – включення визначення у ті дії, які учні виконують для засвоєння. Знання учнів мають цілісний, комплексний характер і у процесі навчання від класу до класу не поділяються на окремі елементи, а, навпаки, стають все більш узагальненими, широкими та змістовними. Важливими є логічні операції щодо збільшення обсягу даного поняття. Уявлення про населення формується від загального до

конкретного, а потім знову до загального. Наприклад, населення світу (при вивченні материків 7-го класу) – населення України, області (за програмою 9-го класу) – населення світу (за програмою 10-го класу). Таким чином відбувається процес деталізації та диференціації поняття.

Одним з вихідних показників під час вивчення населення будь-якого регіону є його чисельність. Цей показник відносно окремих регіонів світу та країн є поняттям і використовується для характеристики населення впродовж усього вивчення географії в школі. Під час вивчення економічної і соціальної географії України характеризується чисельність населення країни, окремих регіонів, економічних районів, найбільших міст. Коли поряд з даними загальної чисельності населення країни наводять дані по її регіонах, особливо тих, що вирізняються найбільшою та найменшою населеністю, вивчають населення світу та його окремих країн у курсі «Соціально-економічна географія світу». Поняття «чисельність населення» має також важливе теоретичне значення, оскільки характеризує демографічні особливості країн і регіонів. Його методологічна функція полягає у тому, що він є базою для розрахунку економічних, соціальних показників, що відбивають рівень визначеного явища на душу населення. Це, у свою чергу, дає можливість зіставляти показники різних країн.

Вивчення чисельності населення є початковим етапом у формуванні понять школярів про систему показників, що характеризують населення. Тому на цьому етапі навчання учні знайомляться переважно з абсолютними статистичними показниками, що характеризують населення України, своєї області, населеного пункту. Цифровий фактаж насичує урок інформацією, однак обмежуватися застосуванням лише цифр на уроці неприпустимо. Обов'язковість запам'ятовування цифр учнями має спірний характер, оскільки викликає багато труднощів при вивченні демографічної характеристики, і, тим самим, знижує зацікавленість до предмету. Учителю потрібно знайти ту «золоту середину», яка б і сприяла змістовності уроку, і не робила його сухим. Для цього необхідно ввести обов'язкові статистичні дані, наприклад, чисельність населення України, своєї області, свого населеного пункту. Інші дані, наприклад, динаміку чисельності населення України по роках демонструвати у табличній і графічній формах.

Поняття «чисельність населення» дуже близьке за своїми ознаками до поняття «населення». Демонструючи рисунок 2.7 учителю достатньо наповнити зміст свого пояснення визначенням і статистичними даними. Чисельність населення України станом на кінець 2011 року становила 45,6 млн. осіб. Тобто, чисельність населення – це загальна кількість людей, що проживає на певній території у конкретний момент часу. Кожний учень у класі повинен відчувати те, що він є часткою цієї кількості.

Абсолютне число дає перше уявлення про величину і дозволяє робити порівняння за різні періоди часу. Наприклад, четверта колонка у таблиці 2.1 демонструє динаміку чисельності населення України. Для кращого сприйняття цих даних учням необхідно виконати практичну вправу – накреслити графік. Це дозволить зробити висновки на уроці, що чисельність жителів у державі постійно скорочується, максимальний показник було досягнуто у 1992 році. Довготривале скорочення чисельності населення називають депопуляцією, яку можна уявити за даними таблиці (додаток Г, рис. Г.1) або побудованого графіка. Аналіз такої негативної ситуації необхідно здійснювати після вивчення всіх факторів і демографічних понять.

Таблиця 2.1

Динаміка чисельності населення України

Роки	Природний приріст, тис. осіб	Механічний приріст, тис. осіб	Населення України, млн. осіб.
1960	593,0	35,4	43097,0
1965	356,8	58,8	45548,4
1970	301,2	88,0	47507,4
1975	248,5	22,0	49151,0
1980	174,2	7,9	50134,6
1985	145,2	22,5	51025,2
1990	26,6	79,3	51944,4
1992	- 100,6	288,1	52244,1
1995	- 299,8	- 94,5	51334,1
2000	- 350,0	- 44,8	49400,0
2005	- 360,2	- 54,8	48908,0
2011	- 162,0	17,1	45633,6

З чисельністю населення пов'язане поняття «густота населення». Найкращий спосіб створити уявлення про це поняття – накреслити на дошці квадрат у масштабі 1 км² і розмістити декілька фігурок людей (рис. 2.8). Таким чином можна продемонструвати розміщення людей по території в середньому.

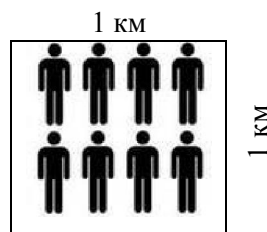

Рис. 2.8. Схема формування поняття «густота населення»

Паралельно з цим учням необхідно дати можливість самостійно вирішити задачу на розрахунок густоти населення України, використавши формулу:

$$\text{Густота населення} = \frac{\text{чисельність населення України}}{\text{площа України}} = \frac{45\,633\,600 \text{ осіб}}{603\,700 \text{ км}^2} = 75,6 \text{ осіб/км}^2$$

ОІС з даної теми схематично відображає саму формулу густоти населення і її одиницю вимірювання (додаток Г, рис. Г.1).

Ефективним методом при закріпленні матеріалу про чисельність населення України і його густоту, крім пояснювально-ілюстративного, є метод проблемного викладу матеріалу. Наприклад, питання «Чому показник густоти населення в Україні зменшується?» створить умови для активізації пізнавальної діяльності учнів на уроці.

Особлива увага приділена поняттям, які є багатофакторними щодо демографічного матеріалу, за допомогою яких наука фіксує пізнання зв'язків, закономірностей між об'єктами і процесами. Поняття «народжуваність» і «смертність» також належать до основних. Велике значення у формуванні демографічних понять мають емпіричні знання, які сприяють емоційному фону для освоєння теоретичних знань. Процес уявлення народжуваності в учнів не становить великих труднощів. Образ немовляти можна створити шляхом демонстрації фото, або звернутися до учнів і запропонувати їм пригадати своїх маленьких братиків і сестричок. Кожен учень у змозі виділити найсуттєвіші ознаки цього образу. Для формування поняття «смертність» учителю необхідно володіти надзвичайними якостями, так як у багатьох людей, а особливо у дітей, воно може асоціюватися із неприємними життєвими подіями. Для цього необхідно учням пояснити, що будь-яка жива істота, у тому числі і людина, має кінець і початок свого життя. Смерть – завершальна фаза індивідуального існування кожного організму. Уявлення про смертність можуть створити війни, надзвичайні події, хвороби, вік людини. Після надання даним поняттям певного образу, слід разом з учнями дати визначення, акцентуючи увагу на тому, що і народжуваність, і смертність є процесами. Перший пов'язаний із народженням дітей у сукупності осіб, що складають покоління, другий – вимирання поколінь, що складається із одиничних смертей людей різного віку. На цьому етапі необхідно буде використати схильності учнів до асоціативного мислення, тобто для поняття народжуваності використати символ радості (рис. 2.9), а для смертності – символ суму (рис. 2.10). У подальшому навчанні можна застосовувати ці символи і у формулах при розв'язуванні задач, і у поясненні інших демографічних процесів в розроблених ОІС.

Рис. 2.9. Символ радості

Рис. 2.10. Символ суму

Процеси народжуваності і смертності у державі мають кількісний вираз. Для їх вимірювання застосовують систему показників, яка дозволяє визначити загальний рівень, динаміку та інтенсивність. Абсолютне число народжених і померлих показує, скільки всього дітей народилося і скільки осіб померло відповідно за визначений період. Так, за 2011 рік в Україні було 502 600 осіб народжених і 664 600 осіб померлих або у м. Полтаві за добу народилося 9 дітей. Ці дані закріплюють уявлення учнів про поняття «народжуваності» і «смертності», однак є малоінформативними, оскільки залежать від абсолютної чисельності населення країни. Для цього слід перейти до відносних показників, як правило, розрахованих на 1 000 жителів. Порівняння показників народжуваності і смертності, їх глибокий аналіз здійснюється при вивченні населення світу і окремих країн, але є необхідним елементом знань у курсі «Економічна і соціальна географія України». Для закріплення матеріалу учням можна запропонувати виконати практичну вправу на розрахунок показників на 1 000 осіб за даними 2011 року, склавши пропорцію або використавши формули:

$$\text{Коеф. народжуваності} = \frac{\text{абсолютне число народжених}}{\text{чисельність населення}} \cdot 1000 = \frac{502600 \text{ осіб}}{45633600 \text{ осіб}} \cdot 1000 = 11,0 \text{ ‰}$$

i

$$\text{Коеф. смертності} = \frac{\text{абсолютне число померлих}}{\text{чисельність населення}} \cdot 1000 = \frac{664600 \text{ осіб}}{45633600 \text{ осіб}} \cdot 1000 = 14,5 \text{ ‰}$$

Учнями повинні виконуватися ряд вправ на застосування понять. Важливо активізувати дітей на виявлення факторів, які впливають на народжуваність і смертність, навести приклади у порівнянні з іншими країнами. Так, за показниками природного скорочення у 90-і роки на 1 000 осіб (– 7,5‰) Україна займала перше місце у світі, обігнавши країни, в яких відбувалися війни, не вирішені проблеми голоду, відсутня кваліфікована медична допомога. В абсолютних показниках величина скорочення населення дорівнювала майже 400000 осіб щорічно. Обговорені результати записати у конспекті.

Народжуваність і смертність можуть бути використані для формування інших демографічних понять. Термін «віталістичні події» у шкільних програмах не висвітлюється, але часто автори підручників для повноти викладеного матеріалу наводять приклади щодо віку одруження в країні, даних про порядковий номер шлюбу, кількість дітей у сім'ї, вік жінки при народженні дитини, показники дитячої смертності. Ці демографічні характеристики і є

віталістичними подіями. Щоб не насичувати статистичними даними учнів, їм можна запропонувати виконати практичне завдання, заповнивши на дошці таблицю наступного зразка у таблиці 2.2.

Поняття «відтворення населення» для учнів 9-го класу є дуже важливим, так як поглиблюється у процесі вивчення населення світу в 10-му класі. Воно створюється на основі уже сформованих понять про населення, народжуваність і смертність. Головна особливість населення полягає в тому, що незважаючи на постійні зміни його чисельності і структури, воно зберігається як вид живих організмів на планеті, тобто самовідтворюється. Уявлення про це поняття можна створити образами старенької людини і дитини, або дідуся, батька і сина (бабусі, мами і доньки), що означатиме заміну поколінь (рис. 2.11). Відтворення населення – це постійне оновлення чисельності і структури населення в процесі зміни поколінь людей через народжуваність і смертність.

Таблиця 2.2

Приклади віталістичних подій

Тип сім'ї за кількістю дітей	Кількість типових сімей, учні яких навчаються у даному класі
1 дитина	
2 дитини	
3 дитини	
4 дитини	
5 і більше дітей	

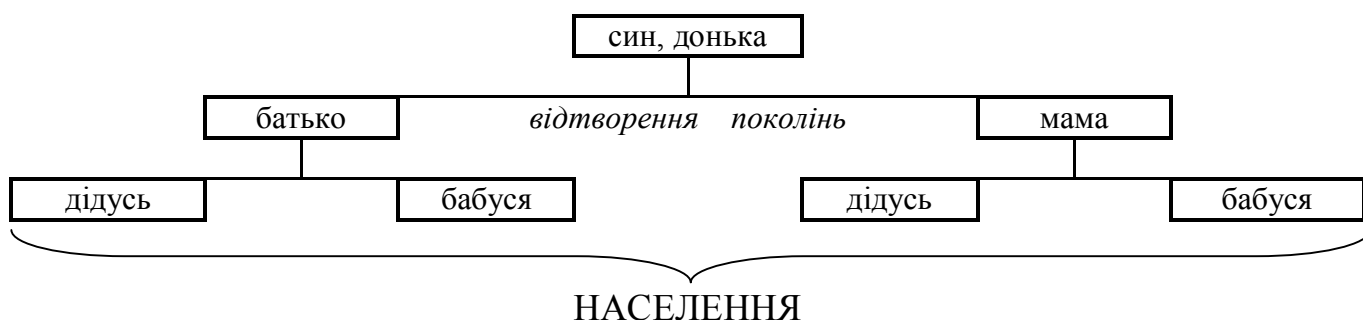

Рис. 2.11. Відтворення поколінь

Основними ознаками поняття «відтворення» виступають різні покоління людей, процеси народження і смерті окремих осіб. Збільшення обсягу поняття «відтворення населення» буде відбуватися шляхом використання його у поясненні понять «природний рух» і «природний приріст». Перше з них регламентує зміну чисельності населення в результаті процесів народжуваності і смертності, друге – уособлює показник, який розраховують як різницю між

народженими і померлими. Всі поняття тісно пов'язані між собою і тому повинні бути висвітлені на уроці в комплексі (рис. 2.12). Природний приріст має два значення – додатне і від'ємне. Додатний показник утворюється в ситуації, коли кількість народжених більша, ніж померлих, від'ємний – у ситуації протилежній.

Для закріплення матеріалу учням необхідно проаналізувати таблицю 2.1 і вирішити задачу на розрахунок природного приросту за формулою:

$$\text{Природний приріст} = \text{чисельність народжених} - \text{чисельність померлих}$$

Таке пояснення усуне помилку, яку учні допускають при визначенні природного приросту – це не співвідношення, а різниця показників народжуваності і смертності. Слід нагадати учням, що для розрахунку можна скористатися як абсолютними величинами, так і відносними (додаток Г, рис. Г.1).

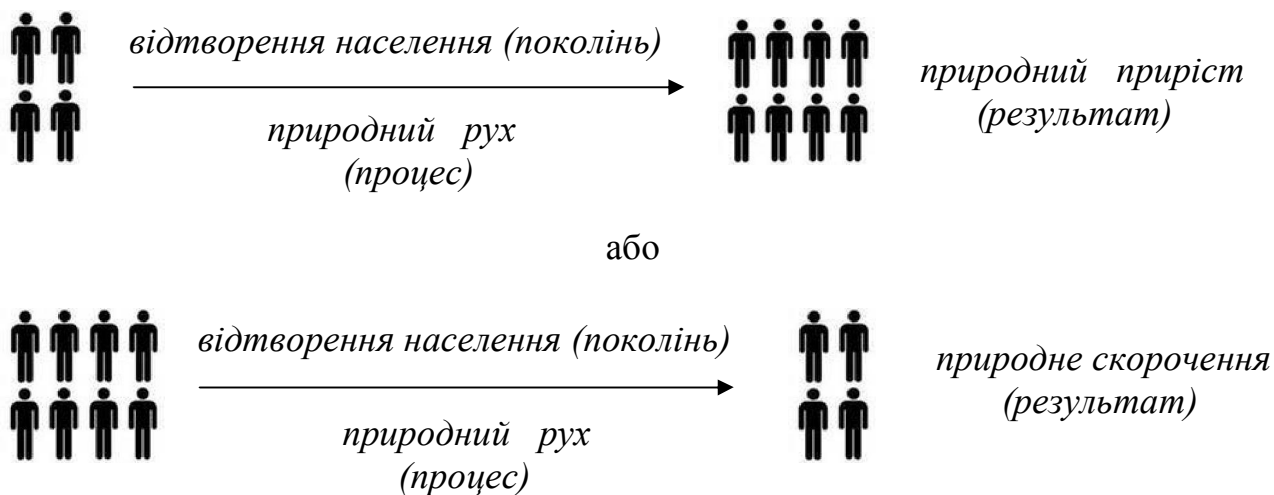

Рис. 2.12. Схема формування понять «природний рух» і «природний приріст»

У першому випадку отримуємо результат у кількості осіб, у другому – кількість осіб на 1000 жителів. Наприклад, для України розрахунки будуть наступні:

$$\text{Природне скорочення} = 502\,600 \text{ осіб} - 664\,600 \text{ осіб} = -162\,000 \text{ осіб}$$

або

$$\text{Природне скорочення} = 11,0\text{‰} - 14,5\text{‰} = -3,5\text{‰}$$

Дана схема і вирішені задачі дозволять учням встановити причинно-наслідкові зв'язки, зрозуміти взаємозалежність процесів народжуваності, смертності, природного руху, відтворення населення і результату природного приросту. Висновки щодо динаміки чисельності населення в Україні також можуть бути підкріплені розрахунками відповідних показників на красномовному матеріалі (своєї області, населеного пункту).

Показники міграцій також впливають на загальну чисельність населення в країні. Поняття «еміграція», «імміграція», «механічний рух» і «механічний приріст» повинні формуватися у комплексі. В їх основу можуть бути покладені уявлення про населення, точніше його частину, яка здійснює переміщення через кордон. Емігрантів визначають як осіб, що виїхали за межі країни, іммігрантів – як осіб, що в'їхали до країни. Образи цієї категорії населення створити дуже просто: громадяни у пошуку роботи за кордоном, туристи, бізнесмени, особи, які тікають з країни від певного екологічного лиха, військових конфліктів тощо. Такі зміни у переміщенні людей призводять до процесу, який називається механічним рухом, і його результату – механічного приросту. Останній має два значення – додатне і від'ємне. У разі перевищення кількості емігрантів над іммігрантами виникає механічне скорочення населення. Дані поняття можна продемонструвати схемою на рисунку 2.13.

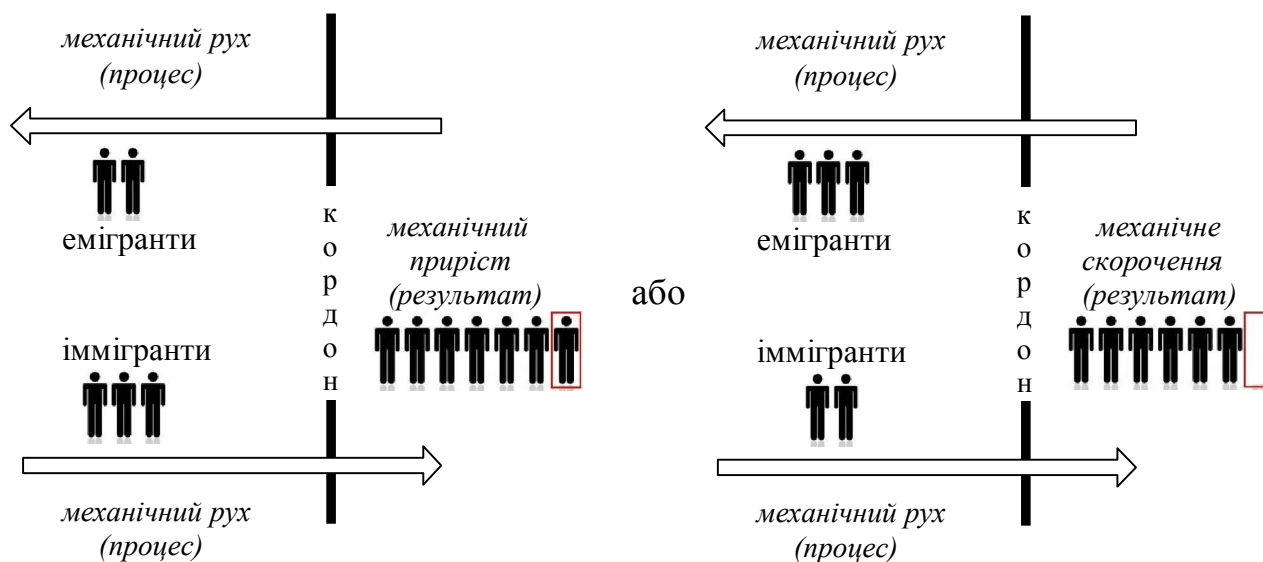

Рис. 2.13. Схема формування понять «механічний рух» і «механічний приріст»

Для закріплення матеріалу учні можуть проаналізувати таблицю 2.1, рисунок Г.1 у додатку Г і вирішити задачу за формулою:

$$\text{Механічний приріст} = \text{чисельність іммігрантів} - \text{чисельність емігрантів}$$

Дані процесів міграції в Україні засвідчують про механічний приріст. Розрахунки здійснюють в абсолютних і відносних показниках:

$$\text{Механічний приріст} = 31\,684 \text{ осіб} - 14\,588 \text{ осіб} = 17\,096 \text{ осіб}$$

або

$$\text{Механічний приріст} = 0,7\text{‰} - 0,3\text{‰} = 0,4\text{‰}$$

Вивчення еміграції та імміграції є продовженням формування понять населення і чисельність населення на прикладі України. Для пояснення внутрішньоміграційних процесів слід використати красномовний матеріал. На загальну чисельність населення в державі внутрішня міграція не впливає, але від її показників залежить чисельність населення області, району, населеного пункту. Обговоривши причини виїзду населення за межі територіальної одиниці і в'їзду до неї, можна продемонструвати ситуацію на прикладі Полтавської області за допомогою стовпчастої діаграми (рис. 2.14).

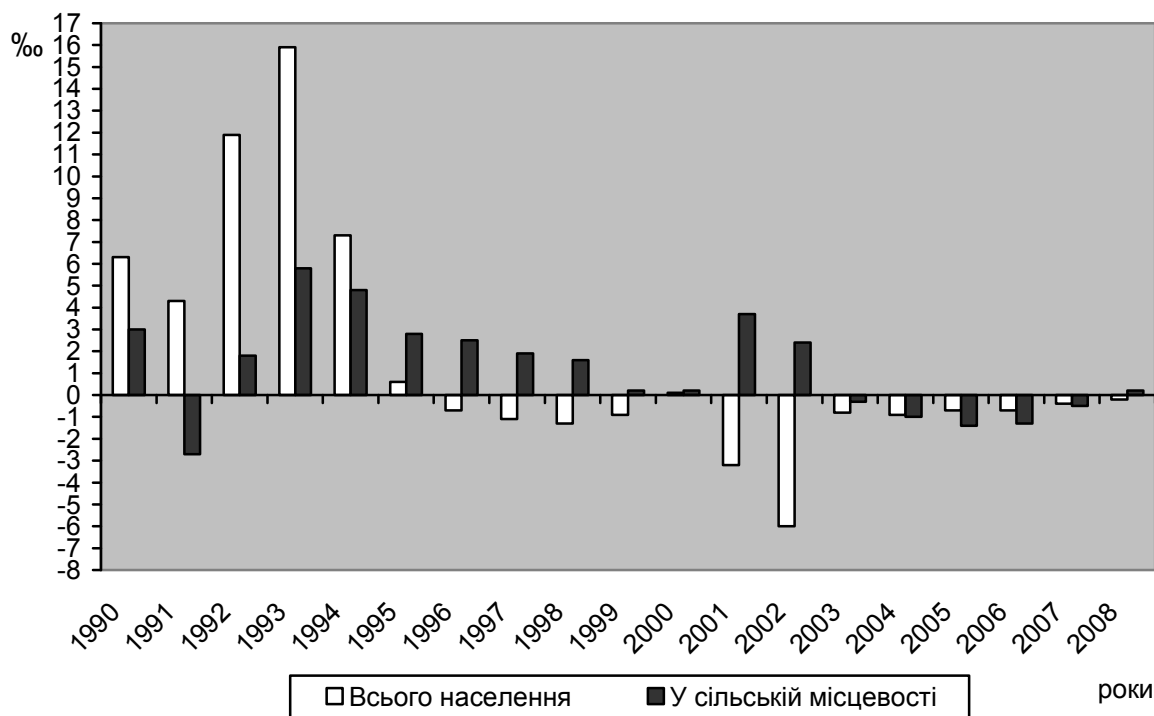

Рис. 2.14. Механічний приріст населення Полтавської області

Під структурою (складом) населення розуміють його розподіл відповідно до значення якої-небудь ознаки. При вивченні населення об'єктами аналізу є: статево-вікова, сімейно-шлюбна, соціальна, економічна, етнічна (національна), розселенська структури. На основі цих даних будують узагальненні висновки про

якісний склад населення певної території. Однак демографів перш за все цікавлять ті характеристики, що безпосередньо пов'язані з відтворенням населення, зміни яких мають безпосередній і найбільший вплив на жителів певної території. Основними демографічними характеристиками населення є: стать, вік, сім'я, шлюб, а також соціальний статус [112, с. 61].

Стать розглядають як комплекс тілесних, поведінкових, соціальних, психологічних ознак, що визначають статус людини як чоловіка або жінки. Вік є другою важливою демографічною характеристикою, який являє собою період від народження людини до того або іншого моменту її життя. На підставі цих ознак будується найвідоміша демографічна структура – статеві-вікова. Інформація про неї дозволяє аналізувати відтворення населення, демографічні процеси і закономірності на різних стадіях життєвого циклу осіб. Знаючи особливості статево-вікової структури населення в той або інший період часу, можна будувати досить обґрунтовані припущення про майбутні тенденції народжуваності і смертності, інших демографічних процесів.

Уявлення дітей про стать створити дуже легко: визначити головні ознаки жінки і чоловіка, а за допомогою кругової діаграми показати їх розподіл в Україні (рис. 2.3). Україна знаходиться на одному з перших місць у світі за переважанням жінок у структурі, на яких припадає близько 54% від загальної чисельності населення. Для уявлення віку необхідно повернутися до формування поняття «відтворення населення», коли учні створювали образи різних поколінь людей. Найпростіше переведення знань про покоління учнів може бути завершеним у вигляді виділених трьох категорій населення: діти і підлітки, працездатне населення, особи пенсійного віку.

Під час вивчення географії України статево і вікову структури населення розглядають одночасно, визначивши їх співвідношення в усьому населенні і в окремих вікових групах. Для наочності і загального уявлення про них будують статево-вікові піраміди. Діаграму свого часу було названо пірамідою через її зовнішній вигляд, оскільки число осіб у старшому віці звичайно було менше, ніж у молодшому. В Україні із низькими показниками народжуваності діаграма має неправильну форму: звужену біля основи і розширену на вершині (рис. 2.15).

Статево-вікова піраміда зображує стан населення на певний момент часу. Існує декілька підходів щодо виділення вікової структури населення. Розроблена для населення України статево-вікова піраміда демонструє три варіанти (рис. 2.15). Перший представлений смугами через п'ять років. Другий поєднує вік і психологічні періоди життя людей: новонароджені, немовлята, діти, підлітки, юнаки і дівчата, дорослі, особи похилого віку, старі люди і старожили. Найпоширеніша і найпростіша вікова структура населення передбачає виділення трьох категорій: діти і підлітки, особи працездатного віку та особи пенсійного

віку. Третій варіант є важливим для демографічної характеристики населення, оскільки є основою виділення трудових ресурсів у державі, розуміння багатьох реформ, зокрема, пенсійної. Так, жінки і чоловіки, які досягають 60-ти років переходять із категорії працездатного населення до пенсіонерів.

Важливим аспектом використання діаграми є аналіз взаємозв'язку вікової структури населення і його відтворення. За порівняльною довжиною смуг можна судити про вплив процесів народжуваності і смертності на вікову структуру населення. Рисунок 2.15 демонструє нерівномірний розподіл населення за статтю і віком. Учні повинні прийти до висновку, що частка дітей і підлітків дуже низька. Особливо потрібно відмітити ту ситуацію, при якій частка осіб пенсійного віку є дуже високою – більше 8-10%. Такий стан суспільства називають «старіння нації» (додаток Г, рис. Г.1). В Україні цей показник перевищує норму майже у 3 рази і становить 23%. Продемонстрована діаграма є хорошим наочним прийомом, який допоможе створити уявлення про поняття «старіння нації».

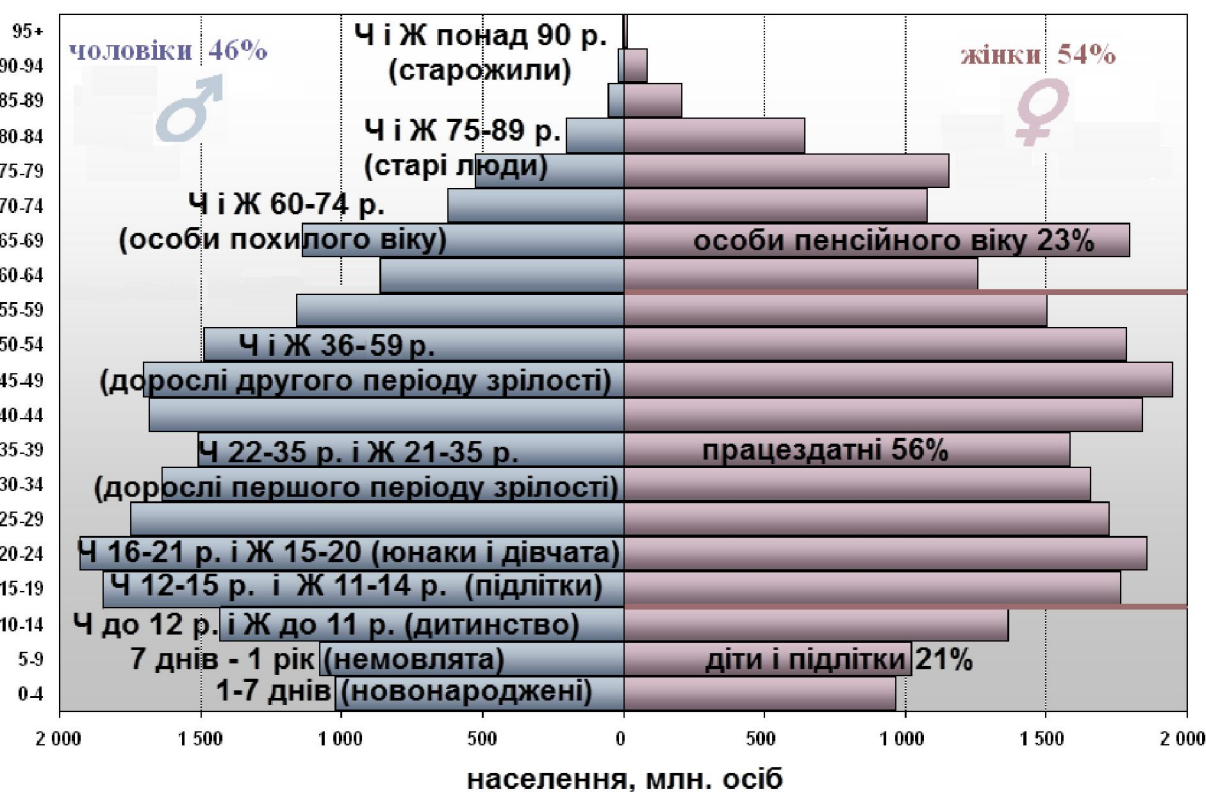

Рис. 2.15. Статтєво-вікова піраміда населення України

Однією з узагальнюючих характеристик вікової структури населення є його середній вік і безпосередньо пов'язана з ним тривалість життя – кількість років, які в середньому проживає особа (додаток Г, рис. Г.1). Показник тривалості життя є елементом показника якості життя – ступені задоволення матеріальних, культурних і духовних потреб людини. Це поняття використовується як

найважливіша характеристика будь-яких демографічних подій у житті людини, є об'єктом обговорення в державних структурах щодо соціальної політики. Тривалість життя жінок в Україні в середньому становить 75 років, а чоловіків – близько 65 років, що говорить про невисокі показники якості життя населення. За рівнем тривалості життя Україна посідає 113 місце із середнім показником 69 років. Уявлення про цю ситуацію можна створити за допомогою статево-вікової піраміди, з якої видно, що частка жінок над чоловіками у пенсійному віці значно переважає.

Для глибокого аналізу особливостей, тенденцій і закономірностей соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві на мікрорівні, тобто у родині, необхідно вивчити сімейно-шлюбну структуру населення. Її вивчення на уроках географії є необхідним з огляду не лише соціальних потреб держави, а й морально-психологічного стану суспільства. Знання учнів про сімейно-шлюбну структуру населення можуть вплинути на їхнє ставлення до виконання обов'язків у майбутньому подружньому житті: чоловіка і жінки, матері і батька. Шлюб (від слов'янського «слюб» – з'єднання по любові) – історично зумовлена, санкціонована суспільством форма взаємин між чоловіком і жінкою, яка визначає їхні права і обов'язки щодо одне-одного й щодо дітей. Шлюб укладається, в першу чергу, для створення сім'ї. Так, учні повинні знати, що для вступу у шлюб з метою створення сім'ї в Україні є ряд умов, а саме: 1) згода майбутнього подружжя на укладення шлюбу, його реєстрацію, 2) шлюбне повноліття майбутнього подружжя (згідно з основами законодавства шлюбний вік для дівчат і юнаків становить 18 років, але у разі особливих випадків, місцеві органи влади мають право реєструвати шлюб між особами, котрі не досягли шлюбного віку), 3) дотримання принципу моногамії, 4) відсутність будь-якого рідства між майбутнім подружжям, що є важливим для процесу відтворення здорового покоління, 5) психічне здоров'я осіб, котрі вступають у шлюб [166; 180; 182].

Розподіл населення за сім'ями різного типу і станом індивіда у сім'ї називається сімейно-шлюбною структурою населення. У демографії використовують такі типи сімей, що дають змогу вивчити характер участі сім'ї у відтворенні населення за: наявністю шлюбної пари, тривалістю шлюбу, статтю, віком, наявністю дітей та їх числа. При формуванні поняття «віталістичні події» учні знайомилися із типом сімей у своєму класі: однодітними, дводітними, багатодітними тощо. Розширити поняття «сімейно-шлюбна структура», крім зазначених типів сімей, можна шляхом групування їх за найпростішими наступними ознаками: повні і неповні (складаються із матері (або батька) з дітьми), зареєстровані і незареєстровані в державних установах, молоді сім'ї.

При вивченні населення інтерес викликають його соціальні, професійно-кваліфікаційні, розселенські характеристики. Узагальнюючи всі ці дані можна

говорити про соціальну структуру населення. Це поняття дуже широке, і тому учням можна надати інформацію про найпростіші соціальні спільноти: робітників, селян, службовців, студентів, учнів.

Сформувавши поняття про найважливіші характеристики населення на прикладі України, можна підвести підсумок на уроці про демографічну ситуацію у державі. Вона являє собою природно-історичний стан населення, для якого характерний певний режим відтворення, кількісний та якісний його склад. Особливості статево-вікової, сімейно-шлюбної, соціальної структури населення, режим відтворення, механічний рух дають найповніше уявлення про демографічну ситуацію в Україні. Поняття «демографічна ситуація» буде сформоване на відомих фактах про чисельність населення України і його динаміку, показники природного і механічного приростів, співвідношення чоловіків і жінок та їх тривалість життя, диспропорції в різних вікових групах, особливостях сімей щодо кількості дітей у них. Спираючись на дані факти учні можуть дійти до висновків, що демографічна ситуація в Україні є проблемною. Тобто, для українського суспільства характерні нестійкі показники відтворення. Одним із різновидів демографічної проблеми є криза. Уявлення про демографічну кризу як сукупність соціально-демографічних проблем, пов'язаних із скороченням чисельності населення і погіршення його якісних характеристик, в учнів повинно формуватися на основі понять «депопуляція», «старіння нації», «тривалість життя». Застосовуючи логічні операції узагальнення і обмеження всі поняття можна формувати у системі: «демографічна проблема – демографічна криза – депопуляція» (додаток Г, рис. Г.1).

На основі висновків про негативні тенденції процесів життєдіяльності населення, учні повинні зрозуміти необхідність допомоги держави. Для вирішення цих проблем держава запроваджує демографічну політику, яка являє собою цілеспрямовану систему законодавчих, пропагандистських, фінансових, економічних заходів органів та інших соціальних інститутів у сфері регулювання чисельності населення, його структури, якості життя (додаток Г, рис. Г.1). Яскравим прикладом щодо реалізації законодавчих і фінансових позитивних рис впливу на покращення народжуваності в Україні є матеріальна допомога при народженні дитини, розмір якої з 1 грудня 2011 року складає 26,1 тис. грн. на першу дитину, 52,2 тис. грн. – на другу, 104,4 тис. грн. – на третю [166]. Пропагандистські заходи учні можуть відтворити самостійно, посилаючись на постійну рекламу в засобах масової інформації про відновлення традицій в українському суспільстві щодо багатодітності родини, про наміри створювати прийомні сім'ї взамін ліквідації дитячих будинків тощо. Прикладом економічного впливу на вирішення демографічних проблем можуть бути пільги багатодітним

родинам у різних сферах життя, пільги молодим сім'ям щодо отримання кредиту на житло тощо.

При вивченні регіонального огляду всі демографічні поняття будуть істотно розширені за рахунок їх деталізації. На прикладах характеристики населення певного регіону в розділах «Економічне районування» і «Географія своєї області» створюються певні передумови для подальшого свідомого сприйняття демографічних понять. Велике значення має фактичний матеріал, який заснований не лише на характерних особливостях населення, але й статистичних показниках його життєдіяльності. Краєзнавчий матеріал може бути основою для введення сформованого поняття у систему географічних знань. Приклади щодо життєдіяльності населення Полтавської області, зокрема, графік динаміки чисельності населення (рис. 2.4), статево-вікова піраміда (рис. 2.5) карта природного руху (рис. 2.6), діаграма механічного приросту (рис. 2.14) забезпечать ефективне формування демографічних понять при вивченні регіону.

Отже, вивчення демографічної характеристики населення України є важливим етапом формування демографічних понять в школі – під час знайомства з фактами життєдіяльності населення, вивчення краєзнавчого матеріалу учням на уроках закладаються основи демографії.

2.3. Організаційно-педагогічні умови формування демографічних понять у курсі «Соціально-економічна географія світу»

Формування демографічних понять є безперервним процесом. Під час вивчення економічної і соціальної географії в школі поняття набувають ознак єдиної загальнодемографічної системи, яка сприяє високому рівню їх засвоєння. Сформовані фундаментальні демографічні поняття в учнів під час вивчення населення України знаходять своє продовження у наступних курсах. В курсі «Соціально-економічна географія світу» демографічні знання стають більш складними, а в їхній структурі переважають загальні, абстрактні поняття. Вони розширюються та ускладнюються за змістом. Посилення наукових основ у методичному відношенні відбувається шляхом створення розгалуженої системи загальних понять з наступним визначенням оптимальних прийомів їх формування, розбивкою за темами, уроками.

Демографічні поняття продовжують формуватися на уроках при вивченні тем «Чисельність населення світу» і «Структура населення світу». З теоретичними знаннями під час вивчення цих тем учні набувають практичних умінь по вирішенню задач, знайомляться з прогнозуванням демографічних процесів і визначенням можливих напрямів їх регулювання. У кінцевому результаті

демографічні поняття повинні зайняти ключове місце в системі шкільної географічної освіти.

Під час вивчення теми «Чисельність населення світу» розкриваються основні аспекти кількісних змін життєдіяльності людей. Поняття «населення» і «чисельність населення» в 10-му класі має ряд особливостей. По-перше, населення можна розглядати як статичний об'єкт, тобто, сукупність просторових властивостей угруповань людей в межах всієї планети або окремих територій у певний момент часу. По-друге, населення можна вивчати не як стан, а динамічний процес, потік існування людей у часі, трансформації їх основних характеристик. По-третє, формування понять є більш масштабним й динамічним і відбувається за рахунок розширення відомостей про мешканців всієї планети у порівнянні з відомостями про населення України. Формування демографічних понять при вивченні населення світу потребує застосування методів, які сприятимуть ефективній реалізації освітніх ідей. Якщо в попередніх класах у навчанні домінували пояснювально-ілюстративний і репродуктивний методи, то тепер одним з найефективніших є проблемний метод. Він допомагає учням глибше осмислити демографічні процеси, їхні тенденції, а потім і здійснити прогнозування їхнього можливого розвитку. Частково-пошуковий метод може бути реалізований при написанні учнями науково-дослідницьких робіт з вивчення динаміки чисельності населення світу, аналізу демографічних проблем конкретної країни тощо.

Розроблена ОІС з даної теми допоможе учням повторити і закріпити отримані знання (додаток Г, рис. Г.2). В даній розробці поняття, які були сформовані в попередньому класі, не мають визначення у повному обсязі, а замінені символами і доповнені прикладами. Це, з одного боку, здійснювалося з метою внесення цікавої інформації, з іншого – активізації учнів на продуктивну розумову роботу. На новий рівень знань учнів виводять створені уявлення про загальну чисельність населення планети і окремих країн. За допомогою пояснювально-ілюстративного і репродуктивного методів учитель здійснює аналіз динаміки чисельності населення планети. Одним із варіантів демонстрації динаміки може бути приріст населення на один мільярд (табл. 2.3). Уміння, що формуються в учнів під час виконання практичних вправ, дозволять їм усвідомити прикладне значення понять.

Побудувавши графік за даними таблиці, учні можуть робити висновки щодо кількості років, за які відбувався приріст, порівнювати динаміку населення за різні періоди. Зацікавити учнів можна даними про жителів планети, яким пощастило стати ювілейними. Наприклад, 5-ти мільярдний хлопчик народився у листопаді 1987 року у Соціалістичній Федеративній Республіці Югославії. Народжений у жовтні 1999 року хлопчик у Боснії та Герцеговині став 6-ти

мільярдним жителем планети. Спир про те, у якій країні відбулася знаменна подія щодо 7-ми мільярдного жителя не завершений і сьогодні. Одні вважають, що у ніч з 30 на 31 жовтня 2011 року в Індії на світ з'явилася дівчинка, другі вирахували народжену дівчинку на Філіппінах, треті віддають перевагу російському хлопчикові.

Таблиця 2.3

Динаміка чисельності населення світу

Роки	Час приросту на 1 млрд. осіб., роки	Населення світу, млрд. осіб.
1820	вся попередня історія	1
1927	107	2
1960	33	3
1975	15	4
1987	12	5
1999	12	6
2011	12	7

Особливо цікавою є інформація по найбільшій за чисельністю населення країні. Яскравими враженнями про ці дані учні можуть поділитися, порівнюючи населення України (табл. 2.4). Занесені на контурну карту країни сприятимуть їх легкому запам'ятовуванню.

З поняттям «чисельність населення» тісно пов'язана «густота населення». Вона характеризує розміщення населення по території, але цей показник для демографії цікавий тим, що зростаюча чисельність населення планети призводить до скорочення площі, яка припадає на одну особу.

Таблиця 2.4

Найбільші за чисельністю населення країни світу на липень 2012 року

Чисельність населення, осіб	Країна
1 343 239 923 (01)	Китай
1 205 073 612 (02)	Індія
313 847 465 (03)	США
248 216 193 (04)	Індонезія
205 716 890 (05)	Бразилія
190 291 129 (06)	Пакистан
170 123 740 (07)	Нігерія
161 083 804 (08)	Бангладеш
138 082 178 (09)	Росія
127 368 088 (10)	Японія
.....	.....
45 633 650 (29)	Україна

Для розуміння цього поняття учні можуть використати формулу густоти населення. В середньому у світі на 1 км^2 припадає 47 жителів планети (47 осіб/км^2), а якщо враховувати лише території придатні для життя, то цей показник зростає до 99 осіб/км^2 . Для виявлення взаємопов'язаності понять «чисельність населення світу» і «густина населення світу» учням можна запропонувати наступний приклад: якщо розмістити всіх мешканців планети (7,1 млрд. осіб), надавши кожному простір в 1 м^2 , то всі вони можуть розміститися на території Чернівецької області в Україні (площа $8,1 \text{ тис. км}^2$) (рис. 2.16).

Рис. 2.16. Уявне розміщення населення планети

На відміну від динаміки чисельності населення України учні мають справу з протилежною ситуацією – позитивними змінами. Учні повинні знати, що чисельність населення будь-якої країни залежить від природного і механічного руху, а на загальну чисельність населення світу впливають лише показники народжуваності, смертності і природного приросту. Виникає потреба в обговоренні поняття «відтворення населення» як одного з головного процесу репродукції суспільства. За допомогою ОІС (додаток Г, рис. Г.2) учні повинні пригадати, що означає постійне оновлення людських поколінь. За оцінками учених на планеті за всю історію її існування проживало близько 80 млрд. осіб, при цьому відбулася зміна 20 тис. поколінь. Зміна поколінь відбувалася завдяки природним процесам – народжуваності і смертності.

Формування понять «народжуваність» і «смертність» також можна продовжувати шляхом обговорення даних визначень з наведенням прикладів із статистичною інформацією. Учням слід нагадати, що для порівняння інформації по країнах необхідно користуватися відносними показниками. В середньому народжуваність (😊) по світу дорівнює 23‰, смертність (😞) – 10‰, але по країнах вони дуже різняться. Наприклад, у Нігері народжуваність дорівнює 51,5‰, у Малі – 49,2‰, у Сомалі – 47,7‰. Найвищі показники смертності притаманні найбіднішим країнам Африки, Азії, Океанії. Запам'ятовувати такі дані немає необхідності, але загальне уявлення про народжуваність і смертність по

регіонах світу учні можуть отримати із таблиць у підручнику і картографічного матеріалу в атласах. Обов'язковим є обговорення факторів, які впливають на дані показники. Результатом такого обговорення буде наступний висновок: у бідних країнах народжуваність є високою, а у розвинених ці показники дуже низькі.

Віталістичні події можуть бути представлені даними про кількість дітей, народжених однією жінкою, вік жінки при народженні дітей, показник смертності дітей у віці до одного року, кількість дітей у сім'ї тощо. Уявлення про віталістичні події можна створити за допомогою образів жінок і дітей. Наприклад, у Демократичній Республіці Конго на одну жінку припадає в середньому 9,5 народжених дітей, у Бурунді – 8,3, у Нігері – 7,5. У той час як у країнах Європи цей показник менший за 1,5, а в Україні один з найнижчих – 1,4. Вченими підраховано, що теоретично за своє життя жінка може народити до 35 дітей при одноплідних пологах. Рекорд належить російській жінці, яка за період з 1725 по 1765 роки народила 69 дітей. З них 16 пар були близнятами, 7 трійнятами і 4 чотирнятами. Дітородним віком вважають період життя жінки від 15 до 50 років, але є поодинокі випадки, коли дівчата народжували і у ранньому віці. Так, у 1934 році п'ятирічна перуанська дівчинка успішно народила хлопчика.

Серед показників віталістичних подій особливе місце займає рівень смертності дітей у віці до одного року, який використовують як узагальнюючу оцінку якості життя в країні. Найгірші показники мають найбідніші країни світу: Ангола (184,4‰), Афганістан (157,4‰), Нігерія (116,8‰). У високо- і середньорозвинених країнах цей показник коливається від 2,2‰ у Швеції до 11,1‰ у Росії. В Україні він дорівнює 9,0‰. Порівнюючи ці дані по країнах, учні можуть розширити свої знання щодо віталістичних подій у світі, оперувати ними на практичних і контрольних завданнях.

Поняття «природний приріст» може бути закріплене в результаті найпростіших розрахунків даних по світу за відомою формулою:

Природний приріст = 23‰ — 10‰ = 13‰

Для яскравого прикладу темпи зростання чисельності населення можуть бути переведені учителем в абсолютні показники. Щорічно чисельність населення планети зростає близько на 90 000 000 осіб. Це означає, що за добу мешканців стає більше на 250 000 осіб, за хвилину – на 151 особу, за секунду – на 3 особи.

Основними ознаками природного приросту є його диференціація по країнах. Він є найвищим у більшості країн Азії, Африки, Океанії, Латинської Америки і перевищує 12‰. За рахунок природного приросту в цих країнах відбувається і зростання чисельності населення в усьому світі. Таку ситуацію у найбідніших країнах світу вчені називають демографічним вибухом – різке зростання

чисельності населення у зв'язку із позитивними показниками народжуваності і зниженням показників смертності. Поняття «демографічний вибух» може бути сформованим у результаті роботи учнів із статистичним матеріалом, географічними картами (додаток Г, рис. Г.2), а також схемою (рис. 2.17).

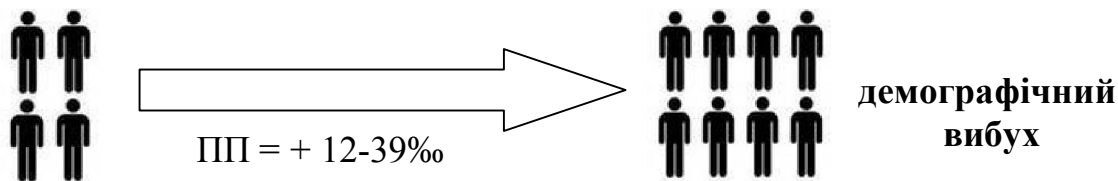

Рис. 2.17. Схематичний образ поняття «демографічний вибух»

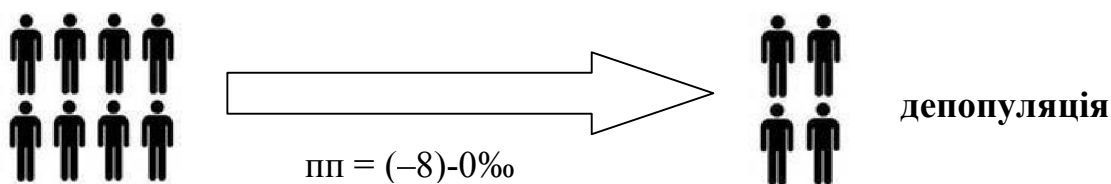

Рис. 2.18. Схематичний образ поняття «депопуляція»

Протилежною ситуацією демографічному вибухові є депопуляція – довготривале скорочення чисельності населення. Іноді її називають «вимирання нації». Учні повинні пригадати це поняття на прикладі знань про населення України і розширити дані про нього за рахунок статистичної інформації, географічних карт (додаток Г, рис. Г.2) і схеми (рис. 2.18). В розробленій ОІС використана карта, на якій Україна має найнижчий за останні роки показники природного скорочення – $(-7,5\text{‰})$.

Значна кількість інформації щодо всіх складових природного приросту, віталістичних подій може бути узагальнена по країнах у вигляді поняття «тип відтворення». Нове поняття, з одного боку, є узагальнюючим для країни, з іншого – конкретним для груп країн. Необхідність його формування полягає в умінні виділяти найсуттєвіші ознаки демографічних процесів у світі і прив'язувати їх до конкретної країни. Спочатку необхідно оголосити учням, що науковці виділяють два основні типи відтворення населення. Перший характерний для країн, які мають високий або середній соціально-економічний розвиток, другий – притаманний країнам, що розвиваються. На основі наведених прикладів учителя про особливості соціально-економічного стану країн учні повинні в результаті обговорення виділити істотні ознаки таких груп країн щодо їхньої демографічної характеристики. Для кращого сприйняття типів відтворення

учні можуть заповнити таблицю (таблиця 2.5), а також ознайомитися із картою (додаток И, рис. И.1).

Таблиця 2.5

Характерні ознаки I і II типів відтворення населення світу

Ознаки типу відтворення	Тип відтворення	
	I тип	II тип
народжуваність	«н» або ↓	«Н» або ↑
смертність	«с» або ↓	«с» або ↓
природний приріст	«пп» або ↓ 12‰	«ПП» або ↑ 12‰
кількість дітей на одну жінку	1-2	3-9

Сучасні погляди на динаміку чисельності населення відбиває концепція демографічного переходу [173]. Вона пов'язує особливості демографічного стану суспільства з економічним розвитком і соціальним прогресом. Тобто, учні повинні зрозуміти, що між показниками народжуваності, смертності, природного приросту і соціально-економічним розвитком країни є пряма залежність. Щоб суспільство могло існувати і розвиватися, необхідно постійно підтримувати певну демографічну рівновагу в поєднанні із процесами в економічній, соціальній, екологічній сферах. Для формування даного поняття доцільно застосувати метод моделювання. Саме його найповніше можна реалізувати в старшій школі. Модель демографічного переходу найбільш реально відображає формування просторового мислення учнів і фіксує особливу форму динамічного існування об'єктів у їхній свідомості, яка відрізняється як від чуттєвого відображення, так і від понятійної форми пізнання. Для моделювання демографічного переходу учням необхідно скористатися моделлю його загального вигляду (додаток Г, рис. Г.2). На початку відбувається знайомство з етапом соціально-економічного розвитку – суспільством з привласненою економікою, аграрною, індустріальною і сучасною цивілізаціями. Часові інтервали між фазами демографічного переходу, співвідношення темпів зниження смертності та народжуваності залежать від конкретних соціально-економічних умов і визначають масштаби прискорення зростання населення.

Подальше формування поняття «демографічний перехід» повинно відбуватися шляхом застосування репродуктивного і проблемного методу в поєднанні. Вони можуть бути засновані на поясненні особливостей соціально-економічного розвитку країн світу і системі запитань про показники для кожної фази демографічного переходу. Учні, аналізуючи фактори народжуваності та смертності, можуть давати відповіді.

Так, для суспільства з привласненою економікою (перша фаза демографічного переходу) характерні однаково високі показники народжуваності

(Н) та смертності (С) і, відповідно, низький природний приріст (пп) населення. Коливання показника природного приросту пов'язане з періодами підвищеної смертності, зумовленої війнами, епідеміями, відсутністю запасів продовольства в екстремальні роки під час посух, повеней тощо. Висока народжуваність була природною реакцією на високу смертність. У другій половині ХХ століття подібна демографічна ситуація була характерна для окремих народів, які проживали у глибинних районах Латинської Америки, Африки, у віддаленій Океанії.

Початкове зростання чисельності населення (друга фаза демографічного переходу) – характеризується збереженням високого показника народжуваності (Н), зниженням показника смертності (с), збільшенням природного приросту (ПП), і відповідно, зростанням загальної чисельності населення. Зниження смертності пов'язане з переходом від полювання і збиральництва до землеробства і скотарства, тобто товарного господарства, що дозволило створювати запаси продовольства в екстремальних ситуаціях. Поліпшення продовольчого забезпечення створило умови для приросту населення, зростання його тривалості життя. Головними факторами високої смертності були епідемії і численні війни. Демографічні показники цієї фази характерні сьогодні для багатьох країн Азії, Африки, Океанії і Латинської Америки, що не змогли досягти високого рівня соціально-економічного розвитку. Країни, в яких зберігаються високі темпи приросту населення, низька тривалість життя, належать до групи з другим типом відтворення населення.

Для третьої фази демографічного переходу характерна стабілізація показника смертності (с) на низькому рівні і певним зниженням показника народжуваності (н). Цю фазу називають пізнім ростом чисельності населення. Показник природного приросту (пп) знижується, але тенденція росту чисельності населення зберігається. Вона пов'язана із вступом у дітородний вік поколінь, що народилися при високому показникові народжуваності. Зниження показників народжуваності є наслідком індустріалізації й урбанізації, підвищення рівня життя населення, зростання витрат на виховання дітей і виключення їх із суспільного виробництва, підвищення соціального статусу жінок у суспільстві, а також поширення медичних засобів регулювання народжуваності. Більшість країн Латинської Америки, колишнього СРСР мають демографічні показники відповідно цій фазі демографічного переходу. Великих успіхів досяг Китай, який за останні десятиліття знизив показник природного приросту до 12‰.

На четвертій фазі демографічного переходу відбувається зниження й стабілізація показників народжуваності (н) і смертності (с), а також природного приросту (пп). Першим регіоном, що вступив у цю фазу демографічного переходу, була Європа. У регіоні інтенсивно впроваджувалися заходи з метою

зниження показників народжуваності, смертності, підвищення тривалості життя. З кінця 80-х років демографічна ситуація цієї фази була характерна для США, Канади, Австралії і Нової Зеландії (без Океанії), а також Аргентини і Уругваю. Значних успіхів у цьому напрямку досягли Японія і Південна Корея. У багатьох країнах Західної Європи спостерігається скорочення чисельності населення із-за перевищення показника смертності над показником народжуваності. Від'ємний природний приріст характерний для Німеччини, Італії, а також для країн Східної і Центральної Європи. Країнам третьої і четвертої фази демографічного переходу відповідають показники першого типу відтворення населення.

Після пояснення учителем фаз демографічного переходу учням необхідно занести дані таблиці для конкретного регіону на свою модель (табл. 2.6). Динаміка народжуваності і смертності у період з 1990 по 2010 роки може бути показана за допомогою векторів. Результатом такої роботи повинна стати модель демографічного переходу, яка відображена на рисунку 2.19. Вона демонструє загальну тенденцію динаміки чисельності населення світу, показників народжуваності і смертності окремих регіонів.

Таблиця 2.6

Демографічна характеристика регіонів світу

Регіони світу	Народжуваність, ‰		Смертність, ‰	
	1990 рік	2010 рік	1990 рік	2010 рік
Африка	45	43	12	11
Австралія і Океанія	18	17	10	7
Азія (без Японії і Пд. Кореї)	28	26	10	9
Латинська Америка	28	23	9	9
Англо-Америка	13	12	10	9
Європа	12	12	8	9
Світ	28	23	11	10

Створена учнями модель і розроблена ОІС (додаток Г, рис. Г.2) можуть бути корисними для пояснення поняття «демографічна революція». Історичні типи відтворення населення розглядаються як послідовні етапи демографічної історії людства. Перехід від одного типу відтворення до іншого охоплює тривалий історичний період, упродовж якого формуються умови нової демографічної характеристики населення. Відтворення населення набуває нових якісних рис тільки після демографічної революції, яка являє собою докорінну якісну зміну процесу відтворення населення. У процесі еволюції людство пережило дві демографічні революції. Перша демографічна революція зазнала перевероту в смертності і пов'язана із соціально-економічними перетвореннями в умовах змін організації праці, відпочинку, навчання, побуту людей. Друга – є наслідком радикальних змін у структурі демографічної поведінки, особливо народжуваності,

людей упродовж кількох століть, розпочатих у Західній Європі. ОІС з даної теми відображає демографічну революцію, яка відбулася у розвинених країнах і у перспективі повинна охопити всі регіони. Учні на створеній моделі можуть показати дві революції щодо демографічної поведінки населення.

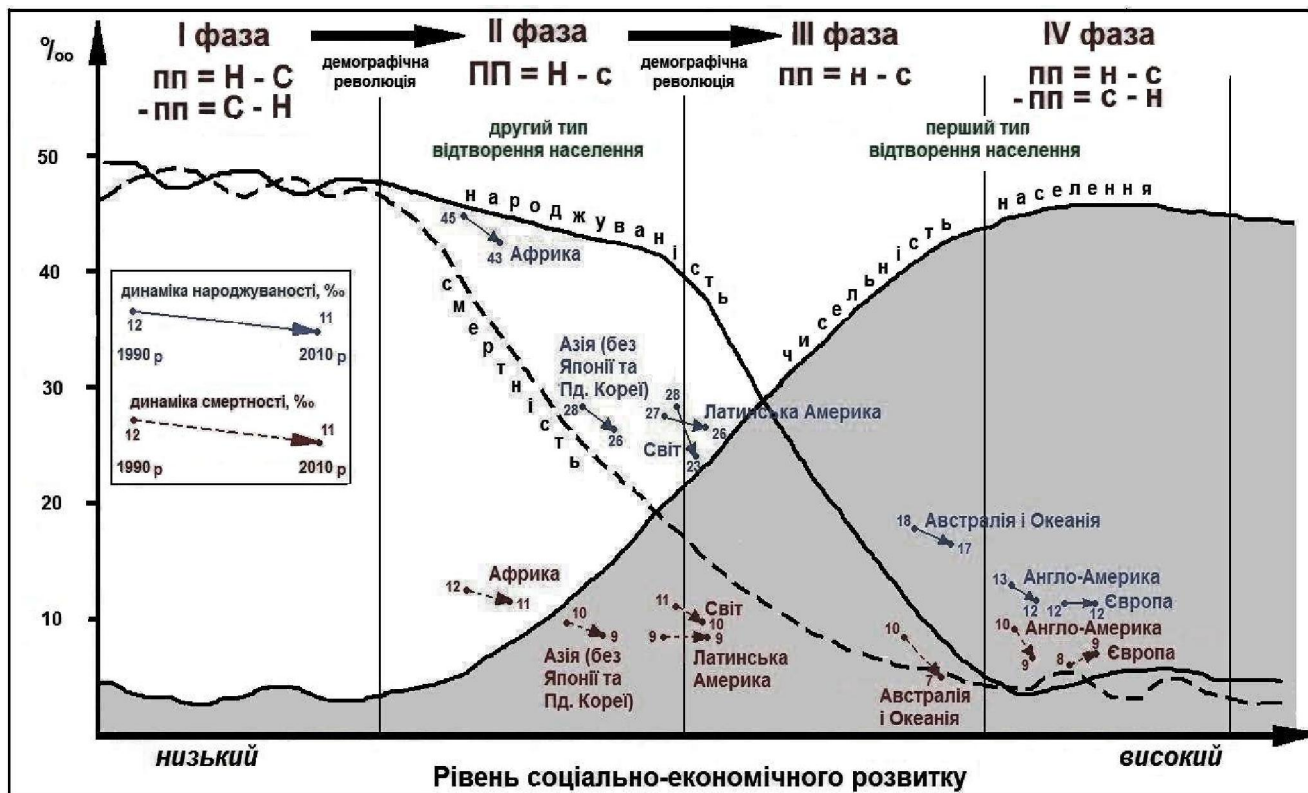

Рис. 2.19. Модель демографічного переходу для регіонів світу

Крім природного руху населення будь-якої країни здійснює ще два види рухів – механічний і соціальний.

Особливо зростає значення механічного руху населення у світі в умовах всеохоплюючої ринкової економіки. Його вивчення дозволяє аналізувати розміщення населення, економічний потенціал, демографічні процеси в державі. Міграційні процеси у багатьох країнах використовуються для розв'язання демографічних проблем. Наприклад, Велика Британія, Німеччина, Франція, США та інші країни змінили демографічну ситуацію завдяки жителям інших країн. Для формування понять «механічний рух», «механічний приріст», «еміграція», «імміграція» можна створити уявлення за допомогою схем, які учні використовували в 9-му класі. Дані поняття можуть бути розширені за рахунок аналізу факторів, які впливають на процеси переміщення населення різних країн у просторі, видів міграцій за певними ознаками. Так, учням можна запропонувати заповнити таблицю (табл. 2.7) і визначити основні напрямки переміщення населення й центри міграцій за ОІС (додаток Г, рис. Г.2). Приклади країн, які

мають найбільший показник механічного приросту (зі знаком +) і скорочення (зі знаком (-)), допоможуть учням виконати це завдання.

Таблиця 2.7

Види міграцій у світі

Ознаки переміщення населення	Види Міграцій
За тривалістю	постійні, тимчасові, періодичні, сезонні
За факторами	трудові, сімейні, релігійні, політичні, екологічні, туристичні, конфліктні
За напрямком	внутрішні, зовнішні (еміграція і імміграція)

Поняття «соціальний рух населення» означає всі види переміщення населення в соціальній сфері за винятком природного і механічного руху. Знання про цей вид руху населення необхідні для розуміння змін у його якісній характеристиці, зокрема, для аналізу соціальної структури. У світі відбуваються найрізноманітніші зміни у розвитку країн, які безпосередньо взаємопов'язані і взаємозалежні із демографічними характеристиками населення. Уявлення про соціальний рух населення можна створити за допомогою прикладів, наведених у ОІС: отримання освіти, підвищення перекваліфікації у професії, зміна соціального статусу, перехід з однієї вікової групи в іншу тощо (додаток Г, рис. Г.2). Введення поняття в систему знань може продовжитися при вивченні соціальної структури населення світу.

Урок з теми «Структура населення світу» спрямований на формування понять, які розкривають якісні характеристики життєдіяльності людей.

Для формування поняття «статеві-вікова структура» найефективнішим методом є пояснювально-ілюстративний із застосуванням демонстраційного прийому. Саме для цього необхідно показати статево-вікові піраміди для різних груп країн і географічну карту. В ОІС (додаток Г, рис. Г.3) з даної теми представлені діаграми для Японії, США, Індії, України. Статево-вікова піраміда для населення України повинна слугувати об'єктом порівняння з аналогічними діаграмами зазначених країн. Їхній вигляд дає уявлення учням про співвідношення чоловіків і жінок у різних вікових групах. Цінність географічної карти виявляється у поясненні демографічної ситуації у світі в цілому. Як факт учні повинні запам'ятати, що на 100 дівчат у світі народжується 106 хлопців, а всього чоловіків більше ніж жінок на 34 млн. осіб, тобто протилежна демографічна ситуація у порівнянні з Україною. Така ситуація виникла за рахунок Азіатських і Північно-Африканських країн. Для просторового уявлення про стать у світі учням необхідно за даними карти усно доповнити таблицю країнами, в яких переважають і жінки, і чоловіки (табл. 2.8).

Найбільша частка жінок і чоловіків у структурі населення

Країна	Частка жінок у населенні країни, %	Країна	Частка чоловіків у населенні країни, %
Латвія	54,0	Катар	75,4
Україна	53,6	Кувейт	61,4
Естонія	53,6	ОАЕ	60,9
Росія	53,4	Оман	57,5
Білорусь	53,0	Бахрейн	56,9
Литва	53,0	Саудівська Аравія	55,7
Грузія	52,5	Бруней	52,3
Молдова	52,3	Індія	51,7
Угорщина	52,2	Китай	51,6
Японія	52,0	Папуа-Нова Гвінея	51,6

Вікова структура населення використовується для виявлення «молодих» і «старих» націй. Поняття «старіння нації» в учнів сформоване на прикладі статевовікової піраміди України. Подальша робота повинна бути спрямована на поглиблення цього поняття шляхом виділення найсуттєвіших ознак в інших країнах. У світі в середньому частка дітей становить 27%, осіб у працездатному віці – 65%, осіб пенсійного віку – 8%, але при цьому спостерігаються значні відмінності між групами країн. У розвинених і слаборозвинених країнах склався наступний розподіл за віковими групами: 17%, 63%, 20% і 43%, 52%, 5% відповідно. Дані факти можуть бути корисними для формування поняття про демографічне навантаження – показник, який розраховується як відношення частки осіб пенсійного віку і дітей до частки осіб працездатного віку. Тобто, формалізованим воно має наступний вигляд:

$$\text{Демографічне навантаження} = \frac{\text{д і т и + п е н с і о н е р и}}{\text{п р а ц е з д а т н е н а с е л е н н я}}$$

Показник є важливим для оцінки демографічної ситуації в країні, особливо для прогнозування соціально-економічних процесів. Маючи формулу і аналізуючи статево-вікові піраміди в Японії, Індії, США і Україні, учні повинні прийти до висновку, що це поняття відображає навантаження непрацюючого населення на працездатне. Демонструючи піраміди, вчитель може поставити питання: «В яких країнах велике демографічне навантаження?», «Які причини такої ситуації?». Учням їх необхідно обговорити, а результати записати. Для Індії цей показник буде великий за рахунок значної частки дітей, а для Франції і України головну роль відіграють особи пенсійного віку.

Поняття «тривалість життя» при вивченні населення світу й окремих країн може бути сформованим за даними по Україні, а також за динамікою показників по світу. Так, якщо у середні віки люди жили всього 25-30 років, то сьогодні цей показник коливається в межах 67 років. Тривалість життя чоловіків і жінок в середньому по світу становить 63 і 68 років відповідно. Але кількість років, яку проживають жінки і чоловіки в різних країнах, значно різняться як від показників по світу, так і даних по Україні. Розглядаючи карту в ОІС (додаток Г, рис. Г.3) і таблицю (таблиця 2.9), учні повинні уявити просторову диференціацію цього показника і виділити країни з найвищими і найнижчими даними. Цікавою для учнів буде інформація, що найстарішою людиною на планеті була громадянка Франції Жанна Луїза Кальма (21.02.1875 – 4.08.1997), яка прожила 122 роки. Історія знає й інші випадки межі людського життя, але вони не мають офіційного підтвердження.

Таблиця 2.9

Максимальна і мінімальна тривалість життя у світі

Країна	Тривалість життя, роки	Країна	Тривалість життя, роки
Монако	89,7	Мозамбiк	52,0
Японія	83,9	Лесото	51,9
Сінгапур	83,7	Зiмбабве	51,8
Сан-Марино	83,0	Сомалi	50,8
Андорра	82,5	ЦАР	50,8
Австралія	81,9	Афганiстан	49,3
Італія	81,8	Свазiленд	49,2
Лiхтенштейн	81,5	ЮАР	49,1
Канада	81,5	Гвiнея-Бiсау	49,0
Франція	81,4	Чад	48,7

Володіючи фактичним статистичним матеріалом щодо поняття «тривалість життя», учні можуть використати його для розуміння показників якості життя у масштабі всього світу. Відкидаючи матеріальні сторони життєзабезпечення населення в різних країнах, а лише сприймаючи результат – роки, які в середньому проживають люди, можна аналізувати якість життя. Учитель повинен спрямувати розумову діяльність учнів на виявлення закономірностей. Для цього необхідно задати питання: «Як взаємопов’язані тривалість життя в країнах і рівень їхнього соціально-економічного розвитку?», «Які фактори впливають на якість життя в країні?».

Найважливішим елементом характеристики населення країн світу є його сімейно-шлюбна структура – розподіл населення за сім’ями і станом індивіда у сім’ї. Сім’я є соціально-демографічною одиницею, яка у світі сприймається неоднозначно. Її величина, структура, законодавча основа в різних країнах

надзвичайно різноманітні, що і викликає зацікавленість учнів. Питання про її сутність, ознаки, роль у суспільстві хвилюють людську думку з найдавніших часів. Посилення в останні десятиріччя інтересу соціологів, демографів, психологів, етиків до проблем відтворення населення у багатьох європейських країнах, зокрема в Україні, викликане рядом причин. Одна з них – зміна типу репродуктивності сім'ї: багатодітний тип сім'ї витісняється середньодітним і, ще частіше, малодітним. Для демографії наявність юридично оформлених відносин між подружжям не має вирішального значення.

Шлюб тісно пов'язаний із сім'єю і являє собою моногамний сімейний союз одного чоловіка й однієї жінки. Полігамна сім'я має два види: союз одного чоловіка і двох чи декількох жінок (полігінія), однієї жінки і двох чи декількох чоловіків (поліандрія), закріплений законом або культурними традиціями. Для створення уявлення про дані види шлюбно-сімейних стосунків учням можна продемонструвати ОІС (додаток Г, рис. Г.3). Зрозуміло, що традиційна українська сім'я в учнів буде асоціюватися з їхніми родинами, а полігамні союзи викличуть багато запитань. Цікавою є інформація щодо вступу у шлюб молодих людей у різних регіонах світу. Так, вік для створення сім'ї в країнах визначений законом: для чоловіків 18-21 рік, для жінок 16-18 років. Але в багатьох мусульманських і латиноамериканських католицьких країнах для жінок він дорівнює 12 років, а в Нігерії – 9 років. Формування поняття «сімейно-шлюбна структура населення» має бути продовжене роботою з розробленою картою типів сімей у світі (додаток К, рис. К.1).

Сукупність соціальних, демографічних, освітніх, професійно-кваліфікаційних, територіальних спільнот людей у світі є найрізноманітнішими. Розподіл населення за певними групами складає його соціальну структуру. Знання про неї є важливими з огляду вивчення демографічних процесів у країнах в залежності від переважання тієї чи іншої групи. Наприклад, відомо, що показники народжуваності є вищими у сільській місцевості, ніж у містах. У сільській місцевості в середньому по світу проживає 50% населення, а в бідних країнах цей показник перевищує 70%. Це означає, що прогнозування чисельності населення може бути лише в бік його зростання. Підвищення освітнього рівня населення призводить до зниження темпів природного приросту. У країнах з високим природним приростом таких, як Зімбабве, Намібія, Сомалі, Афганістан частка населення, що не уміє писати і читати, коливається від 60% до 90%. Формування поняття «соціальна структура населення» доцільно розпочати із повторення визначення «соціальний рух», який вивчався на попередньому уроці. Знаючи, що населення певної країни змінює свій соціальний статус, переходить із однієї вікової категорії до іншої, отримує освіту, здобуває професію, учні можуть легко уявити такі групи людей. Для поглиблення знань про соціальну структуру

населення країн учитель може поставити проблемне запитання: «Чому в країнах із значною часткою сільського населення, з низьким рівнем освіти найвищі показники природного приросту?»

Сформувавши поняття, які розкривають кількісні та якісні аспекти життєдіяльності населення в різних країнах, можна обговорювати демографічну ситуацію – природно-історичний стан населення, для якого характерний певний режим відтворення, кількісний та якісний його склад. Уявлення про демографічну ситуацію в учнів можна створити за рахунок фактів про населення країн. Наприклад, найголовнішими ознаками бідних країн є природний приріст вище 12‰, значна частка дітей у загальній структурі чисельності населення, низька тривалість життя. Розвиненим країнам притаманна протилежна ситуація – низький показник природного приросту, значна частка осіб пенсійного віку, високий показник тривалості життя. Тобто, на основі демографічної ситуації в країнах можна формувати поняття «демографічна проблема», для якої характерні нестійкі показники відтворення населення, погіршення його структури. Учні повинні оперувати поняттями, які характеризують глобальні демографічні проблеми на рівні причинно-наслідкових зв'язків. Для однієї групи країн проблемою є демографічний вибух з усіма його наслідками, для інших – криза. Крайнім проявом демографічної кризи є скорочення чисельності населення (депопуляція), а для деяких країн характерне погіршення його якісних характеристик (старіння нації), що у майбутньому може призвести до втрати населення (додаток Г, рис. Г.2). Якщо наслідки демографічного вибуху поширюються на весь світ в цілому, то проблема депопуляції має вирішуватися лише в окремих країнах. Тобто, зростання чисельності населення в одній країні є елементом демографічного вибуху за умов темпу приросту понад 12‰.

Зазначені демографічні проблеми потребують їх вирішення як в межах кожної країни, так і на глобальному рівні. У сучасному суспільстві система регулювання відтворення населення зазнала якісних змін, які полягають в тому, що біологічні механізми керування природним рухом населення значною мірою замінені соціальними. Мова іде про свідоме стимулювання або стримування народжуваності і природного приросту, покращення якості життя, зокрема продовження його тривалості, регулювання ситуації щодо статево-вікової і сімейно-шлюбної структури. Відомо, що в європейських країнах заходи спрямовані на родину, а через неї – на народжуваність. Розглядаючи ОІС (додаток Г, рис. Г.3), учні повинні пригадати основні заходи демографічної політики в Україні, але розширення даного поняття відбудеться за рахунок вивчення конкретних заходів у країнах, знайомство із міграційною політикою. Міграційна політика держави є елементом всього комплексу стимулюючих чи стримуючих заходів по покращенню демографічної ситуації шляхом впливу на міграційні

процеси. За умов практичного вичерпання потенціалу демографічного зростання населення вона є чи не єдиною можливістю збільшення загальної чисельності населення країни. Саме міграційний вплив може компенсувати природне зменшення населення і забезпечити збалансування його статеві-вікової структури. Учням можна запропонувати завдання на виявлення спільних і відмінних рис демографічної політики в різних групах країн. Так, спільними рисами є вплив на зниження показників смертності, особливо дитячої, підвищення тривалості життя тощо.

Подальша робота по формуванню поняття «демографічна політика» може відбуватися при обговорення конкретних заходів у країнах. Наведені учителем приклади, факти, гасла учням необхідно занести у табличній формі і пояснити хід свої думок. Наприклад, виплати матеріальної допомоги матерям, відпустка до пологів, відпустка по догляду за дитиною до трьох років, сімейні матеріальні допомоги, формування мережі дитячих установ, житлові пільги молодим сім'ям, заохочення до пізніх шлюбів, першочергове отримання житла малим родинам, безкоштовне утримання однієї дитини у дошкільному закладі, примусова стерилізація, підвищення віку вступу в шлюб, дошлюбне медичне обслуговування. Гасла запропонувати наступні: «Одна родина – одна дитина», «Примножимо традиції багатодітної родини», «Кожній родині – не одну дитину», «Дві або три дитини – досить», «Невелика родина – щаслива родина». Для кращого розуміння проблеми учні можуть придумати власні приклади реклами для того чи іншого напрямку демографічної політики.

Введення у систему знань сформованих на уроках демографічних понять необхідно продовжити під час вивчення країн у розділі «Регіональна економічна і соціальна географія світу». Розширення обсягу засвоєних понять сприяє більш глибокому розумінню всього навчального матеріалу. Поряд з типовими демографічними процесами у світі подібні відбуваються в окремих країнах, але мають специфічні риси.

З розвитком суспільства постає необхідність висвітлення нових демографічних понять, які відображають багатогранні аспекти життєдіяльності населення і все частіше з'являються у пресі, на телебаченні та у буденному житті.

Поряд з поняттями, які дають повноцінну характеристику населенню, все частіше виникає потреба в розкритті учням нових демографічних термінів. Вони виникають внаслідок розвитку географії як науки і поглибленням її міжпредметних зв'язків, особливо з демографією, економікою, соціологією, геополітикою. Так, на межі географії та демографії сформувалася геодемографія. Як суміжний напрямок дослідження вона займається вивченням широкого кола питань, які включають природний, механічний та соціальний рухи населення, його сімейно-шлюбну та статеві-вікову структури, якість життя, демографічну

політику в великих регіонах світу і в окремих територіальних одиницях країн. Внаслідок цього з учнями на уроках фактично обговорюється геодемографічна ситуація в Україні та світі відповідно. Геодемографічні тенденції впливають на систему розселення людей, формують своєрідний каркас розвитку регіонів і країн.

Вивчені учнями на уроках географії глобальні світові проблеми, такі як демографічний вибух і демографічна криза, породжують низку нових термінів і понять, які пов'язані із життєдіяльністю населення у світі і безпосередньо відображають стан суспільства. До них можна віднести «золотий мільярд», «чорна демографічна діра», «демографічне омолодження», «демографічне старіння».

Темпи приросту чисельності населення світу одна з найвагоміших глобальних проблем людства. З 30 на 31 жовтня 2011 року весь світ очікував знаменну подію – народження семимільярдного жителя планети. Цей факт, з одного боку, свідчить про головну особливість населення – можливість самовідтворення, що є ознакою продовження життя, з іншого – викликає занепокоєння демографів, географів, соціологів, економістів у зв'язку із неконтрольованими процесами відтворення населення у багатьох країнах, особливо бідних. Більшість науковців дотримуються думки, що зростання чисельності населення планети є небажаним, тому в другій половині ХХ-го століття виникла концепція «золотого мільярда». «Золотий мільярд» – вираз-термін, яким позначають населення розвинутих країн з достатньо високим рівнем життя в умовах обмежених ресурсів. Мова йде про розділ населення на мешканців «цивілізованих країн», в яких існують високі соціальні гарантії, умови для особистого розвитку, та мешканців «третього світу», в яких відсутня можливість для задоволення навіть елементарних життєвих потреб. Невипадково, що до золотого фонду «одного мільярда» належать США, Японія, країни ЄС та інші високорозвинені держави. 4/5 населення Землі з Азії, Африки, Латинської Америки, а також з пострадянського простору, що володіють основною масою сировини й енергії, витіснені з «місця під сонцем» і насправді є сировинними колоніями зазначених країн. Концепція «золотого мільярда» є неофіційною версією демографічної перспективи щодо чисельності населення світу, так як суперечить гуманним принципам існування людей на планеті. Учні на уроках географії дане поняття необхідно розкрити як одну з версій в геополітиці, яка виправдовує зменшення чисельності населення у світі.

У багатьох країнах Західної Європи спостерігається скорочення чисельності населення із-за перевищення показника смертності над показником народжуваності. Від'ємний природний приріст характерний для Німеччини, Італії, Нідерландів, але для країн Східної і Центральної Європи, особливо Росії, України, Білорусії, Болгарії, Сербії, скорочення чисельності населення набуло

катастрофічного характеру. Так, ще на початку 90-х років в Росії проживало 148 млн. осіб, що відповідало шостому місцю за чисельністю населення у світі. За прогнозами у найближчі роки чисельність населення Росії може скоротитися до 130 млн. осіб, в результаті чого країна ввійде лише у двадцятку світових лідерів. Найгірша ситуація у світі щодо темпів скорочення чисельності населення склалася в Україні. Незважаючи на покращення демографічної ситуації за останні роки, чисельність населення України за оптимістичними прогнозами не перевищить 35-40 млн. осіб. Наведені приклади засвідчують, що на території колишнього СРСР утворюється «чорна демографічна діра». Відновлення потенціалу країн можливе лише за систематичної і регулярної стимулюючої демографічної політики.

Вивчення напрямів демографічної політики в різних типах країн учнями на уроках економічної і соціальної географії може бути спрямоване на розкриття понять «демографічне старіння» і «демографічне омолодження». Вік є однією з найважливіших характеристик населення, так як демографічні події завжди аналізуються на різних стадіях життєвого циклу людини. Загрозливою для багатьох європейських країн є тенденція зростання в структурі населення частки літніх людей з віком понад 60 років. Цей критерій використовують для оцінки демографічного старіння – збільшення частки людей старших вікових груп у населенні. Старіння населення є результатом тривалих демографічних змін, зрушень у характері відтворення населення, а також, частково, міграції. Воно стає державною проблемою, що вимагає негайного вирішення, так як означає скорочення припливу молоді в економіку, збільшення демографічного навантаження на працездатне населення, породжує нові вимоги до соціального забезпечення і медичного обслуговування. Крайньою межею цієї характеристики є показник 8%.

Демографічне омолодження – процес, який відбувається за рахунок збільшення частки дітей і молодих людей у загальній чисельності населення. Омолодження відбувається при зростанні показників народжуваності, а також є наслідком імміграції молодих людей в окремі країни та її регіони. Серед науковців не існує однозначної думки щодо позитивних наслідків омолодження, так як в країнах з високою часткою дітей і молоді в структурі населення виникають проблеми соціального забезпечення, створення робочих місць тощо. Демографічне старіння і омолодження є крайніми небажаними межами стану суспільства. Шкільна географія має спрямовувати знання учнів на вирішення проблем регулювання відтворювальних процесів та створення раціональної вікової структури населення в країні.

Все частіше лунають з екранів телебачення і друкуються в пресі поняття «демографічний розвиток країни», «демографічний капітал», «демографічний потенціал», «демографічні групи населення».

Під демографічним розвитком країни розуміється закономірний процес кількісних і якісних змін у часі та просторі демографічної складової суспільства. Розвиток передбачає рух суспільства до нових якісних ознак, а на перше місце безпосередньо висуваються характеристики населення – природне і міграційне відтворення, статево-вікова структура тощо. Особливості демографічного розвитку країн та їх окремих регіонів визначаються співвідношенням основних показників: народжуваності і смертності, прибулих і вибулих, частки населення за віковими і статевими ознаками. Зміни у кількісних і якісних характеристиках населення у майбутньому призводять до динаміки, так званого «демографічного капіталу» – людських ресурсів, здатних до продуктивної діяльності в усіх сферах, особливо в економічній. При контрольованих відтворювальних процесах у суспільстві відбуваються позитивні зрушення в одному з найголовніших елементів продуктивних сил – трудових ресурсах. Саме вони є дзеркалом людського капіталу.

Говорячи про перспективу розвитку країни, одним з перших факторів є демографічні показники у суспільстві. У такому разі вживають термін «демографічний потенціал» – можливість країни досягти позитивних кількісних і якісних характеристик населення, які стануть основним фактором соціально-економічного розвитку країни. Населення було, є і буде головною складовою будь-якої держави. Тому вивчення забезпеченості трудовими ресурсами, особливостей статево-вікової структури – вкрай важливе завдання. Адже населення формує, власне, демографічний потенціал, без якого неможливий розвиток жодної з країн чи світового господарства в цілому. Демографічні процеси в багатьох країнах є слабким місцем. Для бідних країн високі темпи приросту населення призводять до надлишку трудових ресурсів, а у високо- і середньорозвинених констатують, що внаслідок скорочення чисельності населення кадровий потенціал відновити неможливо. Отже, аналізуючи на уроках географії демографічну ситуацію, вивчаючи особливості розподілу трудових ресурсів у країні та світі загалом, учням можна розкрити у взаємопов'язаній системі поняття «демографічний розвиток країни», «демографічний капітал» і «демографічний потенціал».

Населення країн можна розглядати у багатьох смислових площинах, а саме, як: компонент країни, фактор розвитку, динамічна категорія, проблемний об'єкт. Визначені площини сприяють усвідомленню різносторонньої ролі демографічних процесів у країні. Так, взаємодія населення із природою і господарством створюють єдиний простір життєдіяльності. Кількісні та якісні параметри

населення країни виступають у ролі стимулу розвитку території чи її занепаду. Демографічні процеси постійно оновлюють параметри населення, причому як у позитивному, так і в негативному напрямку. Проблемність життєдіяльності населення виявляється у багатьох аспектах: економічних, соціальних, екологічних тощо. Але демографічні процеси можуть бути визначальними для подальшого розвитку країни, її перспективного майбутнього.

2.4. Методичні рекомендації з формування демографічних понять у шкільній географії

Аналіз теоретичних досліджень в галузі методики навчання географії, досвід учителів, власні спостереження засвідчують, що формування демографічних понять – це складний, цілісний психолого-педагогічний процес. Недотримання учителем чіткої методики формування понять може перетворити урок на формальне дійство, в якому теоретична підготовка учнів у подальшому їхньому навчанні не буде використана для пояснення наукових і життєвих демографічних фактів та процесів. Часто можна спостерігати помилки у роботі вчителів щодо методики формування демографічних понять. Так, помилково до демографічних понять відносять розселення населення, його національний і релігійний склад, не приділяється увага конкретизації та узагальненню поняття, не забезпечується організація самостійної роботи учнів по оволодінню поняттями на різних етапах їх формування, крайнє слабо реалізуються міжпредметні зв'язки. Все це призводить до того, що учні вірно можуть відтворювати визначення, але не уміють використовувати його при орієнтуванні у предметній дійсності, при вирішенні завдань. Засвоєння демографічних понять учнями забезпечується інформацією про їхній зміст та сутність. Чим загальніше поняття, тим більше учні потребують чіткішого визначення та досконало описаних ознак, які характеризують сутність відображуваного ними об'єкта чи процесу. Словесне знання визначення поняття є недостатнім при передачі його у готовому вигляді. Учень може отримати його лише в результаті власної діяльності, спрямованої не на слова, а на ті об'єкти і процеси, поняття про які необхідно сформулювати.

Урок є основною організаційною формою навчального процесу, який повинен виконувати три основні функції – навчальну, розвиваючу і виховну. Формування демографічних понять на уроках економічної і соціальної географії має бути здійснено відповідно до основних вимог: організаційних, дидактичних, психологічних, етичних. Організаційні вимоги повинні бути спрямовані на чіткість визначення дидактичної мети і завдань уроку, раціонального планування і використання часу, узгодженість тематичного і поурочного планування. До найсуттєвіших дидактичних вимог належать: чітке визначення обсягу й змісту

демографічних знань, відповідність навчального матеріалу уроку сучасним досягненням науки, застосування різноманітних методів, методичних прийомів і засобів навчання, диференційований підхід до організації навчання, засвоєння учнями основного демографічного навчального матеріалу під час уроку, систематичний контроль і корекція навчально-пізнавальної діяльності й досягнення учнів, чіткий підсумок і оголошення висновків уроку. Психологічні вимоги до уроку передбачають урахування вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей учнів, позитивну психологічну атмосферу упродовж всього періоду навчання. Для досягнення позитивного результату в процесі формування демографічних понять важливо дотримуватись етичних норм, а саме, педагогічної тактовності учителя, його демократичного стилю спілкування з учнями, мотивації до активної співпраці між учасниками навчально-пізнавального процесу.

Врахування зазначених вимог до уроків по формуванню демографічних понять успішно долає формалізм у навчанні, стимулює пізнавальний інтерес школярів, реалізує світоглядний потенціал матеріалу. Пізнавальні інтереси учнів забезпечують їм достатньо високу активність у навчальному процесі та в пошуку як основної, так і додаткової інформації. Зокрема, інтерес учнів до демографічних процесів в Україні і світі загалом зумовлюються прагненням знайти відповіді на питання загальнолюдських проблем і визначення свого місця в суспільстві. Система навчання протягом декількох уроків залучає учнів у творчу діяльність, прискорює формування в них стійких переконань, економить час при підготовці домашнього завдання. Залучення школярів до активної позиції під час формування демографічних понять – досить важливий аспект, якому варто приділяти належну увагу.

Модель формування демографічних понять на уроках економічної і соціальної географії заснована на: 1) дотриманні вчителем етапів формування понять, 2) введенні понять у логічній послідовності, тобто, від основоположних, ключових до другорядних, від засвоєних до нових, 3) системному підході, який реалізується як у дидактичній системі взаємодії вчителя з учнями, так і у взаємозв'язках і взаємовідношеннях між самими поняттями (рис. 2.30).

Формування демографічних понять реалізується через поєднання пізнавальних, теоретичних і практичних компонентів навчання. При цьому пізнавальні компоненти створюють систему демографічних знань, визначають внутрішню культуру учнів, формують їхню готовність до свідомої гармонізації стосунків у суспільстві. До теоретичних компонентів навчання належить знання сутності демографічних фактів і процесів на місцевому, регіональному і глобальному рівнях. Практичні компоненти навчання складають мотивацію та вміння використовувати отримані знання для вирішення задач і розв'язування

певних проблем. Взаємодія цих компонентів при формуванні демографічних понять під час вивчення економічної і соціальної географії сприяє реалізації наступних функцій:

- загальноосвітньої, пов'язаної із розширенням світогляду та розвитком розумових здібностей учнів;
- компетентнісної, пов'язаної із реалізацією умінь практичного застосування, які є основою прийняття багатьох повсякденних рішень;
- виховної, пов'язаної із моральною, етичною поведінкою особистості.

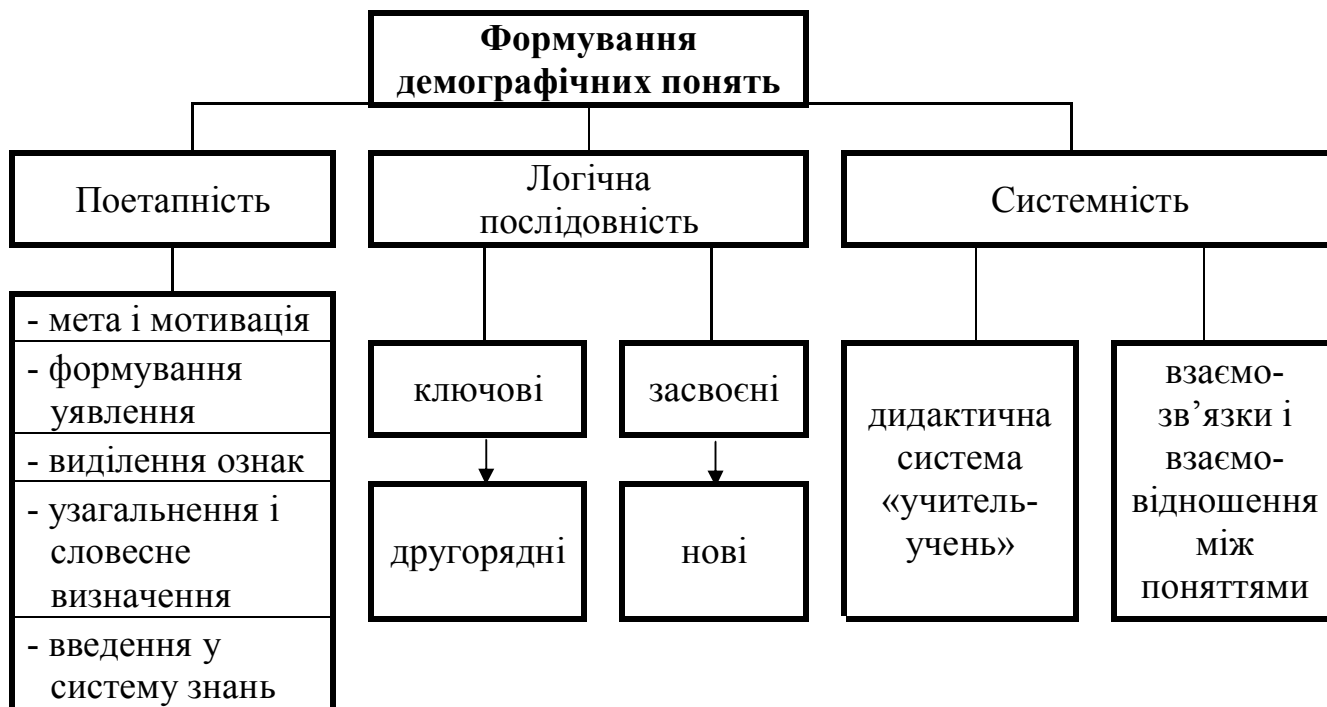

Рис. 2.30. Модель формування демографічних понять

Складність процесу формування понять та особливості їх засвоєння учнями призводить до необхідності застосування послідовних дій. На основі досліджень психологів, педагогів, вивчення досвіду шкільної практики, проведеного педагогічного експерименту нами вибудувана послідовність етапів формування демографічних понять, а саме:

1. Визначення мети і мотивації навчальної діяльності учнів до засвоєння понять. На сучасному етапі розвитку освіти велике значення приділяється прикладному аспекту формування знань школярів, вмінню застосовувати їх на практиці. В цьому контексті універсальність демографічних знань полягає у можливості їх використання для пояснення оточуючої соціальної дійсності. На уроках економічної і соціальної географії учні повинні виокремлювати демографічні аспекти суспільного життя і застосовувати в різних поєднаннях до

конкретних життєвих ситуацій. Все частіше лунають з екранів телебачення і друкуються в пресі поняття «демографічні групи населення», «демографічний потенціал» тощо. Використовуючи поняття «демографічні групи населення», засоби масової інформації підкреслюють, що населення країни не є однорідним. Від переважання тієї чи іншої категорії людей, наприклад, дітей, пенсіонерів, залежать макроекономічні показники в державі, коефіцієнт прожиткового мінімуму, індекс споживчих цін. Визнаючи гостру демографічну проблему сьогодення і погіршення ситуації в майбутньому, політики, науковці, громадські організації прогнозують зменшення чисельності населення в Україні, особливо у працездатному віці. Уряд наголошує на низький демографічний потенціал в державі. Така ситуація може призвести до зниження темпів національного виробництва, а значить зменшення економічного потенціалу країни. В економіці виник цілий напрям, який отримав назву демографікс (demographics) – практичне застосування демографічних знань в бізнесі, менеджменті, маркетингу. Тобто, виробники продукції повинні орієнтуватися на потреби певної категорії громадян, головні ознаки яких вік, стать, освіта, професія, сімейний стан, доходи. Демографічна характеристика населення, вивчення якої відбувається на уроках економічної і соціальної географії, є актуальною в усіх аспектах суспільного життя.

Для успішного включення учнів у роботу на уроці чи самостійного опрацювання вдома, їм необхідно створити умови для свідомого розуміння понять. Пізнавальний інтерес і позитивне ставлення школярів до засвоєння демографічних понять забезпечують добором доступного, цікавого матеріалу, зокрема, повідомленням останніх подій у світі, демонструванням презентацій, наведенням прикладів характеристики населення різних країн у порівнянні. Мотивація навчальної діяльності продовжується протягом усього процесу формування понять.

2. Організація чуттєво-конкретного сприйняття. На основі статистичних даних, цікавих фактів спочатку необхідно створити уявлення про певний демографічний об'єкт чи процес за допомогою словесних, наочних, практичних методів і прийомів навчання. Сприйняття відбувається через відчуття окремих ознак певного поняття. Так як демографічні поняття є абстрактними, то для створення їхнього образу доцільно демонструвати різноманітну наочність (схеми, графіки, карти, формули), спрямовувати учнів на перегляд новин чи цікавих телепередач, здійснювати власні спостереження. Для запам'ятовування фактів і процесів при формуванні демографічних понять доцільно застосовувати мнемотехнічні прийоми шляхом проведення аналогій і створення асоціацій.

3. Організація розумової діяльності учнів, спрямованої на виділення суттєвих та несуттєвих ознак демографічних понять. У засвоєнні поняття велику роль

відіграють вправи, які активізують увагу, мислення, пізнавальну діяльність учнів. Розумова діяльність розпочинається тоді, коли в свідомості учня нагромадилась достатня кількість фактів, уявлень, тобто є матеріал для мислення. Основну роль у виділенні ознак поняття відіграють аналіз, порівняння, узагальнення, абстрагування та інші логічні операції мислення. Закріплення у свідомості учнів істотних ознак поняття досягається шляхом варіації неіснуючих ознак, диференціації подібних понять, висловлювань власної думки. Необхідність поділу поняття на змістові складові під час його засвоєння шляхом виділення ознак вирішує важливе методологічне завдання дидактики і методики навчання географії.

4. Узагальнення і словесне визначення поняття. У процесі осмислення істотних ознак демографічного поняття відбувається узагальнення, кінцевим результатом якого є визначення і позначення його терміном. Учні можуть запам'ятати назву терміну, формально відрізнити поняття, але оперують ним важко, вживають неправильно. Це проявляється насамперед тоді, коли необхідно виконати завдання іншого типу (не аналогічне). Часто учні оперують поняттям, але не зовсім розуміють його зміст, тобто не можуть виділити його істотні ознаки. Словесне визначення дає можливість учням усвідомити основні ознаки понять.

5. Введення поняття у систему географічних знань, зокрема, демографічних. Встановлення зв'язку даного поняття з іншими, формування системи знань відбувається шляхом розміщення їх у певному порядку: від основних до другорядних. Невід'ємним елементом процесу формування є збагачення поняття, тобто, виявлення нових істотних властивостей за рахунок ускладнення змісту. Уточнення і узагальнення знань про зв'язки і відношення демографічних понять здійснюється на основі вже сформованих понять і виведення їхніх певних типів. Важливим процесом є застосування понять для вирішення задач, практичних завдань із статистичним матеріалом, картами, графіками, діаграмами, розв'язування проблемних завдань. Поняття вважається сформованим, якщо учень може вільно оперувати ним у різних навчальних і життєвих ситуаціях.

Проведені дослідження показали, що виключення із процесу формування складних понять хоча б одного з описаних етапів призводить до певних недоліків у їхньому засвоєнні, викликає певні труднощі при оперуванні ними. Всі етапи повинні бути реалізовані у нерозривному зв'язку. Дотримання їх у процесі формування демографічних понять є необхідною дидактичною умовою, оскільки така етапність забезпечує належну послідовність розумової діяльності учнів.

Успішне засвоєння учнями демографічних понять пов'язане з особистісним потенціалом учителя, його загальною культурою та компетентністю. Сучасний учитель у процесі професійної діяльності створює власну модель навчання, яка полягає у поєднанні його теоретичної і практичної готовності. Зазначимо, що для

формування демографічних понять в учнів та розвиток на їх основі умінь і навичок можливі за наступних професійних компетенцій учителя:

1. Знання змісту формуючого поняття у сучасній науці, його місце і роль у системі наукових понять даної області знань.
2. Уміння довести учням мету формування певного демографічного поняття через його освітню, виховну, світоглядну функції.
3. Дотримання основних етапів формування понять.
4. Визначення життєвого досвіду учнів, який виявляє «донаукове» розуміння певного демографічного поняття.
5. Знання типових помилок при засвоєнні поняття, причини їх виникнення і шляхи попередження.
6. Створення проблемних ситуацій, вирішення практичних завдань, характеристика сучасних подій і фактів, які дозволять розвивати самостійність учнів при вивченні певного демографічного поняття.
7. Врахування міжпредметних зв'язків певного демографічного поняття, які дозволять розширити знання учнів.

Успіх діяльності учителя по формуванню в учнів демографічних понять може бути забезпечений при його глибокій професійній підготовці. Чим повніше вона буде реалізована, тим вищим рівень засвоєння учнями понять буде досягнутий. Завдяки професійній компетентності учителя здійснюється управління процесом засвоєння понять.

Рівень сформованості демографічних понять в учнів можливо виявити, якщо в них існує образне уявлення про факти і процеси, які стосуються певних понять, вони спроможні формулювати визначення поняття, здатні застосовувати поняття у навчальній діяльності. Теоретичні основи з демографії, факти про життєдіяльність населення країни і світу загалом краще сприймаються і запам'ятовуються якщо:

1. *Тема є цікавою та актуальною.* Важливим є акцентування уваги на гострих демографічних проблемах в Україні, особливо у порівнянні з іншими країнами. Учні в школі обов'язково повинні розуміти глобальність проблем, їх динаміку. Майбутнє нашої планети у більшій мірі залежить від демографічної поведінки найчисельніших народів світу, від їх ставлення до природи, соціальних норм. Сучасне покоління учнів є тією частиною суспільства планети, яка повинна вирішувати демографічні проблеми для економічної, соціальної, політичної, екологічної стабільності.

2. *Інформація пов'язана із сильними враженнями.* Наша держава має значну кількість показників, за якими вона посідає особливі місця серед рейтингу інших країн. Так, українці є однією з найчисельніших націй у Європі (6 місце), за чисельністю жінок у співвідношенні з чоловіками, за показниками природного

скорочення – на одному з перш місць у світі, тривалість життя жителів України є однією з найнижчих у Європі. Статистичні дані по країнах дуже різняться і мають широкий діапазон: чисельність населення коливається від 450 осіб у Ватикані до 1 346 000 000 осіб у Китаї, густота населення – від 1 особи / км² в Австралії до 16 000 осіб / км² у Монако, тривалість життя у більшості країн Європи досягнута на рівні 82 років, а в Африканському регіоні – 35 років.

3. *Дані асоціюються з іншими подіями і фактами.* Для асоціативного мислення учнів важливо використовувати на уроках малюнки, схеми, символи, карти, які частково спрощують процес навчання, але і забезпечують високий рівень розуміння демографічної складової. Всі розроблені дидактичні матеріали до уроків по вивченню населення України і світу містять значну кількість фрагментів, які можуть легко закріплюватися у пам'яті учнів. Так, доцільним є застосування символів радості і суму для асоціації понять «народжуваність» і «смертність» відповідно. Для формування поняття «типи відтворення населення» на розробленій карті застосовані кольори: червоний символізує другий тип, синій – перший.

4. *Інформація сприймається через практичні вправи.* Формування деяких демографічних понять неможливе без застосування їх для вирішення конкретних задач. Так, поняття «природний приріст», «механічний приріст», «густина населення», «демографічне навантаження» потребують не просто формалізації, а й безпосереднього оперування формулами при аналізі фактів. Оперування демографічними поняттями у міжпредметній навчальній діяльності, повсякденному житті підвищує рівень засвоєння учнями отриманих знань, особливо це стосується виконання обов'язків у майбутніх сім'ях, громадянської відповідальності в суспільстві.

5. *Інформація багаторазово повторюється.* Учні мають можливість краще розуміти демографічні процеси, оскільки освітні програми за попередній рік спрямовані на вивчення основ демографії. Більшість демографічних понять в курсі «Економічна і соціальна географія України» розкриваються у повному обсязі та поглиблюються і розширюються при вивченні населення світу. Наступність курсу економічної і соціальної географії відіграє позитивну роль у навчальному процесі. Слід зазначити, що закріплення матеріалу в кінці уроку є обов'язковим етапом навчальної діяльності учителя. Підводячи підсумки вивченої теми, учитель зобов'язаний здійснити повторення матеріалу з учнями і переконатися в досягненні мети уроку.

6. *Інформація є логічно структурованою і систематизованою.* У цьому сенсі всі поняття у словнику (додаток В, рис. В.1) знайшли відображення у схемі (додаток В, табл. В.1), яка демонструє взаємопов'язаність демографічних фактів і процесів, етапність їх формування. Ключовим у формуванні всієї кількості

демографічних понять є поняття «населення», навколо якого відбувається розуміння багатьох фактів і процесів. Теми, які характеризують демографічні особливості населення України і світу, побудовані за однією логічною схемою, що дозволяє учням з легкістю сприймати навчальний матеріал у наступних класах, засвоювати нові порції інформації про те чи інше поняття.

7. Інформація має незакінчені вислови і думки. Для формування понять важливо дотримання всіх етапів їх засвоєння. Але на стадії введення демографічного поняття у систему знань, виявлення взаємозв'язків одного поняття з іншими необхідно активізувати розумову діяльність учнів шляхом створення проблемних ситуацій і частково-пошукового методу. Так, поняття «депопуляція» може бути остаточно сформованим, коли учитель через систему питань розкриває основні фактори її виникнення. Думка учителя може бути завершеною саме відповідями учнів. Поняття «демографічні проблеми» розширюються за рахунок вивчення протилежних ситуацій у різних типах країн – депопуляції і демографічного вибуху. Пошук причин виникнення зазначених демографічних процесів, спільний з учнями аналіз факторів їх виникнення є важливим кроком до успішного засвоєння всіх понять, які безпосередньо і опосередковано торкаються демографічних проблем.

Школярі високо оцінюють значення демографічної складової шкільної географічної освіти для власного особистісного розвитку. Усвідомлюючи всі особливості життєдіяльності населення, учні сприймають демографічні факти у нерозривному зв'язку із соціальними, економічними, політичними, екологічними процесами. Знання про демографічні процеси у світі, країні, регіоні необхідні учням для розуміння багатьох макроекономічних показників, економічних подій. Основи демографії сприяють збереженню їхнього морального, психологічного, фізично здорового стану. Так, відповідальність за виконання у майбутньому своїх сімейних обов'язків, ведення здорового способу життя позитивно вплинуть на показники народжуваності і природного приросту, чого бракує сьогодні в Україні. Під час вивчення демографічних фактів і процесів в Україні та світі в учнів формуються фундаментальні цінності людського буття і життєдіяльності:

- обізнаність в економічному житті держави, що дає можливість компетентно приймати рішення, давати оцінку тим чи іншим фактам і подіям через демографічні процеси;
- збереження позитивного морального, духовного, фізично здорового стану;
- сприяння розвитку самодостатньої і соціально адаптованої особистості.

За умов застосування запропонованої методики в процесі вивчення економічної і соціальної географії якість засвоєння учнями демографічних понять

і їх використання у вирішенні практичних й теоретичних завдань є високою. Методика формування демографічних понять із використанням дидактичних матеріалів сприяє системній організації пізнавальної діяльності учнів протягом вивчення економічної і соціальної географії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология : Учебное пособие для студентов вузов [Текст] / Галина Сергеевна Абрамова. — М. : Издательский центр Академия; Раритет, 1997. — 704 с.
2. Аверьянов А. Н. Системное познание мира : Методологические проблемы [Текст] / Анатолий Николаевич Аверьянов. — М.: Политиздат, 1985. — 263 с.
3. Амонашвили Ш. А. Психологические основы педагогики сотрудничества : Кн. для учителя [Текст] / Шалва Александрович Амонашвили. — К. : Освіта, 1991. — 111 с.
4. Андреева В. М. Політична карта населення світу. 10 клас : Теоретичні матеріали. Розробки уроків. Завдання [Текст] / В. М. Андреева, Г. Д. Довгань. — Х. : Основа, 2004. — 157 с. — (Бібліотека журналу «Географія», «Навчально-методичний комплекс», вип. 7).
5. Андреева В. М. Урок географії в сучасних технологіях [Текст] / В. М. Андреева, О. Є. Шматько. — Х. : Основи, 2006. — 176 с. — (Серія «Бібліотека журналу «Географія»», Вип. 11 (35)).
6. Бабанский Ю. К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе [Текст] / Юрий Константинович Бабанский. — М. : Просвещение, 1985. — 208 с.
7. Бабанский Ю. К. Оптимизация педагогического процесса : (В вопросах и ответах) [Текст] / Ю. К. Бабанский, М. М. Поташник. — [2-е изд., перераб. и дополн]. — К. : Рад. школа, 1984. — 287 с.
8. Бабешко О. О. Методика навчання географії : Посібник для вчителів і студентів-географів педуніверситетів [Текст] / Олексій Олексійович Бабешко. — Умань: «АЛМІ», 2005. — 263 с.
9. Баранский Н. Н. Методика преподавания экономической географии / Николай Николаевич Баранский [Текст] / [Изд. подгот. Л. М. Панчешниковой, 2-е изд., перераб.]. — М. : Просвещение, 1990. — 303 с.
10. Булава Л. М. Економічна та соціальна географія України. Навчальний посібник для учнів 9 класу [Текст] / Л. М. Булава, М. П. Нагорнюк. — Полтава : ПОППОП, 199. — 84 с.
11. Варакута О. Формування в учнів географічних понять [Текст] / О. Варакута // Географія та основи економіки в школі. — 2002. — № 6. — С. 28—31.
12. Василенко А. М. Роль географічної карти у відображенні демографічної характеристики населення [Текст] / А. М. Василенко, О. А. Федій // XV студ. наук. конф. істор. фак.-ту ПНПУ ім. В.Г. Короленка, 6 квіт. 2012 р. : тези доп. — Полтава, ІВЦ ПНПУ, 2012. — С. 147-149.
13. Вікова психологія. Навчальний посібник [Текст] / [за ред. Г.С. Костюка]. — К. : Радянська школа, 1976. — 272 с.
14. Вікова та педагогічна психологія : Навч. посібник [Текст] / [О. В. Скрипниченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук, І. С. Булах та ін.]. — К. : Каравела, 2007. — 400 с.

15. Вішнікіна Л. П. Навчальні моделі як засіб організації пізнавальної діяльності школярів у процесі вивчення фізичної географії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання географії» [Текст] / Л. П. Вішнікіна. — Кривий Ріг, 2008. — 20 с.
16. Вішнікіна Л. П. Соціально-економічна географія світу у структурно-логічних конспектах [Текст] / Л. П. Вішнікіна, О. А. Федій. — Полтава : АСМІ, 1998. — 63 с.
17. Винокур М. С. Листы опорных сигналов и структурно-логические схемы на уроках географии : Пособие для учителя [Текст] / М. С. Винокур, О. Я. Скуратович. — К. : Рад. школа, 1990. — 48 с.
18. Власова О. І. Педагогічна психологія : Навч. посібник [Текст] / Олена Іванівна Власова. — К. : Либідь, 2005. — 400 с.
19. Воблый К. Г. Экономическая география Украины [Текст] / К. Г. Воблый. — К. : Голос, 1919. — 173 с.
20. Войлошникова Н. А. Уроки географии : (9 класс). Из опыта работы [Текст] / Н. А. Войлошникова, М. В. Элькин. — М. : Просвещение, 1984. — 143 с.
21. Войшвилло Е. К. Логика : Учебник для вузов [Текст] / Е. К. Войшвилло, М. Г. Дегтярев. — М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. — 528 с.
22. Войшвилло Е. К. Понятие [Текст] / Евгений Казимирович Войшвилло. — М. : Изд-во МГУ, 1967. — 286 с.
23. Всемирная статистика в реальном времени [Электронный ресурс]. — Режим доступа:
<http://www.worldometers.info/ru/>
24. Выготский Л. С. Мышление и речь [Текст] / Лев Семёнович Выготский. — М. : Лабиринт, 1996. — 416 с.
25. Выготский Л. С. Педагогическая психология [Текст] / Лев Семёнович Выготский [под ред. В. В. Давыдова]. — М. : Педагогика, 1991. — 480 с.
26. Выготский Л. С. Психология развития человека [Текст] / Лев Семёнович Выготский. — М. : Изд-во «Смысл»; Изд-во «Эксмо», 2005. — 1136 с. — (Библиотека всемирной психологии).
27. Гальперин П. Я. Введение в психологию : Учебное пособие для вузов [Текст] / Пётр Яковлевич Гальперин. — М. : Книжный дом Университет, 2000. — 336 с.
28. Гальперин П. Я. Формирование знаний и умений на основе теории поэтапного усвоения умственных действий [Текст] / П. Я. Гальперин, Н. Ф. Талызина. — М. : Издательство Московского университета, 1968. — 135 с.
29. География в школе : Сб. нормат. документов [Текст] / [Сост. Л. И. Елховская]. — М. : Просвещение, 1988. — 189 с. — (Б-ка учителя географии).
30. Географія за всією шкільною програмою [Текст] / [авт. кол.: О. Є. Шматько, А. М. Байназаров, М. Ю. Височин, О. В. Яковчук]. — Х. : ФОРМ Співак Т. К., 2009. — 426 с.
31. Географія. 10-11 класи : Програми для профільного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах [Текст] / [Н. Бєскова, В. Бойко, С. Кобернік та ін.]. — К. : Пед. Преса, 2005. — 172 с.

32. Географія. Економіка. 6-11 класи : Програми для загальноосвітніх навчальних закладів [Текст] / [відп. за випуск Н. В. Бескова]. — К. : Ірпінь, 2005. — 96 с.
33. Географія. Економіка. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. 10-11 класи [Текст]. — К. : ВАТ «Поліграфкнига», 2010. — 90 с.
34. Географія : Навчальний посібник для старшокласників та абітурієнтів. Відповіді на всі запитання нової програми [Текст] / [П. Г. Шищенко, Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко, П. О. Масляк]. — К. : Знання, 2004. — 455 с.
35. Географія : Навчально-методичний посібник для абітурієнтів [Текст] / [укладач О. Ф. Надтока]. — Кам'янець-Подільський : Абетка, 2002. — 180 с.
36. Географія. Програми курсів за вибором та факультативів [Текст] / [упорядкув. Т. Г. Гільберг]. — К. : ВАТ «Поліграфкнига», 2010. — (Навчальна програма для 11-річної школи).
Ч. I : — 2010. — 80 с.
37. Географія. Програми курсів за вибором та факультативів [Текст] / [упорядкув. Т. Г. Гільберг]. — К. : ВАТ «Поліграфкнига», 2010. — (Навчальна програма для 11-річної школи).
Ч. II : — 2010. — 79 с.
38. География : Экономическая и социальная география СССР : Проб. учеб. для 9 кл. сред. шк. [Текст] / [А. В. Даринский, И. В. Асеева, Б. В. Белоусов и др.] ; под ред. А. В. Даринского. — М. : Просвещение, 1989. — 223 с.
39. Гетманова А. Д. Логика : Словарь и задачник : Учеб. пособие для студентов вузов [Текст] / Александра Денисовна Гетманова. — М. : Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1998. — 336 с.
40. Гілецький Й. Р. Географія : Економічна і соціальна географія України. Підручник для учнів 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів [Текст] / Йосип Романович Гілецький. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. — 272 с.
41. Гілецький Й. Р. Соціально-економічна географія України. Підручник для 9 класу [Текст] / Йосип Романович Гілецький. — Львів : ВНТЛ, 1998. — 136 с.
42. Гілецький Й. Р. Соціально-економічна географія світу. 10 клас. Пробний підручник [Текст] / Й. Р. Гілецький, Р. Р. Сливка. — Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. — 400 с.
43. Гільберг Т. Статистика на уроках географії [Текст] / Тетяна Гільберг // Географія та основи економіки в школі. — 2009. — № 1. — С. 7—10.
44. Гладкий Ю. Н. Экономическая и социальная география мира : Учеб. для 10 кл. сред. шк. [Текст] / Ю. Н. Гладкий, С. Б. Лавров. — М. : Просвещение, 1993. — 270 с.
45. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник : слов. пед. термінів [Текст] / Семен Устимович Гончаренко. — К. : Либідь, 1997. — 376 с.
46. Горожанкіна Н. Вивчення проблеми міжнародної інтелектуальної міграції населення, 9 клас [Текст] / Наталія Горожанкіна // Географія та основи економіки в школі. — 2010. — № 11-12. — С. 20—22.

47. Горский Д. П. Обобщение и познание [Текст] / Дмитрий Павлович Горский. — М. : Мысль, 1985. — 208 с.
48. Горский Д. П. Краткий словарь по логике [Текст] / Д. П. Горский, А. А. Ивин, А. Л. Никифоров. — М. : Просвещение, 1991. — 208 с.
49. Готт В. С. О единстве научного познания : (Общенаучные теоретические средства познания) [Текст] / В. С. Готт, А. Д. Урсул, Э. П. Семенюк. — М. : Знание, 1977. — 64 с.
50. Гребенюк А. А. Актуальные проблемы возрастной психологии. (С использованием примеров из дипломных и курсовых работ) : Учебное пособие [Текст] / Анатолий Анатольевич Гребенюк. — Симферополь : Таврия-плюс, 2001. — 180 с.
51. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения : Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования [Текст] / Василий Васильевич Давыдов. — М. : Педагогика, 1986. — 240 с.
52. Даринский А. В. Методика преподавания географии [Текст] / Анатолий Викторович Даринский. — Просвещение, 1966. — 391 с.
53. Даринский А. В. Урок географии в средней школе [Текст] / Анатолий Викторович Даринский. — Просвещение, 1984. — 144 с. — (Библиотека географии).
54. Денисенко Б. Вступ. Політична карта світу. Населення. Підсумкове оцінювання в 10-му класі [Текст] / Борис Денисенко // Краєзнавство. Географія. Туризм. — 2009. — № 31 (612). — С. 14—16.
55. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<http://www.mon.gov.ua/index.php/ua/diyalnist/osvita/doshkilna-ta-zagalna-serednya/zagalna-serednya-osvita/149-diyalnist/osvita/doshkilna-ta-zagalna-serednya/zagalna-serednya-osvita/6091>
56. Дидактика средней школы. Некоторые проблемы соврем. дидактики. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. [Текст] / [Под ред. М. А. Данилова и М. Н. Скаткина]. — М. : Просвещение, 1975. — 303 с.
57. Довгань Г. Д. Соціально-економічна географія світу. 10 клас. Стандарт і академічний рівень [Текст] / Галина Дмитрівна Довгань. — Х. : Вид. група «Основа», 2012. — 106 [6] с. — (Серія «Географія. Мій конспект»).
58. Довгань Г. Д. Усі уроки географії. 10 клас. Соціально-економічна географія світу (Стандарт і академічний рівень) [Текст] / Галина Дмитрівна Довгань. — Х. : Вид. група «Основа», 2010. — 301 [3] с. : табл. — (Серія «12-річна школа»).
59. Дронов В. П. Экономическая и социальная география СССР : Проб. учеб. для 9 кл. сред. шк. [Текст] / В. П. Дронов, В. Я. Ром. — М. : Просвещение, 1990. — 271 с.
60. Дудко Ю. Вивчення теми «Кількість і розміщення населення Землі, людські раси» [Текст] / Географія та основи економіки в школі. — 2007. — № 4. — С. 21—24.
61. Душина И. В. Методика и технология обучения географии : Пособие для учителей и студентов пед. ин-тов [Текст] / И. В. Душина, В. Б. Пятунин, Е. А. Таможняя. — М. : ООО «Издательство Астрель» : ООО «Издательство АСТ», 2002. — 203 с. — (Высшая школа).

62. Душина И. В. Методика преподавания географии : Пособие для начинающих учителей и студентов педагогических институтов и университетов по географическим специальностям [Текст] / И. В. Душина, Г. А. Понурова. — М. : Издательство «Московский лицей», 1996. — 192 с.
63. Ерышев А. А. Логика : Учебное пособие [Текст] / А. А. Ерышев, Н. Т. Лукашевич, Е. Ф. Сластенко. — К. : МАУП, 2003. — 216 с.
64. Економічна і соціальна географія світу : підруч. для 10 кл. серед. шк. [Текст] / [авт. кол.: Б. П. Яценко, В. М. Юрківський, О. О. Любіцева, О. К. Кузьминська, О. О. Бейдик] ; [за. ред. Б. П. Яценка]. — К. : АртЕк, 1997. — 248 с. — (Трансформація гуманітарної освіти України).
65. Економічна і соціальна географія України. Атлас. 9 клас [Текст] / [редкол. : С. В. Капустенко, Ю. Д. Качаєв, Н. О. Крижова та ін.]. — К. : ДНВП «Картографія», 2012. — 33 с.
66. Загвязинский В. И. Методология и методика дидактического исследования [Текст] / Владимир Ильич Загвязинский. — М. : Педагогика, 1982. — 160 с.
67. Загрекова Л. В. Дидактика [Текст] / Л. В. Загрекова, В. В. Николина. — М. : Высшая школа, 2007. — 383 с.
68. Занков Л. В. Избранные педагогические труды [Текст] / Леонид Владимирович Занков. — М. : Педагогика, 1990. — 424 с.
69. Заставний Ф. Д. Економічна і соціальна географія України : Підруч. для 9 кл. серед. загальноосвіт. шк. [Текст] / Федір Дмитрович Заставний. — [5-е вид., із змінами] — К. : Навчальна книга, 2007. — 255 с.
70. Заставний Ф. Д. Географія України [Текст] / Федір Дмитрович Заставний. — Львів : Світ, 1990. — 360 с.
71. Заяц Д. В. Практические работы по теме «Население России» : 8-9 кл. [Текст] / Дмитрий Викторович Заяц. — М. : Чистые пруды, 2006. — 32 с.
72. Иванова С. А. Использование статистических методов в обучении географии [Текст] / Светлана Андреевна Иванова // География и экология в школе XXI века. — 2007. — № 5. — С. 64—68.
73. Изучение и определение степени обученности учащихся [Электронный ресурс]. — Режим доступа:
<http://www.juknn.h18.ru/metodika/analiz/stp27.htm>
74. Использование средств обучения в преподавании географии [Текст] / [Ю. Г. Барышева, М. Б. Вестицкий, Т. В. Григорьева и др.] ; под. ред. Ю. Г. Барышевой. — М. : Просвещение, 1989. — 159 с.
75. Кабанова-Меллер Е. Н. Учебная деятельность и развивающее обучение [Текст] / Евгения Николаевна Кабанова-Меллер. — М. : Знание, 1981. — 96 с. — (Серия «Педагогика и психология»).
76. Камерилова Г. С. Моделирование системы географических понятий на основе принципа многозначной смысловой контекстности [Текст] / Г. С. Камерилова // Краєзнавство. Географія. Туризм. — 2004. — №25–28 (366–369). — С. 63—64.

77. Карпова Н. П. Деловая игра «Демографические проблемы России и пути их решения» [Текст] / Н. П. Карпова // Краєзнавство. Географія. Туризм. — 2009. — № 29-32 (514-517). — С. 65—68.
78. Кобернік С. Г. Географія : Підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. [Текст] / С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. — Харків : Оберіг, 2010. — 304 с.
79. Кобернік С. Г. Географія України. 8-9 класи : Дидактичний комплекс до вивчення шкільного курсу [Текст] / С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. — К. : Стафед-2; Харків : Веста, видавництво «Ранок», 2003. — 216 с.
80. Кобернік С. Г. Економічна і соціальна географія світу в опорних схемах (10 клас) : навчально-методичний посібник для учнів, абітурієнтів, студентів та вчителів [Текст] / С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. — К. : ПП «Компанія Актуальна освіта», 1998. — 82 с.
81. Кобернік С. Г. Методика навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах : Навч. метод. посібник [Текст] / [С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко, О. Я. Скуратович] ; За ред. С. Г. Коберніка. — К. : Навчальна книга, 2005. — 319 с.
82. Кобернік С. Практичні роботи в шкільних курсах географії [Текст] / Сергій Кобернік // Географія та основи економіки в школі. — 2007. — № 11-12. — С. 2—10.
83. Кон И. С. Психология ранней юности [Текст] / Игорь Семёнович Кон. — М. : Просвещение, 1989. — 254 с.
84. Корнєєв В. П. Технології в навчанні географії [Текст] / Віктор Петрович Корнєєв. — Х. : Основа, 2004. — 112 с. — (Бібліотека журналу «Географія», вип. 5).
85. Круглик Л. І. Вивчення проблем соціальної географії в школі : Навчально-методичний посібник [Текст] / Л. І. Круглик, Л. Б. Паламарчук. — Кам'янець-Подільський : «Абетка-НОВА», 2001. — 140 с.
86. Крутецкий В. А. Психология обучения и воспитания школьников. Книга для учителей и классных руководителей [Текст] / Вадим Андреевич Крутецкий. — М. : «Просвещение», 1976. — 303 с.
87. Кукушин В. С. Введение в педагогическую деятельность : учебное пособие для студентов вузов [Текст] / Вадим Сергеевич Кукушин. — Ростов-на-Дону : Издат. центр «МарТ»; Феникс, 2010. — 256 с.
88. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія : Навч. посіб. [Текст] / Валентина Петрівна Кутішенко. — К. : Центр навчальної літератури, 2005. — 128 с.
89. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія. Практикум : навч. посіб. Для студентів вищ. навч. закладів [Текст] / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. — К. : Каравела, 2009. — 448 с.
90. Кучеренко Е. Организация учебного процесса [Електронний ресурс] / Евгений Кучеренко. — Режим доступу:
http://lanedu.ru/docs/zavuch/uvr/m_simonov.htm

91. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения [Текст] / Исаак Яковлевич Лернер. — М. : Педагогика, 1981. — 185 с.
92. Лернер И. Я. Процесс обучения и его закономерности [Текст] / Исаак Яковлевич Лернер. — М. : Знание, 1980. — 96 с.
93. Липівець І. С. Особливості формування демографічних понять у шкільному курсі географії [Текст] / І. С. Липівець, О. А. Федій // XV студ. наук. конф. істор. фак.-ту ПНПУ ім. В.Г. Короленка, 6 квіт. 2012 р. : тези доп. — Полтава, ІВЦ ПНПУ, 2012. — С. 161-163.
94. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання : Навчальний посібник [Текст] / В. І. Лозова, Г. В. Троцько. — 2-е вид., випр. І доп. — Харків : «ОВС», 2002. — 400 с.
95. Максаковский В. П. Географическая картина мира : В 2 кн. Кн. 1 : Общая характеристика мира [Текст] / Владимир Павлович Максаковский. — М. : Дрофа, 2003. — 496 с.
96. Максаковский В. П. Преподавание географии в зарубежной школе [Текст] / Владимир Павлович Максаковский. — М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. — 368 с. — (Библиотека учителя географии).
97. Максаковский В. П. Экономическая и социальная география мира. Учеб. для 10 кл. сред. шк. ; [В 2 кн. Кн. 1] [Текст] / Владимир Павлович Максаковский. — М. : Просвещение, 1990. — 239 с. — (География).
98. Малафійк І. В. Системність — якість знань [Текст] / Іван Васильович Малафійк. — Рівне : Рівненський державний гуманітарний університет, 2008. — 383 с.
99. Масляк П. О. Географія України : Пробний підруч. для 8-9 кл. серед. шк. [Текст] / П. О. Масляк, П. Г. Шищенко. — К.: Зодіак-ЕКО, 2000. — 432 с.
100. Масляк П. О. Словник-довідник учня з економічної і соціальної географії світу [Текст] / П. О. Масляк, Я. Б. Олійник, А. Б. Степаненко. — К. : Лібра, 1996. — 328 с.
101. Матус О. Нетрадиційні підходи до вивчення теми «Населення України», 9 клас [Текст] / Олена Матус // Географія та основи економіки в школі. — 2007. — №9. — С. 10—15.
102. Матыцина Л. А. Демографическая политика и численность населения [Текст] / Лариса Анатольевна Матыцина // География и экология в школе XXI века. — 2008. — № 4. — С. 53—56.
103. Менчинская Н. А. Проблемы учения и умственного развития школьников : Избранные психологические труды [Текст] / Наталия Александровна Менчинская. — М. : Педагогика, 1989. — 218 с.
104. Методика викладання географії в школі : Навчально-методичний посібник [Текст] / [Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р., Масляк П. О., Скуратович О. Я.]. — К. : Стафед-2, 2000. — 320 с.
105. Методика обучения географии в общеобразовательных учреждениях : Учеб. пособие для студентов вузов [Текст] / [И. В. Душина, В. Б. Пятунин, А. А. Летягин] ; под ред. И. В. Душиной. — М.: Просвещение, 2007. — 509 с.

106. Методика обучения географии в средней школе : Пособие для учителя [Текст] / [Под ред. И. С. Матрусова]. — М. : Просвещение, 1985. — 256 с.
107. Методика обучения географии в школе : Учебное пособие для студентов пед. институтов по геогр. спец. [Текст] / [под ред. Л. М. Панчешниковой]. — М. : Просвещение, 1983. — 320 с.
108. Методическое пособие по экономической географии зарубежных стран (IX класс). Пособие для учителей [Текст] / [Максаковский В. П., Раковский С. Н., Смидович И. Н., Соловьёва М. Г.]. — М. : Просвещение, 1976. — 240 с.
109. Методическое пособие по экономической и социальной географии СССР: 9 класс [Текст] / [Даринский А. В., Асеева И. В., Белоусов Б. В., Епихин А. А., Файбусович Э. Л.]. — М. : Просвещение, 1990. — 160 с.
110. Методы системного педагогического исследования : Учебное пособие [Текст] / [Н. В. Кузьмина, Е. А. Григорьева, В. А. Якунин и др.] ; под ред. Н. В. Кузьминой. — Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1980. — 172 с.
111. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка. Навчальний посібник [Текст] / Неля Євтихівна Мойсеюк. — К. : Авторська редакція, 2007. — 656 с.
112. Муромцева Ю. І. Демографія : Навчальний посібник [Текст] / Юлія Ігорівна Муромцева. — К. : Кондор, 2006. — 300 с.
113. Надтока О. Ф. Географія : підручник для 9 кл. загальноосвітніх навчальних закладів [Текст] / О. Ф. Надтока, О. М. Топузов. — К. : Видавничий дім «Світ знань», 2009. — 224 с.
114. Назаренко Т. Г. Формування соціально-економічних понять у старшокласників на уроках географії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (географія)» [Текст] / Т. Г. Назаренко. — К., 2004. — 20 с.
115. Новиков А. М. Методология научного исследования : учебно-методическое пособие для студентов вузов [Текст] / А. М. Новиков, Д. А. Новиков. — М. : Либроком, 2010. — 280 с.
116. Новиков Д. А. Статистические методы в педагогических исследованиях (типичные случаи) [Текст] / Дмитрий Александрович Новиков. — М. : МЗ-Пресс, 2004. — 67 с.
117. Нэгл Г. География в диаграммах. Уч. пособие для старшеклассников и студентов [Текст] / Гаррет Нэгл, Крис Спенсер ; пер. с англ. Э. Абушаевой, В. Колесова. — М. : ООО «Издательство Астрель», 2004. — 176 с. — (Оксфордские учебные пособия).
118. Обух Г. Г. Методика обучения географии : Учеб. пособие [Текст] / Григорий Геннадьевич Обух. — Мн. : Университетское, 2001. — 184 с.
119. Обухова Л. Ф. Возрастная психология : Учебник для вузов [Текст] / Людмила Филипповна Обухова. — М. : Высшее образование, МГППУ, 2006. — 460 с. — (Основы наук).
120. Обучение географии по усовершенствованной программе [Текст] / [под ред. И. С. Матрусова]. — М. : Просвещение, 1984. — 176 с. — (Библиотека учителя географии).

121. Оконь В. Введение в общую дидактику [Текст] / Винценты Оконь. [пер. с польск. Л. Г. Кашкуровича, Н. Г. Горина]. — М. : Высшая школа, 1990. — 382 с.
122. Оконь В. Основы проблемного обучения [Текст] / Винценты Оконь. — М. : Просвещение, 1968. — 208 с.
123. Освітні технології : Навч.-метод. посіб. [Текст] / [О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська та ін.] ; за ред. О. М. Пехоти. — К. : Видавництво А.С.К., 2003. — 255 с.
124. Остапенко С. Економічна географія України [Текст] / С. Остапенко. — К. : ВКВС, 1920. — 216 с.
125. Павлюк Н. Урок контролю знань за темами «Вступ», «Політична карта світу», «Населення світу» (10 клас) [Текст] / Наталія Павлюк // Географія та основи економіки в школі. — 2011. — № 2. — С. 26—27.
126. Паламарчук М. М. Економічна географія Української РСР (з основами теорії) : Посібник для вчителя [Текст] / Максим Мартинович Паламарчук. — К. : Видавництво «Радянська школа», 1975. — 310 с.
127. Панчешникова Л. М. Основы методики обучения экономической географии зарубежных стран [Текст] / Лидия Макаровна Панчешникова. — М. : Педагогика, 1975. — 200 с.
128. Пестушко В. Ю. Географія : Підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. [Текст] / В. Ю. Пестушко, Г. Ш. Уварова. — К. : Генеза, 2009. — 288 с.
129. Пестушко В. Ю. Географія : Підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. : Рівень стандарту, академічний рівень [Текст] / В. Ю. Пестушко, Г. Ш. Уварова. — К. : Генеза, 2010. — 304 с.
130. Петрова Н. Н. Методика преподавания географии в дифференцированной школе [Текст] / Наталья Николаевна Петрова. — М. : «Блик и Ко», 2000. — 335 с.
131. Пілецький Я. А. Економічна географія. Підручна книга для учнів [Текст] / Я. А. Пілецький. — К. : Держвидав України, 1925. — 76 с.
132. Покась Л. Вивчення теми «Народи і держави» [Текст] / Лілія Покась, Тетяна Візіренко // Географія та основи економіки в школі. — 2007. — № 4. — С. 25—28.
133. Понурова Г. А. Проблемный подход в обучении географии в средней школе [Текст] / Галина Александровна Понурова. — М. : Просвещение, 1991. — 192 с.
134. Проблемне навчання географії [Текст] / [В. П. Корнеев, О. В. Корнеев, Л. І. Круглик, О. М. Топузов] ; за заг. ред. проф. В. П. Корнеева. — Х. : Вид. група «Основа». — 96 с. — (Бібліотека журналу «Географія»; Вип. 7 (55)).
135. Прибиткова І. М. Основы демографії : Посіб. для студ. гуманіст. і сусп. факул. вищих навч. закл. [Текст] / Ірина Михайлівна Прибиткова. — К. : АртЕк, 1995. — 256 с. — (Трансформація гуманітарної освіти в Україні).
136. Психологические проблемы формирования научного мировоззрения школьников [Текст] / [Под ред. Н. А. Менчинской]. — М. : Просвещение, 1968. — 240 с.
137. Психологические программы развития личности в подростковом и старшем школьном возрасте : Руководство практического психолога. Методическое пособие [Текст] / [под. ред. И. В. Дубровиной]. — М. : Академия, 1998. — 128 с.

138. Пушкар Н. Домашні завдання з географії (методичні рекомендації) [Текст] / Надія Пушкар // Географія та основи економіки в школі. — 2010. — № 7-8. — С. 18—28.
139. Пятунин В. Б. Истинные и ложные недостатки тестового контроля [Текст] / В. Б. Пятунин // География в школе. — 2003. — № 4. — С. 51—55.
140. Рибка О. Система уроків з теми «Населення України», 9 клас [Текст] / Олена Рибка // Географія та основи економіки в школі. — 2011. — № 3. — С. 20—30.
141. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога в образовании : Система работы психолога с детьми разного возраста. Учеб. пособие [В 2 кн. Кн. 1] [Текст] / Евгений Иванович Рогов. — М. : Владос-Пресс, 2003 — 384 с.
142. Рубан К. Форми оцінювання знань і умінь учнів під час вивчення теми «Населення світу», 10 клас [Текст] / Катерина Рубан // Географія та основи економіки в школі. — 2007. — № 10. — С. 19—21.
143. Садкіна В. І. Усі уроки географії. 9 клас [Текст] / Вікторія Іванівна Садкіна. — Х. : Вид. група «Основа», 2009. — 320, [2] с. : іл., табл. — (Серія «12-річна школа»).
144. Садовський В. Нарис економічної географії України [Текст] / В. Садовський. — К., 1919. — 144 с.
145. Сиротенко А. Й. Географія України : Пробний підруч. для 9 кл. серед. шк. [Текст] / А.Й. Сиротенко, Б.О. Чернов, В.Я. Плахута. — К. : Освіта, 1996. — 239 с.
146. Скаткин М. Н. Дидактика средней школы : Некоторые проблемы современной дидактики. Учеб. пособие для слушателей ФПК общеобразовательных школ и в качестве учеб. пособия по спецкурсу для студентов пед. ин-ов. [Текст] / Михаил Николаевич Скаткин. — М. : Просвещение, 1982. — 319 с.
147. Скаткин М. Н. Проблемы современной дидактики [Текст] / Михаил Николаевич Скаткин. — М. : Педагогика, 1984. — 96 с. — (Воспитание и обучение. Библиотека учителя).
148. Слостёнин В. А. Педагогика : Учебное пособие для студ. педагогических учебных заведений [Текст] / В. А. Слостёнин, И. Ф. Исаев, А. И. Мищенко, Е. Н. Шиянов. — М. : Школа-Пресс, 1998. — 512 с.
149. Соціальна і економічна географія світу. Атлас для 10-11 класів [Текст] / [відповідальний редактор : М. Г. Онищенко]. — К. : ПрАТ «Інститут передових технологій», 2011. — 50 с.
150. Соціально-економічна географія України : Навч. посібник [Текст] / [За ред. проф. Шаблія О. І.]. — Львів : Світ, 1994. — 608 с.
151. Стадник О. Г. Географія населення з основами демографії [Текст] / Олександр Григорович Стадник. — Х. : Вид. група «Основа», 2009. — 112 с. — (Серія «Бібліотека журналу «Географія»», Вип. 8 (68)).
152. Стадник О. Г. Інноваційні технології навчання географії [Текст] / Олександр Григорович Стадник. — Х. : Основа, 2010. — 128 с. — (Бібліотека журналу «Географія», Вип. 2 (71)).
153. Стадник О. Г. Економічна і соціальна географія України. 9 клас [Текст] / Олександр Григорович Стадник. — Х. : Вид. група «Основа», 2011. — 104 с. — (Серія «Мій конспект»).

154. Стадник О. Г. Економічна і соціальна географія України. 9 клас [Текст] / О. Г. Стадник, А. Й. Сиротенко. — Х. : Вид. група «Основа», 2009. — 124, [4] с. — (Б-ка журн. «Географія»; Вип. 9 (69)).
155. Стадник О. Г. Економічна географія України. 9 клас. Матеріали до уроків. Посібник для вчителя й учнів [Текст] / Олександр Григорович Стадник. — Х. : Вид. група «Основа», 2008. — 96, [1] с.: іл. — (Б-ка журн. «Географія»; Серія «12-річна школа»).
156. Стадник О. Г. Метод проектів у викладанні географії [Текст] / Олександр Григорович Стадник. — Х. : Вид. група «Основа», 2008. — 110, [2] с. : іл., табл. — (Серія «Бібліотека журналу «Географія», Вип. 11 (59))»).
157. Стадник О. Г. Соціально-економічна географія світу. 10 клас: посібник для вчителя [Текст] / Олександр Григорович Стадник. — Х. : Вид. група «Основа», 2010. — 127, [1] с. — (Б-ка журн. «Географія». Вип. 9 (81)).
158. Строев К. Ф. Экономическая география СССР : Учеб. для 8 кл. сред. шк. [Текст] / К.Ф. Строев, М.К. Ковалевская, В.Я. Ром. — М. : Просвещение, 1982. — 255 с.
159. Сухінін С. Географія населення з основами демографії. Авторська програма курсу [Текст] / Сергій Сухінін // Кращезнавство. Географія. Туризм. — 2007. — № 45 (530). — С. 18—22.
160. Сухінін С. О. Типи демографічних задач і методика їх розв'язання на уроках географії [Текст] / Сергій Олександрович Сухінін // Географія. Науково-методичний журнал. — 2006. — № 23 (75). — С. 1—4.
161. Сухоруков В. Д. Психолого-педагогические основы обучения географии [Текст] / Владимир Дмитриевич Сухоруков // География и экология в школе XXI века. — 2010. — № 9. — С. 36—42.
162. Талызина Н.Ф. Педагогическая психология : Учебник для студ. сред. пед. учеб. заведений [Текст] / Нина Фёдоровна Талызина. — М. : Издательский цент Академия, 1998. — 288 с.
163. Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний [Текст] / Нина Фёдоровна Талызина. — М. : Издательство Московского университета, 1975. — 342 с.
164. Талызина Н. Ф. Формирование познавательной деятельности учащихся [Текст] / Нина Фёдоровна Талызина. — М. : Знание, 1983. — 96 с. — (Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Педагогика и психология»; № 3).
165. Телепенко Ю. А. Численность и воспроизводство населения мира, 10 класс [Текст] / Юрий Александрович Телепенко // География и экология в школе XXI века. — 2010. — № 3. — С. 64—72.
166. Топузов О. М. Вплив демографічних знань на формування життєвих компетенцій учнів [Текст] / О. М. Топузов, О. А. Федій // Постметодика. — 2011. — № 6 (103). — С. 48—50.
167. Топузов О. М. Загальна методика навчання географії : Підручник [з грифом МОНМС України] [Текст] / О. М. Топузов, В. М. Самойленко, Л. П. Вішнікіна. — К. : Картографія, 2012. — 512 с.

168. Топузов О. М. Демографічні знання як складова змісту географічної освіти [Текст] / О. М. Топузов, О. А. Федій // Регіон 2011 : стратегія оптимального розвитку : наук.-практ. конф. з міжнар. участю, 10-11 лист. 2011 р. : мат. конф. — Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. — С. 94—97.
169. Топузов О. М. Економічна і соціальна географія світу : Підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закладів [Текст] / О. М. Топузов, Л. В. Тименко. — К. : Зодіак-ЕКО, 2005. — 208 с.
170. Топузов О. М. Економічна і соціальна географія світу : Підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. (профільн. рівень) [Текст] / О.М. Топузов, Т.Г. Назаренко, Л.В. Тименко. — К. : Педагогічна думка, 2009. — 304 с.
171. Топузов О. М. Логіко-гносеологічний аналіз процесу формування демографічних понять [Текст] / О. М. Топузов, О. А. Федій // Постметодика. — 2012. — № 3 (106). — С. 51—56.
172. Топузов О. М. Методичні основи проблемного навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання (географії)» [Текст] / О. М. Топузов. — К., 2008. — 21 с.
173. Топузов О. М. Поняття «демографічний перехід» у шкільному курсі економічної і соціальної географії світу [Текст] / О. М. Топузов, О. А. Федій // Географія та економіка в сучасній школі. — 2012. — № 4. — С. 22—24.
174. Топузов О. М. Проблемне навчання географії в школі : теорія і практика : монографія [Текст] / Олег Михайлович Топузов. — Фенікс, 2007. — 304 с.
175. Урок географії, якого чекають. Збірка нестандартних уроків [Текст] / [уклад. В. М. Андрєєва]. — Х. : Вид. група «Основа», 2008. — 140, [4] с. : іл. — (Серія «Бібліотека журналу «Географія»»; Вип. 5 (53)).
176. Усова А. В. Психолого-дидактические основы формирования у учащихся научных понятий. Учебное пособие [Текст] / Антонина Васильевна Усова. — Челябинск : Челябинский пединститут, 1979. — 86 с.
177. Усова А. В. Условия успешного формирования у учащихся научных понятий [Електронний ресурс] / Антонина Васильевна Усова // Наука и школа. — М. : МПГУ, 2006. — № 4. — С. 57—59. — Режим доступу до журн. : <http://nauka-i-shkola.ru/2006-4.html>
178. Усова А. В. Формирование у учащихся учебных умений [Текст] / А. В. Усова, А. А. Бобров. — М. : Знание, 1987. — 80 с.
179. Федій О. А. Висвітлення демографічних понять у підручниках з географії [Текст] / Олександр Анатолійович Федій // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол., головн. ред. В. М. Мадзігон; наук. ред. О. М. Топузов]. — К. : Педагогічна думка, 2011. — Вип. 11. — С. 238—245.
180. Федій О. А. Демографічні знання як основа здорового способу життя школярів [Текст] / О. А. Федій // Навколишнє середовище і здоров'я людини : V Всеукраїнський науково-практичний семінар, 29-30 лист. 2011 р. : зб. мат. — Полтава : Скайтек, 2012. — С. 292—295.

181. Федій О. А. Застосування картографічного методу при вивченні демографічних фактів і процесів [Текст] / О. А. Федій, А. М. Василенко // [зб. стат. рег. наук. конф. «Географія на Полтавщині: сучасний стан і перспективи розвитку», 5 квіт. 2012 р.]. — Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2012. — С. 84—88.
182. Федій О. А. Роль демографічних знань у формуванні економічно компетентної і соціально адаптованої особистості [Текст] / О. А. Федій // Дидактика: теорія і практика. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Фундаменталізація змісту освіти як соціально-педагогічна проблема» : зб. наук. праць / [вступ. ст., ред. Г. О. Васьківської; упоряд. С. В. Косянчука]. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. — 264 с. — С. 83—85.
183. Федій О. А. Формування демографічних понять засобами шкільного підручника з географії [Текст] / О. А. Федій // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол.; наук. ред. — О. М. Топузов]. — К. : Педагогічна думка, 2012. — Вип. 12. — 784 с. — С. 735—742.
184. Федоренко Ю. А. Методика складання тестів і тестування з географії України [Текст] / Ю. А. Федоренко // Географія. — 2004. — № 10. — С. 13—20.
185. Фещенко-Чопівський І. А. Економічна географія України для середніх шкіл [Текст] / І. А. Фещенко-Чопівський. — К.-Відень-Львів : Земля, 1922. — 123 с.
186. Фідря Н. Конструювання тестів з географії [Текст] / Н. Фідря // Краєзнавство. Географія. Туризм. — 2004. — №40 (381). — С. 10—13.
187. Финаров Д. П. Методика обучения географии в школе : учеб. пособие для студентов вузов [Текст] / Дмитрий Павлович Финаров. — М. : АСТ : Астрель, ХРАНИТЕЛЬ, 2007. — 382 с.
188. Фомин П. И. Украина. Экономическая характеристика. Пособие при изучении экономической географии Украины [Текст] / П. И. Фомин. — Харьков : Научная мысль, 1923. — 179 с.
189. Фридман Л. М. Психология детей и подростков : Справочник для учителей и воспитателей [Текст] / Л. М. Фридман. — М. : Изд-во Института Психологии, 2004. — 480 с.
190. Фромберг А. Э. Методика составления и проведения тестов по географии [Текст] / А. Э. Фромберг // География в школе. — 2002. — № 8. — С. 47—53.
191. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник [Текст] / Віктор Борисович Шапар. — Х. : Прапор, 2005. — 640 с.
192. Шептулин А. П. Дидактика единичного, особенного и общего. Учеб. пособие [Текст] / Александр Петрович Шептулин. — М. : Высшая школа, 1973. — 272 с.
193. Шептулин А. П. Дидактический метод познания [Текст] / Александр Петрович Шептулин. — М. — Политиздат, 1983. — 320 с.
194. Шипович Е. И. Методика преподавания географии [Текст] / Евгений Иосифович Шипович. — К. : Вища школа, 1981. — 176 с.
195. Щукина Г. И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе : Уч. пособ. для пед. инс-тов [Текст] / Галина Ивановна Щукина. — М. : Просвещение, 1979. — 160 с.

196. Яковлева В. А. Формування пізнавальної самостійності учнів у процесі вивчення соціально-економічної географії світу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (географія)» [Текст] / В. А. Яковлева. — К., 2011. — 20 с.
197. Bradshaw Michael. World Regional Geography : The New Global Order [Text] / M. Bradshaw — Boston, USA : McGraw-Hill Higher Education, 2000. — 622 p.
198. Geography For Life. National Geography Standards 1994 : Geography Education Standards Project [Text] / [S. Bednarz, N. Bettis, R. Boehm, R. Downs]. — Washington : Copyright, 1994. — 272 p.

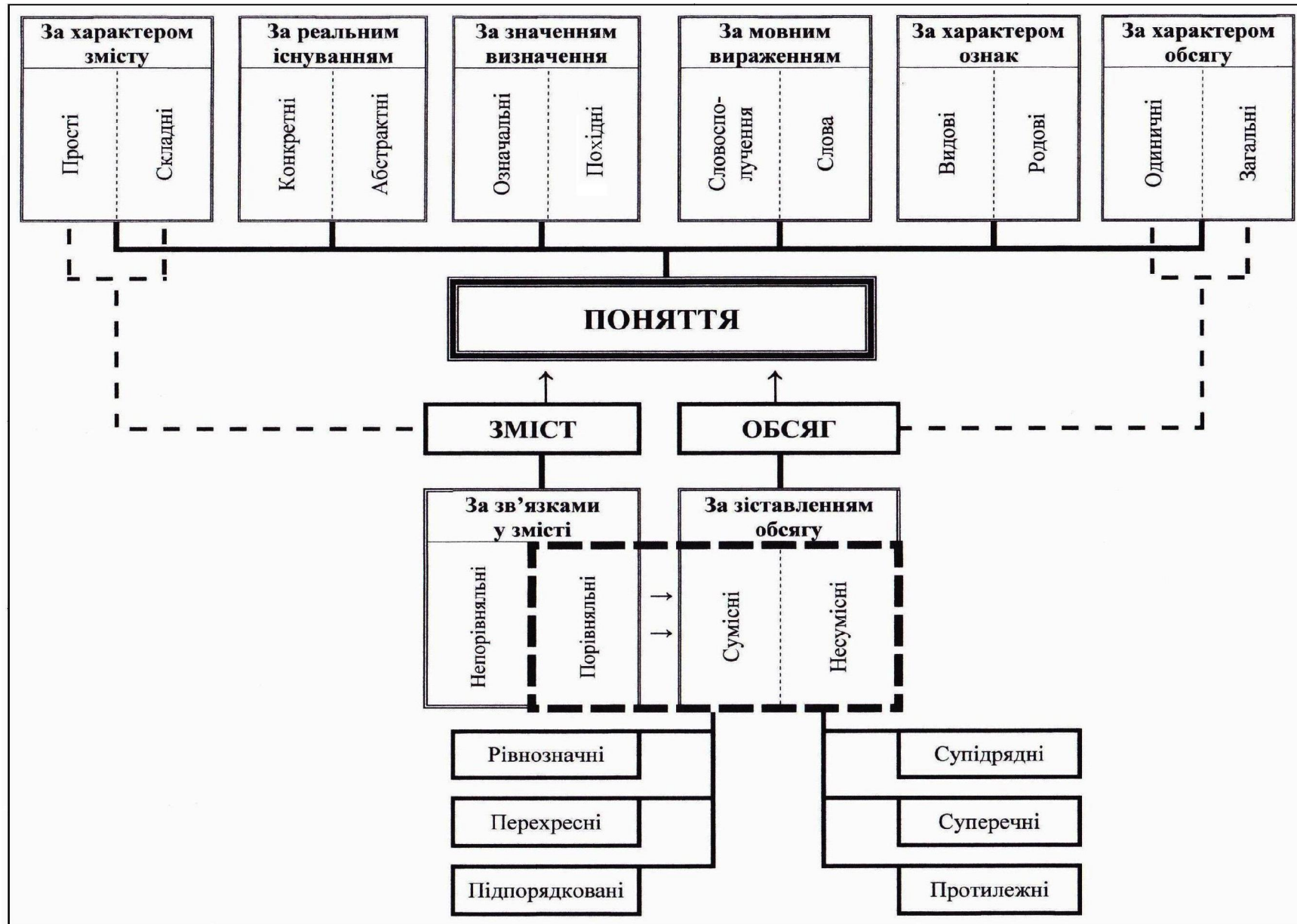

Рис. А.1. Типізація понять (розроблено за даними [21, с. 200-210; 39; 48; 63, с. 86-88])

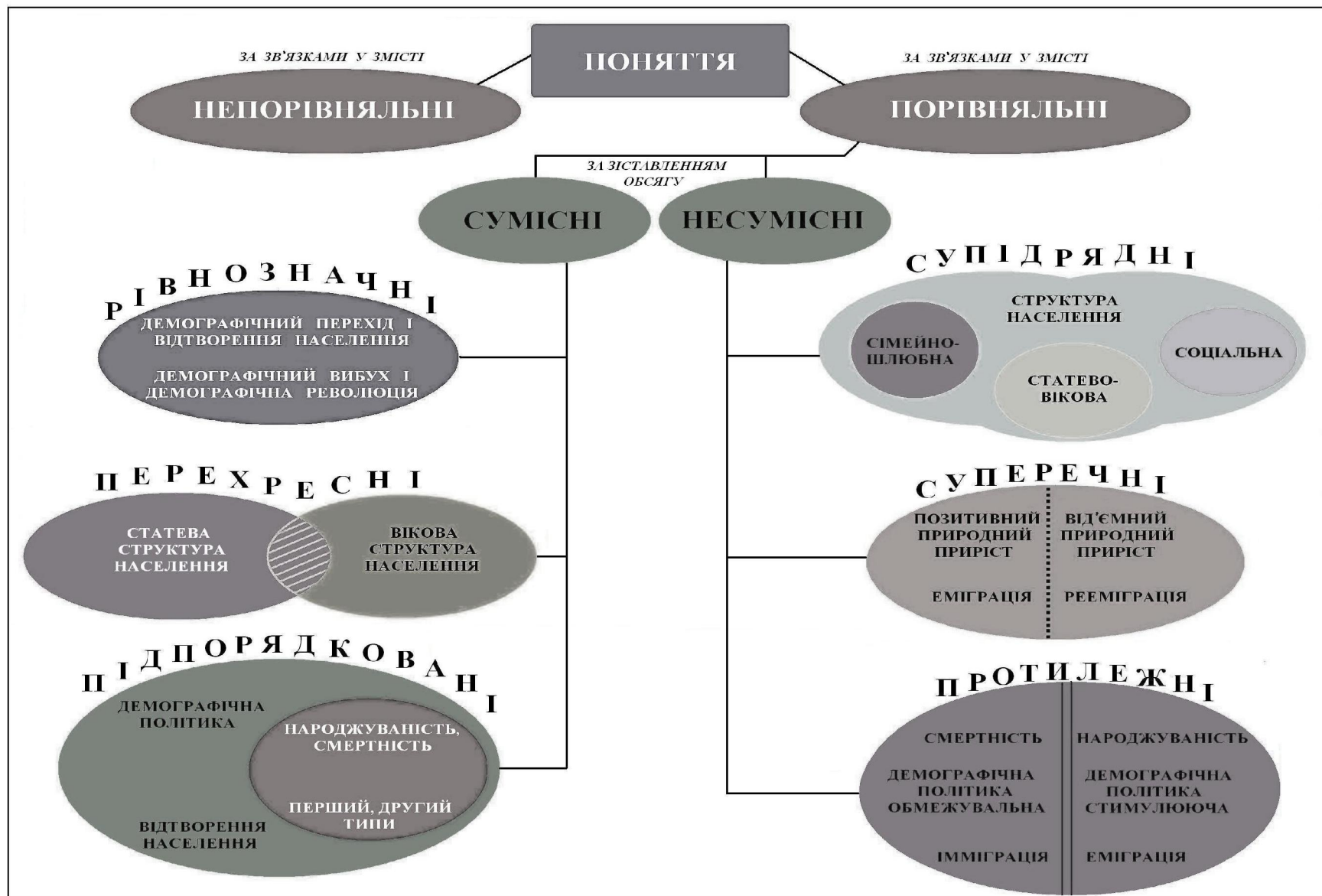

Рис. Б.1. Поняття як логічна категорія (з прикладами демографії)
(розроблено за даними [21, с. 210-222; 39; 48; 63, с. 86-88])

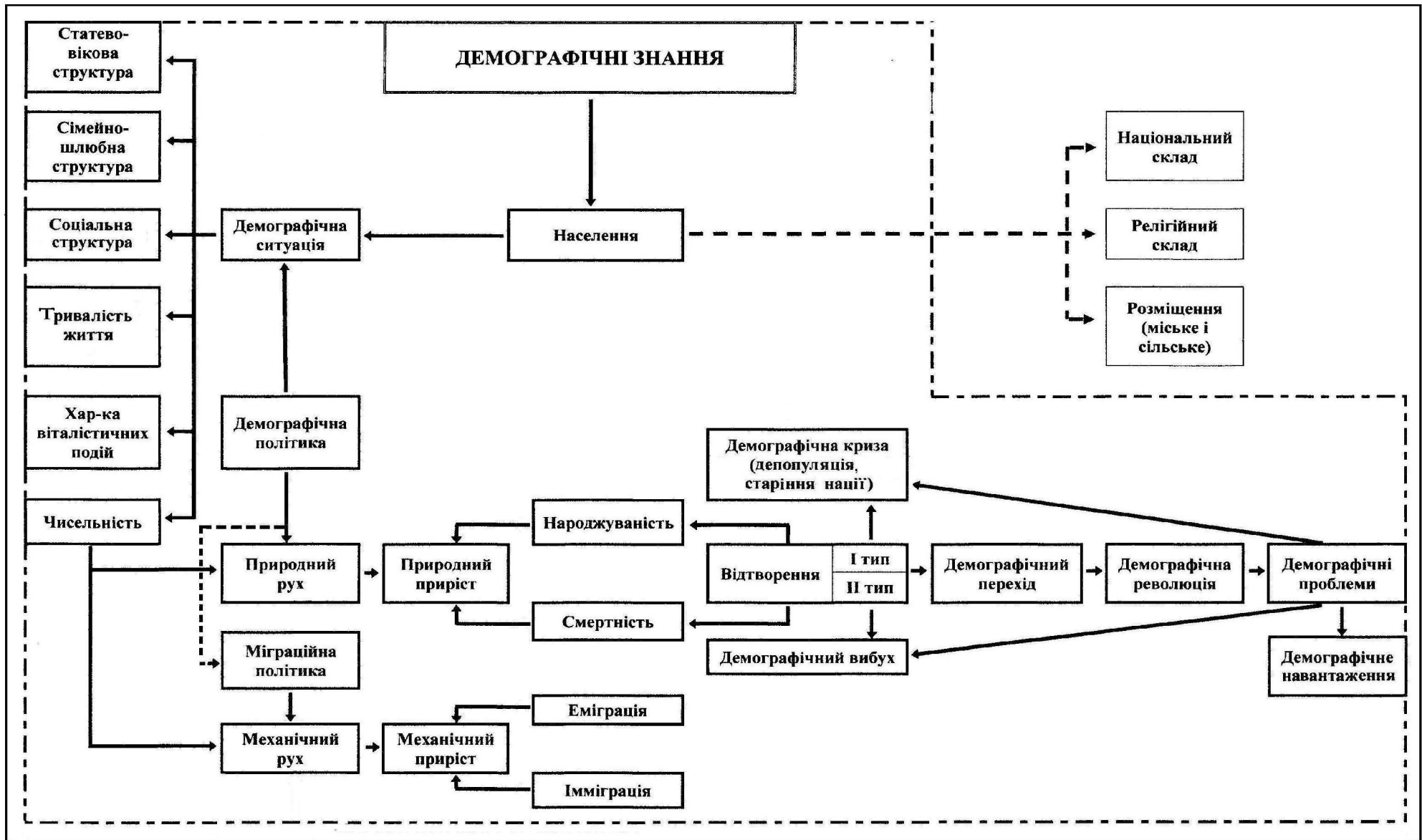

Рис. В.1. Демографічні поняття як елементи знань у шкільних курсах географії

Словник демографічних понять

1. Відтворення населення	Постійне оновлення чисельності і структури населення в процесі зміни поколінь людей через народжуваність і смертність
2. Віталістичні події	Характеристика певних демографічних особливостей (вік одруження, порядковий номер шлюбу, кількість дітей у сім'ї, вік жінки при народженні дитини тощо)
3. Густота населення	Середній показник, який розраховується як відношення кількості осіб до площі певної території (осіб/км ²)
4. Демографічна криза	Сукупність соціально-демографічних проблем, пов'язаних зі скороченням чисельності населення і погіршення його якісних характеристик
5. Демографічна політика	Цілеспрямована система законодавчих, пропагандистських, фінансових, економічних заходів державних органів у сфері регулювання чисельності населення, його структури, якості життя
6. Демографічна проблема	Ситуація, яка характеризується нестійкими показниками відтворення населення, погіршення його структури
7. Демографічна революція	Докорінна якісна зміна процесу відтворення населення
8. Демографічна ситуація	Природно-історичний стан населення, для якого характерний певний режим відтворення, кількісний та якісний його склад
9. Демографічне навантаження	Показник, який розраховується як відношення частки дітей і осіб пенсійного віку до частки осіб працездатного віку
10. Демографічний вибух	Річке зростання чисельності населення у зв'язку з позитивними показниками народжуваності і зниженням показників смертності
11. Демографічний перехід	Особливість демографічного стану суспільства відповідно економічному розвитку і соціальному прогресу
12. Депопуляція	Довготривале скорочення чисельності населення
13. Еміграція	Особи, які виїхали за межі країни
14. Імміграція	Особи, які в'їхали до країни
15. Механічний приріст населення	Показник, який розраховують як різницю між емігрантами та іммігрантами (кількість осіб всього або кількість осіб на 1 000 жителів, ‰)
16. Механічний рух населення	Зміна чисельності населення в результаті міграційних процесів
17. Міграційна політика	Заходи держави, які спрямовані на обмеження або стимулювання міграційних процесів залежно від певних чинників
18. Народжуваність	Процес народження дітей у сукупності осіб, що складають покоління
19. Населення	Природно-історична самовідтворювальна спільнота людей, що проживає на певній території
20. Природний приріст населення	Показник, який розраховують як різницю між народженими та померлими (кількість осіб всього або кількість осіб на 1 000 жителів, ‰)

Продовження таблиці В.1

21. Природний рух населення	Зміна чисельності населення в результаті процесів народжуваності і смертності
22. Сімейно-шлюбна структура населення	Розподіл населення за сім'ями різного типу і станом індивіда у сім'ї
23. Смертність	Процес вимирання поколінь, що складається із одиничних смертей людей різного віку
24. Соціальна структура населення	Сукупність соціальних (робітники, селяни, інтелігенція), демографічних (молодь, пенсіонери), освітніх, професійно-кваліфікаційних, територіальних (сільські і міські жителі) спільнот людей. Результатом узагальнення є поділ на робітників, селян, службовців, студентів, учнів тощо
25. Соціальний рух населення	Зміна соціального статусу, отримання освіти, підвищення кваліфікації, перехід з однієї вікової групи в іншу тощо
26. Старіння нації	Стан суспільства, при якому частка осіб пенсійного віку перевищує 8-10%
27. Статеві-вікова структура населення	Розподіл населення за ознаками статі і віку
28. Тип відтворення населення	Природно-історичні особливості оновлення чисельності і структури населення (існує I і II типи)
29. Тривалість життя	Кількість років, які в середньому проживає особа
30. Чисельність населення	Загальна величина населення, кількість людей, що проживають на певній території у конкретний момент часу (розрізняють постійне і наявне населення в країні)

НАСЕЛЕННЯ (України)

природно-історична самовідтворювальна спільнота людей, що проживає на певній території

$$\text{Густота населення} \frac{\text{тис. осіб}}{\text{км}^2} = \frac{\text{тис. осіб}}{S}$$

Відтворення населення

постійне оновлення чисельності і структури населення в процесі зміни поколінь людей через народжуваність і смертність

Природний рух

зміна чисельності населення в результаті народжуваності і смертності

процес народження дітей у сукупності осіб, що складають покоління

процес вимирання поколінь, що складається із одиничних смертей людей різного віку

$$\text{Народжуваність} - \text{Смертність} = \text{Природний приріст}$$

розраховується або у абсолютних (чисельність осіб), або у відносних (%) показниках

$$\begin{matrix} 502\,600 \text{ осіб} & - & 664\,600 \text{ осіб} & = & -162\,000 \text{ осіб} \\ 11,0\% & - & 14,5\% & = & -3,5\% \end{matrix}$$

Роки	Природний приріст, тис. осіб	Механічний приріст, тис. осіб	Населення України, млн. осіб
1960	593,0	35,4	43,097
1965	356,8	58,8	45,548
1970	301,2	88,0	47,507
1975	248,5	22,0	49,151
1980	174,2	7,9	50,134
1985	145,2	22,5	51,025
1990	26,6	79,3	51,944
1992	-100,6	288,1	52,244
1995	-299,8	-94,5	51,334
2000	-350,0	-44,8	49,400
2005	-360,2	-54,8	48,908
2011	-162,0	17,1	45,633

Депонуляція

Чисельність населення

загальна кількість людей, що проживає на певній території у конкретний момент часу

Механічний рух

зміна чисельності населення в результаті міграційних процесів

особи, які в'їхали у країну

особи, які виїхали за межі країни

$$\text{Механічний приріст} = \text{Імміграція} - \text{Еміграція}$$

розраховується або у абсолютних (чисельність осіб), або у відносних (%) показниках

$$\begin{matrix} 17\,096 \text{ осіб} & = & 31\,684 \text{ осіб} & - & 14\,588 \text{ осіб} \\ 0,4\% & = & 0,7\% & - & 0,3\% \end{matrix} \quad (2011 \text{ рік})$$

Демографічна проблема

ситуація, яка характеризується нестійкими показниками відтворення населення, погіршення його структури

Демографічна криза

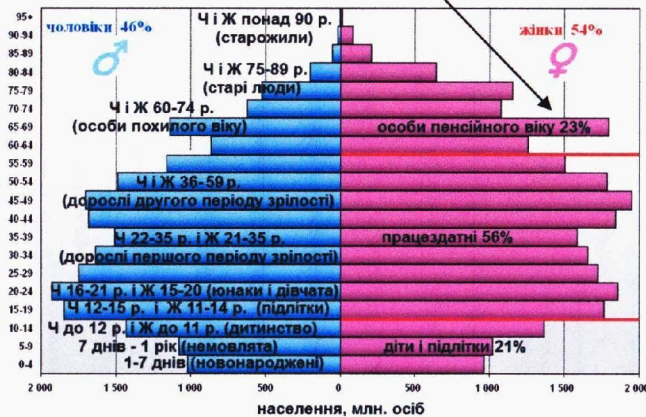
сукупність соціально-демографічних проблем, пов'язаних зі скороченням чисельності населення і погіршення його якісних характеристик

Депонуляція

довготривале скорочення чисельності населення

Старіння нації

стан суспільства, при якому частка осіб пенсійного віку перевищує 8-10%

Структура

розподіл населення за ознаками статі і віку

Демографічна ситуація
природно-історичний стан населення, для якого характерний певний режим відтворення, кількісний та якісний його склад

Демографічна політика

цілеспрямована система законодавчих (закони про допомогу багатодітним сім'ям, вік вступу у шлюб тощо), пропагандистських (реклама, гасла тощо), економічних (надання пільг або податки тощо), фінансових (грошова допомога багатодітним сім'ям, материнський капітал тощо) заходів державних органів у сфері регулювання чисельності населення, його структури, якості життя

Сімейно-шлюбна структура

розподіл населення за сім'ями різного типу і станом індивіда у сім'ї

Тривалість життя

кількість років, які в середньому проживає особа
жінки ♀ 75 роки
чоловіки ♂ 65 роки

Якість життя

ступінь задоволення матеріальних, культурних і духовних потреб людини, які відображаються на здоров'ї і тривалості життя осіб

Рис. Г.1. Демографічні поняття у ОІС «Населення України»

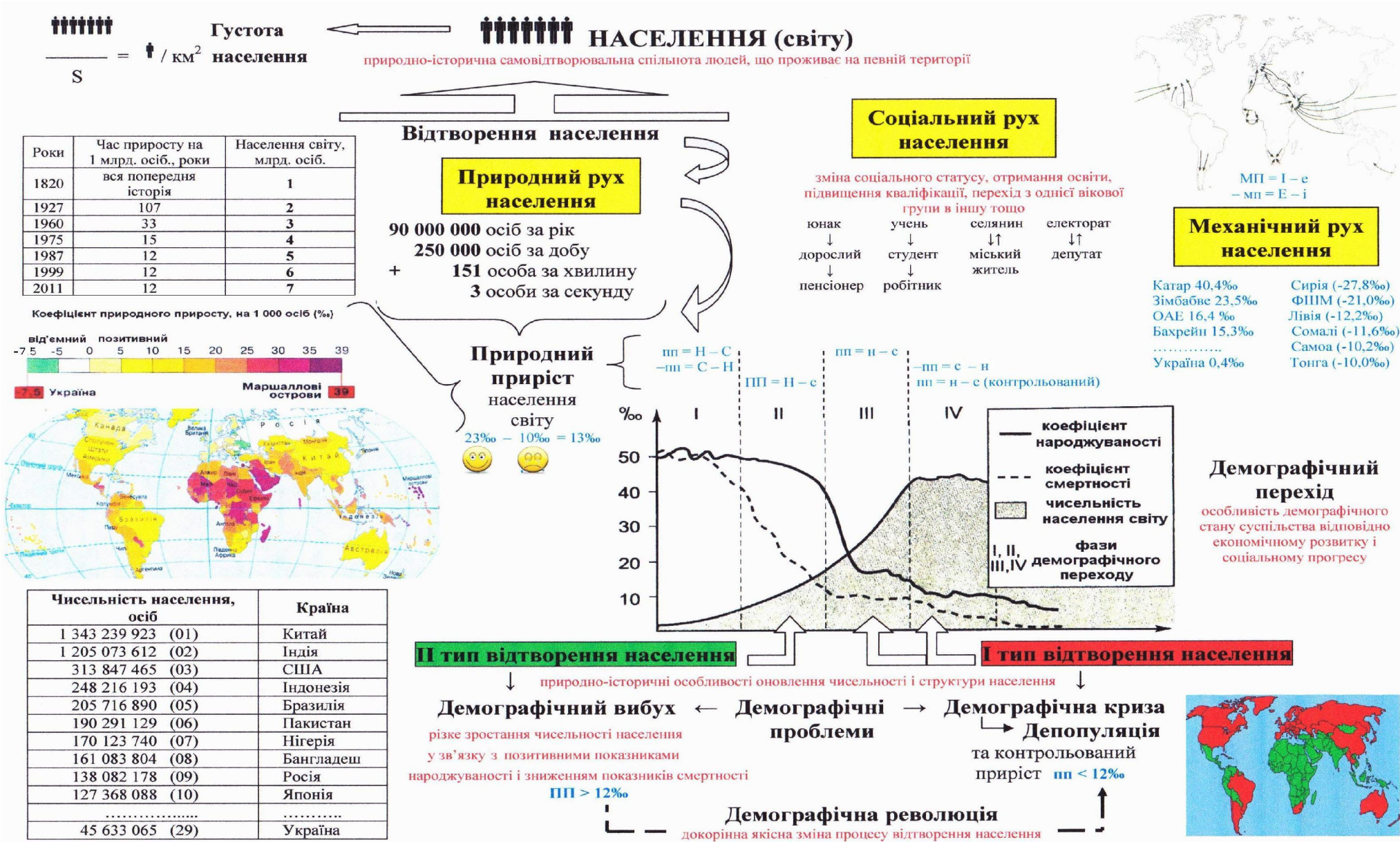

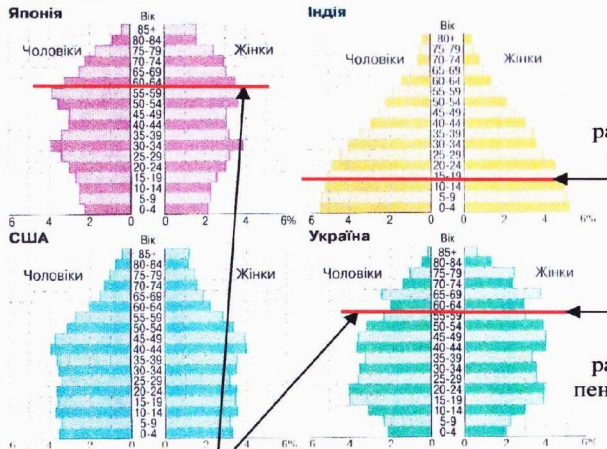
Рис. Г.2. Демографічні поняття у ОІС «Населення світу»

СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ світу

Статеві-вікова

розподіл населення за ознаками статі і віку

Старіння нації

відношення частки дітей і осіб пенсійного віку до частки осіб працездатного віку

Міграційна політика

заходи держави, які спрямовані на обмеження або стимулювання міграційних процесів залежно від певних чинників

Сімейно-шлюбна

розподіл населення за сім'ями різного типу і станом індивіда у сім'ї

Шлюбний вік у світі визначений законом і в середньому складає 18-21 рік Ч і 16-18 років Ж, але – 12 років (Перу, Еквадор, Гондурас, Саудівська Аравія, ОАЕ, Ємен), 9 років (Нігерія)

Моногамна сім'я (один чоловік і одна жінка)

мусульманські країни, південь Африки полігінія (багатоженство)

Полігамна сім'я (поліандрія (багатомужжя) південь Індії, Непал)

Соціальна

сукупність соціальних (робітники, селяни, інтелігенція), демографічних (молодь, пенсіонери), освітніх, професійно-кваліфікаційних, територіальних (сільські і міські жителі) спільнот людей

Тривалість життя

кількість років, які в середньому проживає особа

Країна	Тривалість життя, роки	Країна	Тривалість життя, роки
Монако	89,7	Мозамбік	52,0
Японія	83,9	Лесото	51,9
Сінгапур	83,7	Зімбабве	51,8
Сан-Марино	83,0	Сомалі	50,8
Андорра	82,5	ЦАР	50,8
Австралія	81,9	Афганістан	49,3
Італія	81,8	Свазіленд	49,2
Ліхтенштейн	81,5	ЮАР	49,1
Канада	81,5	Гвінея-Бісау	49,0
Франція	81,4	Чад	48,7

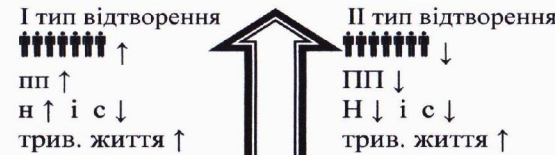
Жанна Луїза Кальма (1875 — 1997) — 122 роки

Віталістичні події

характеристика певних демографічних особливостей (вік одруження, порядковий номер шлюбу, кількість дітей у сім'ї, вік жінки при народженні дитини тощо)

ДР Конго	max	9,5 дитина / 1 жінка
Бурунді		8,3 дитина / 1 жінка
Нігер		7,5 дитина / 1 жінка
Європейські країни		1,5 дитина / 1 жінка
Україна	min	1,4 дитина / 1 жінка

Демографічна ситуація
природно-історичний стан населення, для якого характерний певний режим відтворення, кількісний та якісний його склад

Демографічна політика

цілеспрямована система законодавчих (закони про допомогу багатодітним сім'ям, вік вступу у шлюб тощо), пропагандистських (реклама, гаєла («Одна сім'я — одна дитина»), «Невелика родина — шаслива родина» або «Примножимо традиції багатодітної родини», «Кожній родині — не одну дитину»), фінансових (грошова допомога багатодітним сім'ям, материнський капітал тощо), економічних (позбавлення пільг, податки тощо) заходів державних органів у сфері регулювання чисельності населення, його структури, якості життя

Рис. Г.3. Демографічні поняття у ОІС «Структура населення світу»

Додаток Д

Завдання для перевірки сформованості демографічних понять учнів з теми «Населення України» в курсі «Економічна і соціальна географія України»

Перший варіант

Тест I рівня складності

Знайдіть одну вірну відповідь

1. Яка чисельність населення України була у 1992 році
А) 48,9 млн.; Б) 45,6 млн.; В) 52,2 млн.; Г) 50,1 млн.?
2. Природний приріст — це:
А) Співвідношення народжуваності та смертності; В) Різниця між народженими і померлими;
Б) Співвідношення смертності та народжуваності; Г) Різниця між емігрантами та іммігрантами.
3. Механічний приріст —
А) Співвідношення еміграції та імміграції; В) Різниця між народженими і померлими;
Б) Співвідношення смертності та народжуваності; Г) Різниця між емігрантами та іммігрантами.
4. Які одиниці виміру використовуються при визначенні природного приросту
А) Проміле; Б) Осіб на км²; В) Кількість років; Г) Кількість жінок?
5. Яка частка жінок у структурі населення України
А) 50%; Б) 54%; В) 46%; Г) 40%?
6. Яка демографічна проблема характерна для України
А) Стабільність; Б) Депопуляція; В) Вибух; Г) Унікальність?
7. Який вік виходу на пенсію чоловіків в Україні
А) 55 років; Б) 70 років; В) 65 років; Г) 60 років?
8. Як називається діаграма співвідношення чоловічого та жіночого населення за віком
А) Сімейний графік; В) Жіноча діаграма;
Б) Статеві-вікова піраміда; Г) Статеві-віковий графік?
9. Який відсоток людей похилого віку є визначальним для проблеми «старіння нації»
А) 1-2%; Б) 20-25%; В) 50-55%; Г) 8-10%?
10. Яка категорія громадян не належить до категорії працездатне населення
А) Діти і підлітки; В) Особи, які досягли 20 років;
Б) Працюючі пенсіонери; Г) Особи, які досягли 50 років?

Тест II рівня складності

Встановіть відповідність

11. Рік та кількість населення України

А) 1992 рік	1) 48,9 млн. осіб
Б) 2000 рік	2) 52,2 млн. осіб
В) 2011 рік	3) 49,4 млн. осіб
Г) 2005 рік	4) 40,4 млн. осіб
	5) 45,6 млн. осіб

12. Країна та характерні риси природного приросту населення на початок XXI ст.

А) Франція	1) Незначний природний приріст (2‰-3‰)
Б) Україна	2) Дуже великий природний приріст (20‰-25‰)
В) Нігерія	3) Значне природне скорочення (-6‰ - (-7)‰)
Г) Німеччина	4) Незначне природне скорочення (-2‰ - (-3)‰)
	5) Нульовий природний приріст

13. Поняття та його основний зміст

А) Населення	1) Процес вимирання поколінь, що складається із одиничних смертей людей різного віку
Б) Смертність	2) Природно-історична самовідтворювальна спільнота людей, що проживає на певній території
В) Старіння нації	3) Стан суспільства, при якому частка осіб пенсійного віку перевищує 8-10%
Г) Тривалість життя	4) Розподіл населення за ознаками статі та віку
	5) Кількість років, які в середньому проживає особа

14. Тип міграції та її характерні риси

А) Виїзд населення за межі країни	1) Механічний рух
Б) В'їзд населення до країни	2) Еміграція
В) Різниця між прибулими до країни та вибулими з країни	3) Імміграція
Г) Зміна чисельності населення в результаті його переміщення	4) Механічний приріст
	5) Природний рух

15. Напрями демографічної політики та її характерні риси

А) Обмеження віку при вступі у шлюб	1) Пропагандистські
Б) Виплата батькам за народження дитини	2) Законодавчі
В) Реклама про важливість сім'ї	3) Фінансові
Г) Позбавлення пільг в оподаткуванні при народженні другої дитини	4) Економічні
	5) Політичні

16. Вік людей та належність до певної вікової групи

А) 12-15 років чоловіки та 11-14 років жінки	1) Другий період зрілості
Б) 16-21 років чоловіки та 15-20 років жінки	2) Підлітки
В) 36-59 років чоловіки та 36-59 років жінки	3) Юнаки та дівчата
Г) 22-35 років чоловіки та 21-35 років жінки	4) Перший період зрілості
	5) Старожили

Тест III рівня складності

Здійсніть ранжування

17. Розташуйте країни у порядку зростання чисельності населення

А) Україна	
Б) Польща	
В) Росія	
Г) Німеччина	

18. Розташуйте країни у порядку зменшення природного приросту у відносних показниках, %

А) Україна	
Б) Афганістан	
В) Німеччина	
Г) Велика Британія	

19. Розташуйте області у порядку зменшення чисельності населення

А) Дніпропетровська	
Б) Полтавська	
В) Донецька	
Г) Львівська	

20. Розташуйте характерний вік європейських жителів у порядку зменшення

А) Шлюбний	
Б) Пенсійний	
В) Шкільний	
Г) Працевдатний	

Завдання IV рівня складності

Дайте відповідь на питання

21. Дайте оцінку демографічній ситуації в Україні.

**Завдання для перевірки сформованості демографічних понять учнів з теми «Населення України»
в курсі «Економічна і соціальна географія України»**

Другий варіант

**Тест I рівня складності
Знайдіть одну вірну відповідь**

- Яка чисельність населення України була у 2011 році
А) 48,9 млн.; Б) 45,6 млн.; В) 52,2 млн.; Г) 50,1 млн.?
- Природний приріст — це:
А) Різниця між народженими і померлими; В) Співвідношення народжуваності та смертності;
Б) Співвідношення смертності та народжуваності; Г) Різниця між емігрантами та іммігрантами.
- Механічний приріст —
А) Співвідношення еміграції та імміграції; В) Різниця між емігрантами та іммігрантами;
Б) Співвідношення смертності та народжуваності; Г) Різниця між народженими і померлими.
- Які одиниці виміру використовуються при визначенні природного приросту
А) Кількість років; Б) Осіб на км²; В) Кількість жінок; Г) Проміле?
- Яка частка чоловіків у структурі населення України
А) 50%; Б) 46%; В) 54%; Г) 40%?
- Яка демографічна проблема характерна для України
А) Депопуляція; Б) Унікальність; В) Вибух; Г) Стабільність?
- Який вік виходу на пенсію жінок в Україні
А) 60 років; Б) 70 років; В) 65 років; Г) 55 років?
- Як називається діаграма співвідношення чоловічого та жіночого населення за віком
А) Сімейний графік; В) Статеві-вікова піраміда;
Б) Жіноча діаграма; Г) Статеві-віковий графік?
- Який відсоток людей похилого віку є визначальним для проблеми «старіння нації»
А) 50-55%; Б) 8-10%; В) 1-2%; Г) 20-25%?
- Яка категорія громадян не належить до категорії працездатне населення
А) Особи, які досягли 50 років; В) Особи, які досягли 20 років;
Б) Діти і підлітки; Г) Працюючі пенсіонери?

**Тест II рівня складності
Встановіть відповідність**

11. Рік та кількість населення України

А) 1992 рік	1) 48,9 млн. осіб
Б) 2000 рік	2) 52,2 млн. осіб
В) 2011 рік	3) 40,4 млн. осіб
Г) 2005 рік	4) 49,4 млн. осіб
	5) 45,6 млн. осіб

12. Країна та характерні риси природного приросту населення на початок XXI ст.

А) Франція	1) Незначний природний приріст (2‰-3‰)
Б) Україна	2) Нульовий природний приріст
В) Нігерія	3) Значне природне скорочення (-6‰ - (-7)‰)
Г) Німеччина	4) Незначне природне скорочення (-2‰ - (-3)‰)
	5) Дуже великий природний приріст (20‰-25‰)

13. Поняття та його основний зміст

А) Народжуваність	1) Розподіл населення за ознаками статі та віку
Б) Населення	2) Процес народження дітей у сукупності осіб, що складають покоління
В) Старіння нації	3) Стан суспільства, при якому частка осіб пенсійного віку перевищує 8-10%
Г) Тривалість життя	4) Природно-історична самовідтворювальна спільнота людей, що проживає на певній території
	5) Кількість років, які в середньому проживає особа

14. Тип міграції та її характерні риси

А) Виїзд населення за межі країни	1) Механічний рух
Б) В'їзд населення до країни	2) Природний рух
В) Різниця між прибулими до країни та вибулими з країни	3) Імміграція
Г) Зміна чисельності населення в результаті його переміщення	4) Механічний приріст
	5) Еміграція

15. Напрями демографічної політики та її характерні риси

А) Обмеження віку при вступі у шлюб	1) Пропагандистські
Б) Виплата батькам за народження дитини	2) Законодавчі
В) Реклама про важливість сім'ї	3) Фінансові
Г) Позбавлення пільг в оподаткуванні при народженні другої дитини	4) Економічні
	5) Політичні

16. Вік людей та належність до певної вікової групи

А) 12-15 років чоловіки та 11-14 років жінки	1) Старожили
Б) 16-21 років чоловіки та 15-20 років жінки	2) Підлітки
В) 36-59 років чоловіки та 36-59 років жінки	3) Юнаки та дівчата
Г) 22-35 років чоловіки та 21-35 років жінки	4) Перший період зрілості
	5) Другий період зрілості

Тест III рівня складності

Здійсніть ранжування

17. Розташуйте країни у порядку зменшення чисельності населення

А) Україна	
Б) Італія	
В) Китай	
Г) США	

18. Розташуйте країни у порядку збільшення природного приросту у відносних показниках, ‰

А) Україна	
Б) Іран	
В) Німеччина	
Г) Велика Британія	

19. Розташуйте області у порядку збільшення чисельності населення

А) Полтавська	
Б) Львівська	
В) Дніпропетровська	
Г) Донецька	

20. Розташуйте характерний вік європейських жителів у порядку зростання

А) Працездатний	
Б) Шкільний	
В) Пенсійний	
Г) Шлюбний	

Завдання IV рівня складності

Дайте відповідь на питання

21. Дайте оцінку демографічній ситуації в Україні.

Відповіді до тестових завдань з курсу «Економічна і соціальна географія України»

Перший варіант

Перший рівень: 1) В, 2) В, 3) Г, 4) А, 5) Б, 6) Б, 7) Г, 8) Б, 9) Г, 10) А.

Другий рівень: 11) А-2, Б-3, В-5, Г-1

13) А-2, Б-1, В-3, Г-5

15) А-2, Б-3, В-1, Г-4

12) А-1, Б-3, В-2, Г-4

14) А-2, Б-3, В-4, Г-1

16) А-2, Б-3, В-1, Г-4

Третій рівень:

17.

А)	1
Б)	2
В)	4
Г)	3

18.

А)	4
Б)	1
В)	3
Г)	2

19.

А)	2
Б)	4
В)	1
Г)	3

20.

А)	3
Б)	1
В)	4
Г)	2

Другий варіант

Перший рівень: 1) Б, 2) А, 3) В, 4) Г, 5) Б, 6) А, 7) А, 8) В, 9) Б, 10) Б.

Другий рівень: 11) А-2, Б-4, В-5, Г-1

13) А-2, Б-4, В-3, Г-5

15) А-2, Б-3, В-1, Г-4

12) А-1, Б-3, В-5, Г-4

14) А-5, Б-3, В-4, Г-1

16) А-2, Б-3, В-5, Г-4

Третій рівень:

17.

А)	4
Б)	3
В)	1
Г)	2

18.

А)	1
Б)	4
В)	2
Г)	3

19.

А)	1
Б)	2
В)	3
Г)	4

20.

А)	2
Б)	1
В)	4
Г)	3

**Розподіл балів та оцінювання результатів
перевірки сформованості демографічних понять
учнів з теми «Населення України» в курсі «Економічна і соціальна географія України»**

I рівень складності. Кожне завдання з вибором однієї вірної відповіді оцінюється у 2,0 бала, всього 20,0 балів.

II рівень складності. Кожне завдання на визначення відповідності оцінюється у 5,0 балів, з яких: одна вірна відповідність 1,25 бала, дві — 2,5 бала, три — 3,75 бала, чотири — 5,0 балів. Всього 30,0 балів.

III рівень складності. Кожне завдання на визначення вірної послідовності оцінюється у 10,0 балів, з яких: одна послідовність 2,5 бала, дві — 5,0 балів, три — 7,5 балів, чотири — 10,0 балів. Всього 40,0 балів.

IV рівень складності. Відповідь оцінюється у 10,0 балів.

Максимальна сума за виконання усіх завдань — 100 балів.

Таблиця розподілу балів за виконанні завдання

I рівень складності	II рівень складності				III рівень складності				IV рівень складності
2,0 бала	1,25	1,25	1,25	1,25	2,5	2,5	2,5	2,5	10,0 балів
	5,0 балів				10,0 балів				
2,0 × 10 = 20,0 балів	5,0 × 6 = 30 балів				10,0 × 4 = 40,0 балів				
100,0 балів									

Співвідношення між 100-бальною шкалою та системою оцінювання в загальноосвітніх закладах наведені в таблиці:

За 100-бальною шкалою	Система оцінювання в загальноосвітніх закладах за дванадцяти бальною шкалою	Система оцінювання в загальноосвітніх закладах за чотирьох бальною шкалою
98-100	12	відмінно
95-97	11	
91-94	10	
81-90	9	добре
71-80	8	
61-70	7	
51-60	6	задовільно
41-50	5	
31-40	4	
21-30	3	незадовільно
11-20	2	
0-10	1	

Додаток Е

Завдання для перевірки сформованості демографічних понять учнів з теми «Населення світу» в курсі «Соціально-економічна географія світу»

Перший варіант

Тест I рівня складності

Знайдіть одну вірну відповідь

1. Яка чисельність населення на планеті була у 1987 році
А) 3 млрд.; Б) 6 млрд.; В) 5 млрд.; Г) 9 млрд.?
2. Природний приріст — це:
А) Співвідношення народжуваності та смертності; В) Різниця між народженими і померлими;
Б) Співвідношення смертності та народжуваності; Г) Різниця між емігрантами та іммігрантами.
3. Механічний приріст —
А) Співвідношення еміграції та імміграції; В) Різниця між народженими і померлими;
Б) Співвідношення смертності та народжуваності; Г) Різниця між емігрантами та іммігрантами
4. Які одиниці виміру використовуються при визначенні природного приросту
А) Проміле; Б) Осіб на км²; В) Кількість років; Г) Кількість жінок?
5. Яка фаза демографічного переходу характерна для європейських країн
А) I-II; Б) III-IV; В) I; Г) II?
6. Яка демографічна проблема характерна для країн, що розвиваються
А) Криза; Б) Вибух; В) Стабільність; Г) Занепад?
7. Скільки хлопчиків народжується у світі у розрахунку на 100 дівчат
А) 100; Б) 90; В) 50; Г) 106?
8. Як називається діаграма співвідношення чоловічого та жіночого населення за віком
А) Сімейний графік; В) Жіноча діаграма;
Б) Статеві-вікова піраміда; Г) Статеві-віковий графік?
9. Який відсоток людей похилого віку є визначальним для проблеми «старіння нації»
А) 1-2%; Б) 20-25%; В) 50-55%; Г) 8-10%?
10. Як називається тип сім'ї у якій є одна жінка та один чоловік
А) Моногамна; Б) Полігамна; В) Традиційна; Г) Нетрадиційна?

Тест II рівня складності

Встановіть відповідність

11. Рік та кількість населення планети

А) 1820 рік	1) 2 млрд. осіб
Б) 1960 рік	2) 1 млрд. осіб
В) 1999 рік	3) 3 млрд. осіб
Г) 1927 рік	4) 5 млрд. осіб
	5) 6 млрд. осіб

12. Країна та характерні риси природного приросту населення на початку XXI ст.

А) Франція	1) Незначний природний приріст (2‰-3‰)
Б) Україна	2) Дуже великий природний приріст (20‰-25‰)
В) Нігерія	3) Значне природне скорочення (-6‰ - (-7)‰)
Г) Німеччина	4) Незначне природне скорочення (-2‰ - (-3)‰)
	5) Нульовий природний приріст

13. Фази демографічного переходу та їх характерні особливості

А) I фаза	1) Велика народжуваність, мала смертність, значний природний приріст
Б) II фаза	2) Велика народжуваність, велика смертність, незначний природний приріст
В) III фаза	3) Народжуваність та смертність незначні, незначний природний приріст

Г) IV фаза	4) Народжуваність значна, смертність відсутня, природний приріст значний
	5) Контрольовані народжуваність, смертність, природний приріст

14. Тип міграції та її характерні риси

А) Виїзд населення за межі країни	1) Механічний рух
Б) В'їзд населення до країни	2) Еміграція
В) Різниця між прибулими до країни та вибулими з країни	3) Імміграція
Г) Зміна чисельності населення в результаті його переміщення	4) Механічний приріст
	5) Природний рух

15. Напрями демографічної політики та її характерні риси

А) Обмеження віку при вступі у шлюб	1) Пропагандистські
Б) Виплата батькам за народження дитини	2) Законодавчі
В) Реклама про важливість сім'ї	3) Фінансові
Г) Позбавлення пільг в оподаткуванні при народженні другої дитини	4) Економічні
	5) Політичні

16. Вік людей та належність до певної вікової структури

А) 12-15 років чоловіки та 11-14 років жінки	1) Другий період зрілості
Б) 16-21 років чоловіки та 15-20 років жінки	2) Підлітки
В) 36-59 років чоловіки та 36-59 років жінки	3) Юнаки та дівчата
Г) 22-35 років чоловіки та 21-35 років жінки	4) Перший період зрілості
	5) Старожили

Тест III рівня складності

Здійсніть ранжування

17. Розташуйте країни у порядку зростання чисельності населення

А) Україна	
Б) Росія	
В) Китай	
Г) США	

18. Розташуйте країни у порядку зменшення природного приросту у відносних показниках, %

А) Росія	
Б) Афганістан	
В) Німеччина	
Г) Велика Британія	

19. Розташуйте країни у порядку зменшення тривалості життя населення

А) Японія	
Б) Польща	
В) Росія	
Г) Зімбабве	

20. Розташуйте характерний вік європейських жителів у порядку зростання

А) Шлюбний	
Б) Пенсійний	
В) Шкільний	
Г) Працездатний	

Завдання IV рівня складності

Дайте відповідь на питання

21. Дайте характеристику I типу відтворення населення. Наведіть приклади країн, для яких характерний цей тип відтворення населення.

**Завдання для перевірки сформованості демографічних понять
учнів з теми «Населення світу» в курсі «Соціально-економічна географія світу»**

Другий варіант

Тест I рівня складності

Знайдіть одну вірну відповідь

1. Яка чисельність населення на планеті була у 1999 році
А) 3 млрд.; Б) 6 млрд.; В) 4 млрд.; Г) 9 млрд.?
2. Природний приріст — це:
А) Різниця між народженими і померлими; В) Співвідношення народжуваності та смертності;
Б) Різниця між емігрантами та іммігрантами; Г) Співвідношення смертності та народжуваності.
3. Механічний приріст —
А) Співвідношення еміграції та імміграції; В) Різниця між емігрантами та іммігрантами;
Б) Співвідношення смертності та народжуваності; Г) Різниця між народженими і померлими.
4. Які одиниці виміру використовуються при визначенні густоти населення
А) Кількість жінок; Б) Осіб на км²; В) Кількість років; Г) Проміле?
5. Яка фаза демографічного переходу характерна для африканських країн
А) I-II; Б) III-IV; В) I; Г) II?
6. Яка демографічна проблема характерна для більшості високорозвинених країн
А) Криза; Б) Вибух; В) Стабільність; Г) Занепад?
7. Скільки дівчаток народжується у світі у розрахунку на 106 хлопчиків
А) 100; Б) 90; В) 50; Г) 106?
8. Як називається діаграма співвідношення чоловічого та жіночого населення за віком
А) Сімейний графік; В) Статеві-вікова піраміда;
Б) Жіноча діаграма; Г) Статеві-віковий графік?
9. Який відсоток людей похилого віку є визначальним для проблеми «старіння нації»
А) 1-2%; Б) 8-10%; В) 50-55%; Г) 20-25%?
10. Як називається тип сім'ї у якій є один чоловік та декілька жінок
А) Моногамна; Б) Полігамна; В) Традиційна; Г) Нетрадиційна?

Тест II рівня складності

Встановіть відповідність

11. Рік та кількість населення планети

А) 1820 рік	1) 2 млрд. осіб
Б) 1975 рік	2) 1 млрд. осіб
В) 1999 рік	3) 3 млрд. осіб
Г) 1927 рік	4) 4 млрд. осіб
	5) 6 млрд. осіб

12. Країна та характерні риси природного приросту населення на початку XXI ст.

А) Франція	1) Незначний природний приріст (2‰-3‰)
Б) Україна	2) Нульовий природний приріст
В) Пакистан	3) Значне природне скорочення (-6‰ - (-7)‰)
Г) Німеччина	4) Незначне природне скорочення (-2‰ - (-3)‰)
	5) Дуже великий природний приріст (20‰-25‰)

13. Фази демографічного переходу та їх характерні особливості

А) I фаза	1) Народжуваність значна, смертність відсутня, природний приріст значний
Б) II фаза	2) Велика народжуваність, велика смертність, незначний природний приріст
В) III фаза	3) Народжуваність та смертність незначні, незначний природний приріст

Г) IV фаза	4) Велика народжуваність, мала смертність, значний природний приріст
	5) Контрольовані народжуваність, смертність, природний приріст

14. Тип міграції та її характерні риси

А) Виїзд населення за межі країни	1) Механічний рух
Б) В'їзд населення до країни	2) Природний рух
В) Різниця між прибулими до країни та вибулими з країни	3) Імміграція
Г) Зміна чисельності населення в результаті його переміщення	4) Механічний приріст
	5) Еміграція

15. Напрями демографічної політики та її характерні риси

А) Обмеження віку при вступі у шлюб	1) Пропагандистські
Б) Виплата материнського капіталу за народження дитини	2) Законодавчі
В) Реклама про обмеження кількості дітей	3) Фінансові
Г) Позбавлення пільг в оподаткуванні при народженні другої дитини	4) Економічні
	5) Політичні

16. Вік людей та належність до певної вікової структури

А) 12-15 років чоловіки та 11-14 років жінки	1) Старожили
Б) 16-21 років чоловіки та 15-20 років жінки	2) Підлітки
В) 36-59 років чоловіки та 36-59 років жінки	3) Юнаки та дівчата
Г) 22-35 років чоловіки та 21-35 років жінки	4) Перший період зрілості
	5) Другий період зрілості

Тест III рівня складності

Здійсніть ранжування

17. Розташуйте країни у порядку зменшення чисельності населення

А) Україна	
Б) Франція	
В) Індія	
Г) США	

18. Розташуйте країни у порядку зростання природного приросту у відносних показниках, %

А) Росія	
Б) Іран	
В) Німеччина	
Г) Велика Британія	

19. Розташуйте країни у порядку зростання тривалості життя населення

А) Норвегія	
Б) Польща	
В) Росія	
Г) Мозамбик	

20. Розташуйте характерний вік європейських жителів у порядку зменшення

А) Шлюбний	
Б) Пенсійний	
В) Шкільний	
Г) Працездатний	

Завдання IV рівня складності

Дайте відповідь на питання

21. Дайте характеристику II типу відтворення населення. Наведіть приклади країн, для яких характерний цей тип відтворення населення.

Відповіді до тестових завдань з курсу «Соціально-економічна географія світу»

Перший варіант

Перший рівень: 1) В, 2) В, 3) Г, 4) А, 5) Б, 6) Б, 7) Г, 8) Б, 9) Г, 10) А.

Другий рівень: 11) А-2, Б-3, В-5, Г-1   13) А-2, Б-1, В-3, Г-5   15) А-2, Б-3, В-1, Г-4

12) А-1, Б-3, В-2, Г-4   14) А-2, Б-3, В-4, Г-1   16) А-2, Б-3, В-1, Г-4

Третій рівень:

17.

А)	1
Б)	2
В)	4
Г)	3

18.

А)	4
Б)	1
В)	3
Г)	2

19.

А)	1
Б)	2
В)	3
Г)	4

20.

А)	3
Б)	4
В)	1
Г)	2

Другий варіант

Перший рівень: 1) Б, 2) А, 3) В, 4) Б, 5) Г, 6) А, 7) А, 8) В, 9) Б, 10) Б.

Другий рівень: 11) А-2, Б-4, В-5, Г-1   13) А-2, Б-4, В-3, Г-5   15) А-2, Б-3, В-1, Г-4

12) А-1, Б-3, В-5, Г-4   14) А-5, Б-3, В-4, Г-1   16) А-2, Б-3, В-5, Г-4

Третій рівень:

17.

А)	4
Б)	3
В)	1
Г)	2

18.

А)	1
Б)	4
В)	2
Г)	3

19.

А)	4
Б)	3
В)	2
Г)	1

20.

А)	2
Б)	1
В)	4
Г)	3

**Розподіл балів та оцінювання результатів
перевірки сформованості демографічних понять
учнів з теми «Населення світу» в курсі «Соціально-економічна географія світу»**

I рівень складності. Кожне завдання з вибором однієї вірної відповіді оцінюється у 2,0 бала, всього 20,0 балів.

II рівень складності. Кожне завдання на визначення відповідності оцінюється у 5,0 балів, з яких: одна вірна відповідність 1,25 бала, дві — 2,5 бала, три — 3,75 бала, чотири — 5,0 балів. Всього 30,0 балів.

III рівень складності. Кожне завдання на визначення вірної послідовності оцінюється у 10,0 балів, з яких: одна послідовність 2,5 бала, дві — 5,0 балів, три — 7,5 балів, чотири — 10,0 балів. Всього 40,0 балів.

IV рівень складності. Відповідь оцінюється у 10,0 балів.

Максимальна сума за виконання усіх завдань — 100 балів.

Таблиця розподілу балів за виконанні завдання

I рівень складності	II рівень Складності				III рівень складності				IV рівень складності
2,0 бала	1,25	1,25	1,25	1,25	2,5	2,5	2,5	2,5	10,0 балів
	5,0 балів				10,0 балів				
2,0 × 10 = 20,0 балів	5,0 × 6 = 30 балів				10,0 × 4 = 40,0 балів				
100,0 балів									

Співвідношення між 100-бальною шкалою та системою оцінювання в загальноосвітніх закладах наведені в таблиці:

За 100-бальною шкалою	Система оцінювання в загальноосвітніх закладах за дванадцяти бальною шкалою	Система оцінювання в загальноосвітніх закладах за чотирьох бальною шкалою
98-100	12	відмінно
95-97	11	
91-94	10	
81-90	9	добре
71-80	8	
61-70	7	
51-60	6	задовільно
41-50	5	
31-40	4	
21-30	3	незадовільно
11-20	2	
0-10	1	

Додаток Ж

Завдання

для перевірки умінь і навичок учнів на основі сформованих демографічних понять в курсі «Економічна і соціальна географія України» з теми «Економічні райони України. Географія своєї області»

Перший варіант

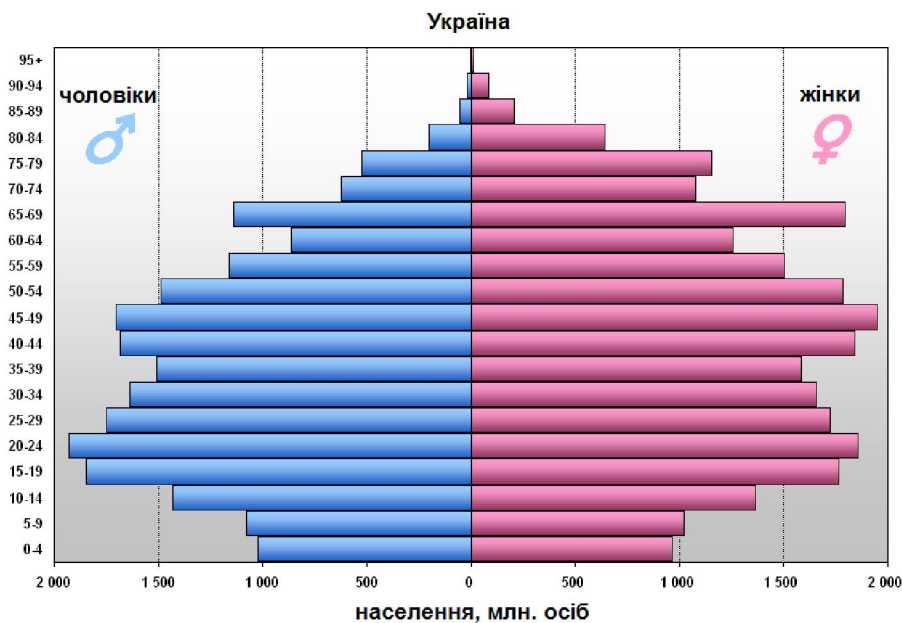
I. Розкрийте значення наступних понять (всього 5 балів):

1. Еміграція —	1 бал
2. Народжуваність —	1 бал
3. Депопуляція —	1 бал
4. Природний приріст —	1 бал
5. Сімейно-шлюбна структура —	1 бал

II. Розв'яжіть задачу (2 бала):

Коефіцієнт народжуваності у Полтавській області дорівнює 9,7‰, смертності — 18,4‰. Розрахуйте чисельність населення Полтавської області на кінець року, якщо на початок року воно становило 1,511 млн. осіб, а механічний приріст дорівнює 710 осіб.

III. Проаналізуйте статево-вікову піраміду населення України. Виявіть основні особливості і проблеми (2 бала).

IV. Дайте характеристику населенню своєї області. Які заходи ви можете запропонувати для покращення демографічної ситуації? (3 бала).

Завдання

для перевірки умінь і навичок учнів на основі сформованих демографічних понять в курсі «Економічна і соціальна географія України» з теми «Економічні райони України. Географія своєї області»

Другий варіант

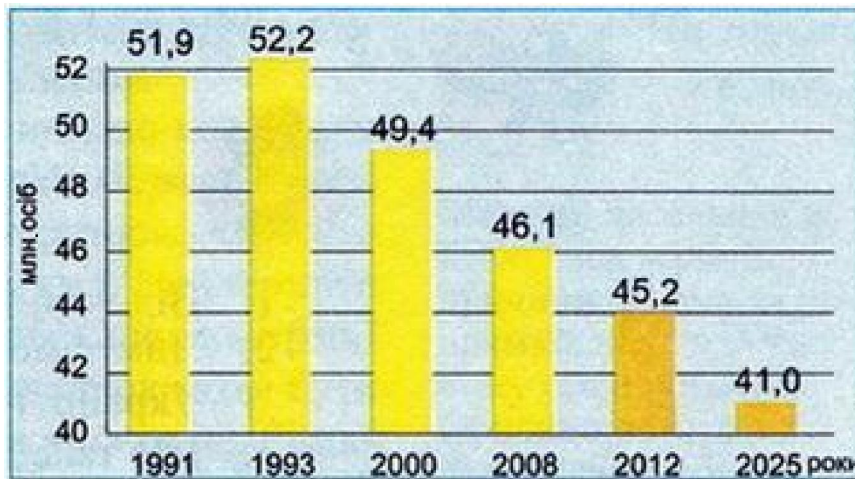
I. Розкрийте значення наступних понять (всього 5 балів):

1. Імміграція —	1 бал
2. Смертність —	1 бал
3. Старіння нації —	1 бал
4. Механічний приріст —	1 бал
5. Статеві-вікова структура —	1 бал

II. Розв'яжіть задачу (2 бала):

В сільській місцевості Полтавської області коефіцієнт народжуваності дорівнює 8,3‰, смертності — 23,2‰. Розрахуйте чисельність населення у сільській місцевості Полтавської області на кінець року, якщо на початок року воно становило 595,3 тис. осіб, а механічне скорочення дорівнює 407 особи.

III. Проаналізуйте графік динаміки чисельності населення України. Виявіть основні особливості і проблеми (2 бала).

IV. Дайте характеристику населенню своєї області. Які заходи ви можете запропонувати для покращення демографічної ситуації? (3 бала).

Додаток 3

Завдання

для перевірки умінь і навичок учнів на основі сформованих демографічних понять в курсі «Соціально-економічна географія світу» з теми «Соціально-економічна характеристика країн»

Перший варіант

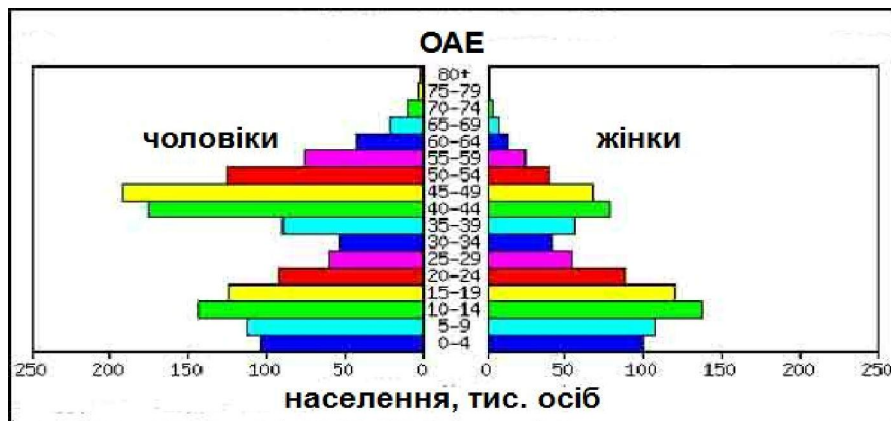
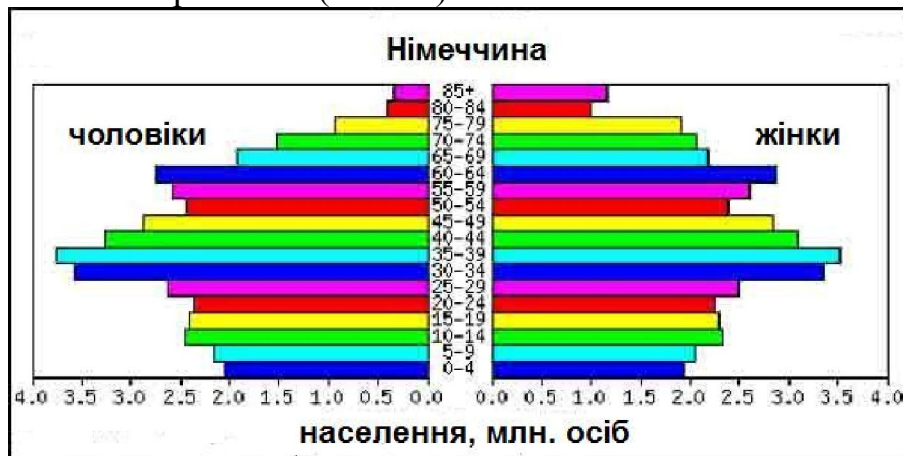
I. Розкрийте значення наступних понять (всього 5 балів):

1. Еміграція —	1 бал
2. Демографічний перехід —	1 бал
3. Депопуляція —	1 бал
4. Демографічний вибух —	1 бал
5. Сімейно-шлюбна структура населення —	1 бал

II. Розв'яжіть задачу (2 бала):

У США за рік коефіцієнт народжуваності дорівнює 14,0‰, смертності — 8,3‰. Розрахуйте чисельність населення у країні на кінець року, якщо на початок року воно становило 312,0 млн. осіб, та загальний приріст населення на 1000 осіб. Механічний приріст дорівнює 1,121 млн. осіб.

III. Порівняйте статево-вікові піраміди населення Німеччини та ОАЕ. Виявіть основні особливості і проблеми (2 бала).

IV. Порівняйте демографічну ситуацію у Китаї і Росії. Дайте характеристику типу відтворення населення і демографічній політиці в цих країнах? (3 бала).

Завдання

для перевірки умінь і навичок учнів на основі сформованих демографічних понять в курсі «Соціально-економічна географія світу» з теми «Соціально-економічна характеристика країн»

Другий варіант

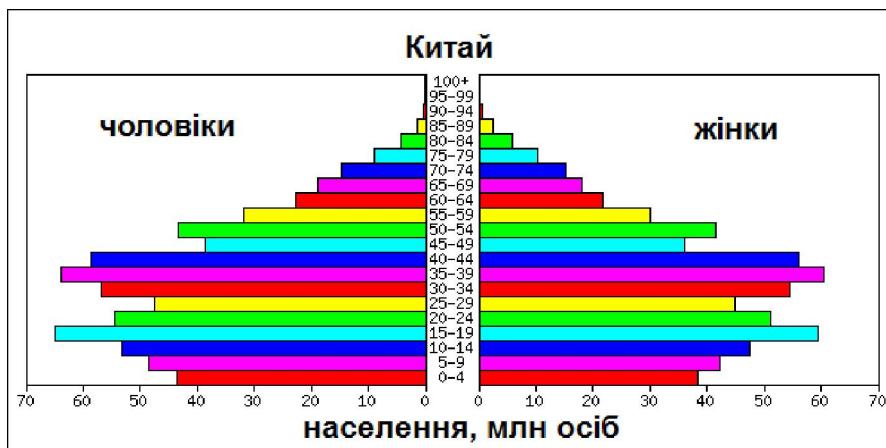
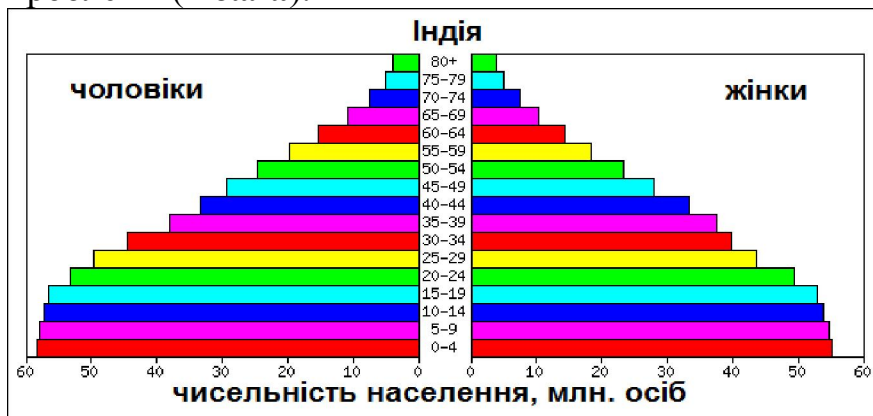
I. Розкрийте значення наступних понять (всього 5 балів):

1. Імміграція —	1 бал
2. Демографічна революція —	1 бал
3. Старіння нації —	1 бал
4. Демографічна криза —	1 бал
5. Статеві-вікова структура населення —	1 бал

II. Розв'яжіть задачу (2 бала):

У країнах ЄС за рік коефіцієнт еміграції становив 6,7‰, імміграції — 10,3‰. Розрахуйте чисельність населення у країнах ЄС на кінець року, якщо на початок року воно становило 480,7 млн. осіб, та загальний приріст населення на 1000 осіб. Природний приріст дорівнює 0,375 млн. осіб.

III. Порівняйте статеві-вікові піраміди населення Індії та Китаю. Виявіть основні особливості і проблеми (2 бала).

IV. Порівняйте демографічну ситуацію у Туреччині і Україні. Дайте характеристику типу відтворення населення і демографічній політиці в цих країнах? (3 бала).

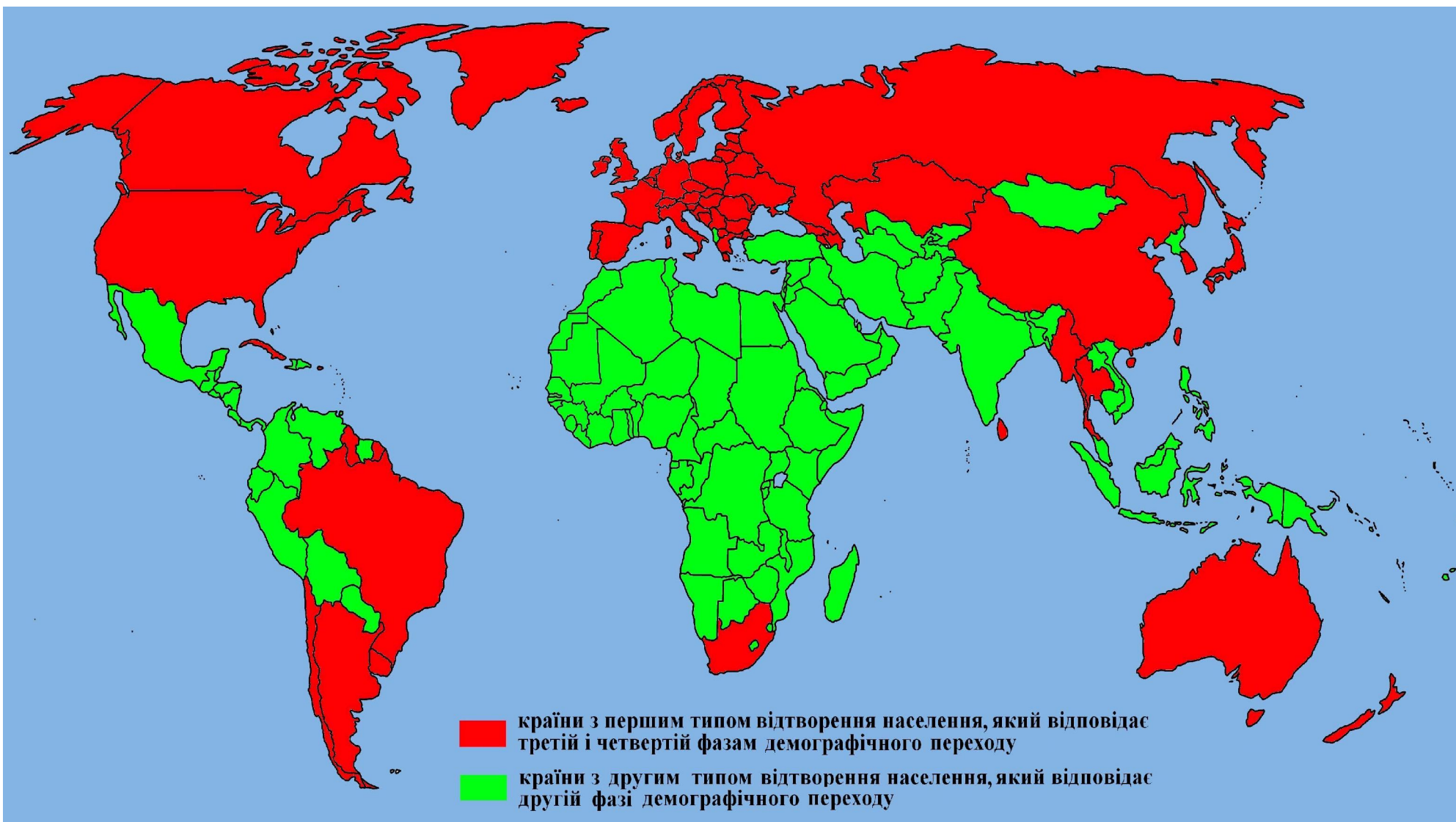
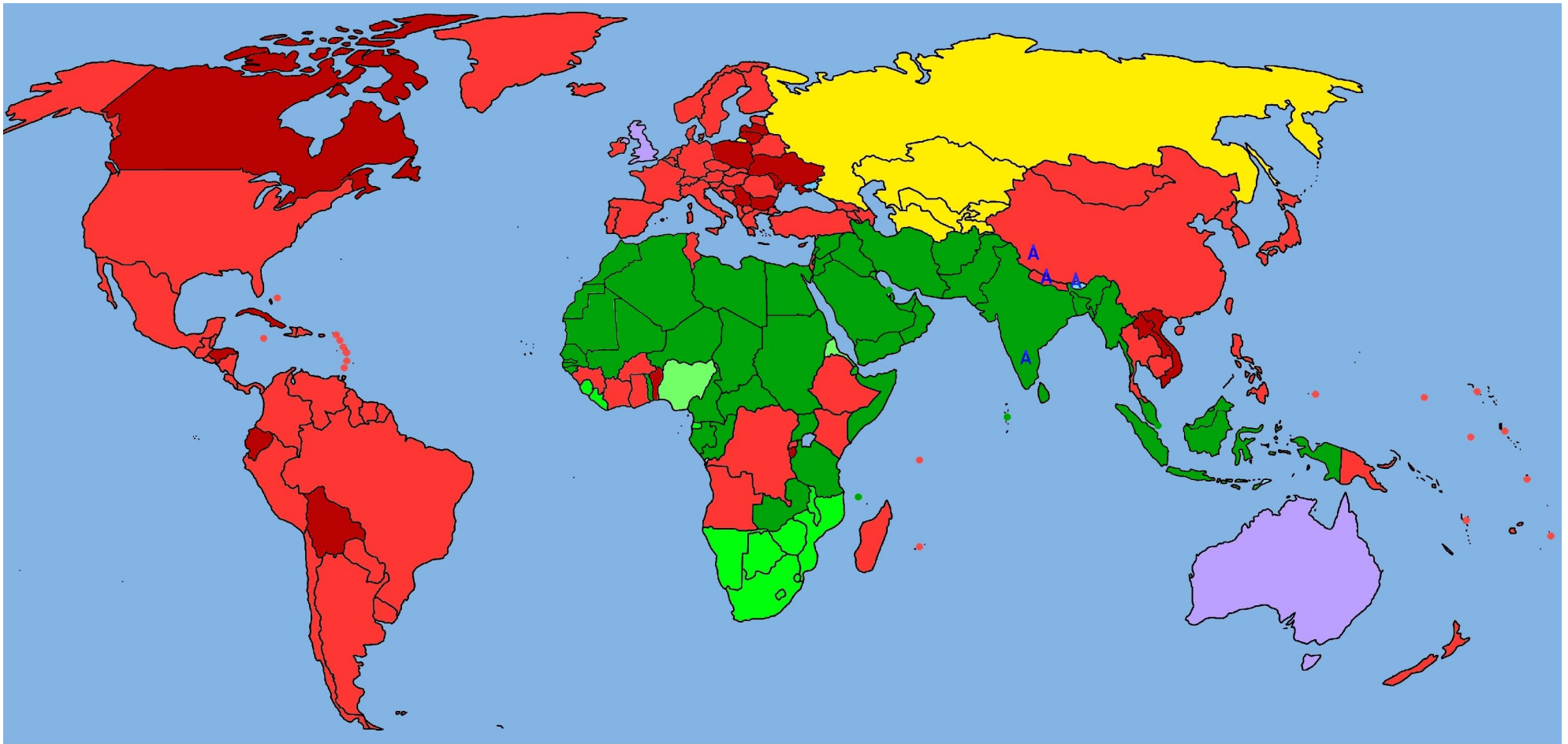

Рис. И.1. Типи відтворення населення світу

Статус полігнії

легальна, визнається законодавством	напівлегальна, визнаються лише закордонні шлюби
легальна, визнається традиціями	є предметом політичних дискусій
легальна в деяких регіонах	нелегальна
умовно легальна, не визнається законом	нелегальна, забороняється Конституцією

A
райони
поширення
поліандрії

Рис. К.1. Типи сімей у світі

ФЕДІЙ ОЛЕКСАНДР АНАТОЛІЙОВИЧ

**ФОРМУВАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПОНЯТЬ
У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ
ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ**

Монографія

Технічний редактор: Федій Л. В.

Літературний редактор: Федій Л. В.

Макетування та комп'ютерна верстка: Романюк С. О.

Комп'ютерний набір: Федій О.А., Федій Л. В.

Відомості про автора

Федій Олександр Анатолійович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, вчитель вищої категорії, вчитель-методист.

У 1998 році закінчив географічний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка (Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Отримав спеціальність – соціоекономіко-географ, економіст регіонального розвитку, викладач.

У 2013 році в Інституті педагогіки Національної академії педагогічних наук України (м. Київ) захистив дисертацію на тему «Формування у старшокласників демографічних понять у процесі навчання економічної і соціальної географії» за спеціальністю 13.00.02 – теорія та методика навчання (географія).

Викладає дисципліни: «Картографія з основами топографії», «Основи технологій виробництва», «Геоелектроніка», «Географія світового господарства», «Економічна і соціальна географія світу», «Регіональна економічна і соціальна географія світу», «Спортивний туризм та орієнтування».

За період роботи в середніх загальноосвітніх закладах Полтави (гімназія № 17, навчально-виховне об'єднання № 14, навчально-виховний комплекс «Паросток») та Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка з 1993 по 2014 опублікував понад 100 наукових робіт, у тому числі методичних посібників для учнів та студентів.